

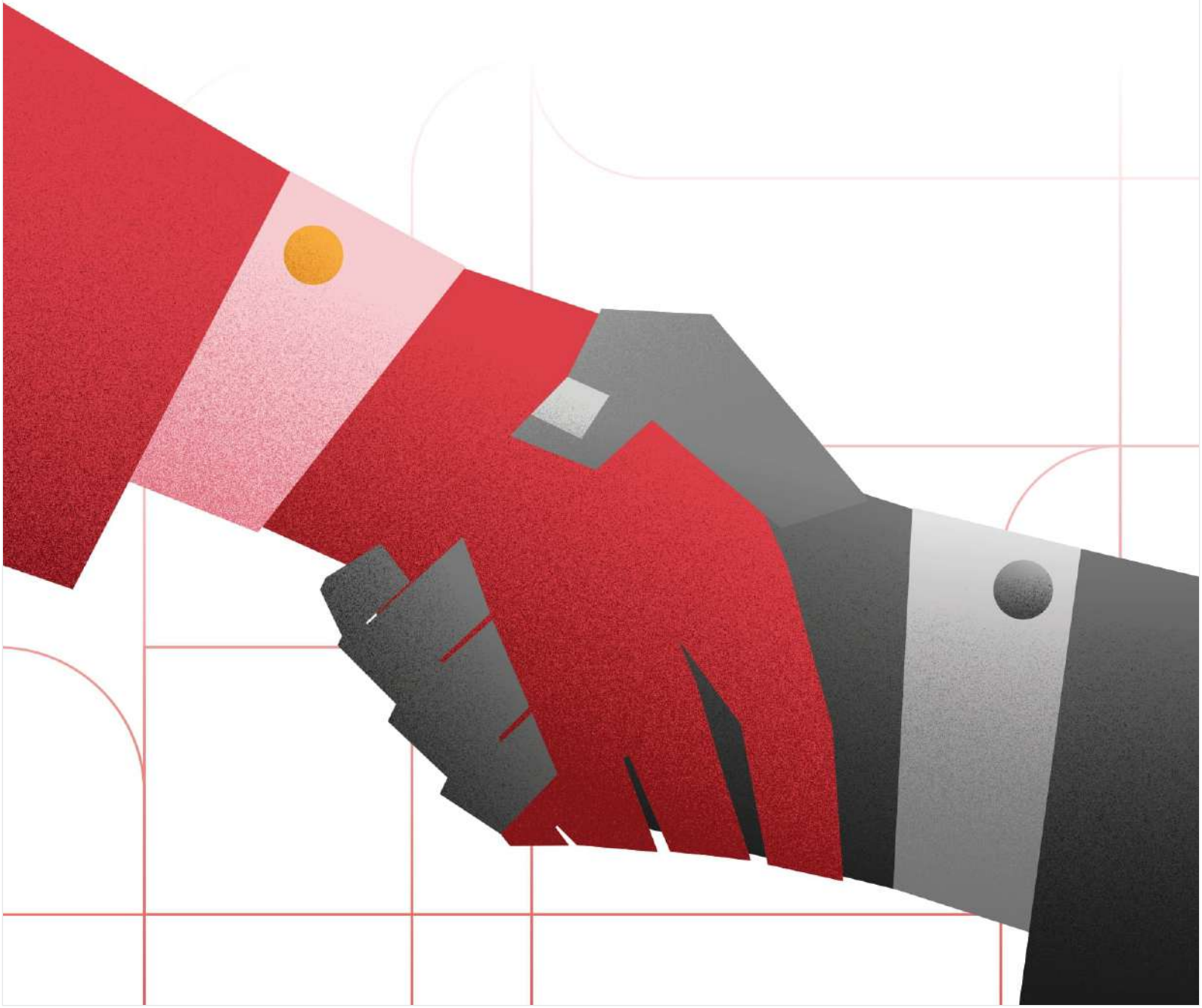

आंतरराष्ट्रीय संबंध

UPSC Mains

सामान्य अध्ययन - II

Class Notes

© PRAYAAS EDUCATION
All rights reserved.

Published by

PRAYAAS Education

CTS No, 1262/B, Plot No.594B,
Office 301A, 301, Second Floor,
Starling Plaza, J.M. Road, Pune

+91 7378743031 / +91 7767073031

UPSC MAINS

**International Relations
GENERAL STUDIES - II
(Class Notes)**

Year 2025-26

“Mastering India and the World”

Ultimate International Relations Notes for UPSC

GS2 Mains

✦ Point-wise Features of Notes

- **Based on Real Trends – We Think Like UPSC**
 - ✓ **Complete PYQ Mapping (2013–2023):**
 - Each GS2 IR question mapped to the **exact syllabus line and theme.**
 - ✓ **Theme-wise PYQ Categorization:**
 - ✓ **Question Type Templates:**
 - Descriptive, Opinion-Based, Evaluative, Reform-Oriented.

- **Exhaustive Coverage of Every IR Syllabus Segment**
 - ✓ **Syllabus Dissection Framework:**
 - Each word of the UPSC GS2 IR syllabus expanded into modules, e.g., “Effect of Policies of Developed & Developing Countries on India’s Interests” covers:
 - US-China rivalry
 - EU carbon tax
 - African food security and India's outreach

- **Visual Learning Revolution – IR with Diagrams & Maps**
 - ✓ **Every Major Concept = One Diagram:**

- **Value Addition Powerpack – Beyond Basic Notes**
 - ✓ **Answer Introduction & Conclusion (Topic-wise):**

- **Sample:**

Introduction: "India's foreign policy today operates in a multipolar, multi-aligned world."

Conclusion: "India must convert strategic ambiguity into strategic confidence."

- **Structuring Mastery - Helping You Write Answers Like a Topper**

- **Based on Authentic, Updated Sources**

- ✓ **Sourced from:**

MEA website, IDSA, ORF, Carnegie India, Yojana/Kurukshetra (IR editions), UN/IMF/WTO portals

- **Designed for Prelims-to-Mains Bridge**

- **Special Add-Ons for Smart Preparation**

"Don't just study India's foreign policy — master it with the strategy, structure, and vision of a diplomat."

These notes are crafted not just for success, but for strategic insight in every IR answer

अनुक्रमणिका

युनिट १

“भारत आणि त्याचे शेजारी-संबंध”.

१. भारताचे शेजाऱ्यांबद्दलचे परराष्ट्र धोरण	१
२. भारत आणि त्याचे जवळचे शेजारी संबंध	३
३. विस्तारित शेजारी	६
वर्तमानपत्रांमधील मूल्यवर्धन/ अधिक माहिती	२०
	२९

युनिट २

“भारताशी संबंधित आणि/किंवा भारताच्या हितसंबंधांवर परिणाम करणारे द्विपक्षीय, प्रादेशिक आणि जागतिक गट आणि करार”.

१. भारताचे काही महत्त्वाच्या देशांशी द्विपक्षीय संबंध	३५
२. प्रादेशिक गट	३७
३. जागतिक गट आणि मंच	४६
मूल्यवर्धन/अधिक माहिती	५३
	५९

युनिट ३

“विकसित आणि विकसनशील देशांच्या धोरणांचा आणि राजकारणाचा भारताच्या हितांवर, भारतीय डायस्पोरा वर होणारा परिणाम”

१. विकसित आणि विकसनशील देशांच्या धोरणांचा आणि राजकारणाचा इतर देशांवर होणारे परिणाम	६१
२. भारतीय डायस्पोरा/लोक	६३
मूल्यवर्धन/अधिकची माहिती	७०
	७२

युनिट ४

“महत्त्वाच्या आंतरराष्ट्रीय संस्था, एजन्सी आणि मंच - त्यांची रचना, ध्येये”.

मूल्यवर्धन/अधिकची माहिती	७५
	८४

अभ्यासक्रमाचे मार्गक्रमण: तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे

भारत आणि त्याचे शेजारी - संबंध.

- भारत-नेपाळ
- भारत-भूतान
- भारत-चीन
- भारत-श्रीलंका
- भारत-अफगाणिस्तान
- भारत-म्यानमार
- भारत-बांगलादेश
- भारत-पाकिस्तान
- भारत-मालदीव

यूपीएससी मागील वर्षांचे प्रश्न

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
जागतिक व्यापार आणि ऊर्जा प्रवाहांवर लक्ष केंद्रित करून भारतासाठी मालदीवचे भू-राजकीय आणि भू-सामरिक महत्त्व काय आहे यावर चर्चा करा. आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत भारताच्या सागरी सुरक्षेवर आणि प्रादेशिक स्थिरतेवर या संबंधांचा कसा परिणाम होतो यावरही चर्चा करा. (२०२४)	समकालीन + विश्लेषणात्मक + प्रादेशिक भूराजनीती	व्यापार आणि ऊर्जा मार्गासाठी मालदीवच्या धोरणात्मक मूल्यावर चर्चा करा; भारताच्या सागरी सुरक्षेवर आणि प्रादेशिक स्थिरतेवर होणारा परिणाम स्पष्ट करा.
‘ भारत हा श्रीलंकेचा जुना मित्र आहे.’ वरील विधानाच्या दृष्टीने श्रीलंकेतील होत असलेल्या अलिकडच्या संकटात/ अस्थिरतेमध्ये भारताच्या भूमिकेची चर्चा करा. (२०२२)	समकालीन + द्विपक्षीय संबंध	श्रीलंकेतील अलीकडील संकटात भारताने दिलेल्या पाठिंब्यावर चर्चा करा.
आशियामध्ये संभाव्य लष्करी शक्तीचा दर्जा विकसित करण्यासाठी चीन आपले आर्थिक संबंध आणि सकारात्मक व्यापार अधिशेष यांचा वापर करत आहे. या विधानाच्या परिप्रेक्षात, भारताचा शेजारी म्हणून त्याच्यावर होणाऱ्या परिणामांची चर्चा करा. (२०१७)	प्रादेशिक भूराजनीती	चीनच्या आर्थिक-लष्करी धोरणाचा भारतावर होणारा परिणाम स्पष्ट करा.
भारतावर सीमेपलीकडून होणारे वाढते दहशतवादी हल्ले आणि पाकिस्तानकडून होणारा वाढता हस्तक्षेप सार्कच्या भविष्यासाठी अनुकूल नाही. उदाहरणांसह स्पष्ट करा. (२०१६)	समकालीन + प्रादेशिक गटबाजी	पाकिस्तानच्या कृतींचा सार्कच्या भविष्यावर कसा परिणाम होतो ते स्पष्ट करा.
‘मौसम’ प्रकल्प हा शेजारील देशांशी संबंध सुधारण्यासाठी भारत सरकारचा एक अनोखा परराष्ट्र धोरण उपक्रम आहे. या प्रकल्पाला धोरणात्मक आयाम आहे का? चर्चा करा. (२०१५)	धोरण-आधारित + धोरणात्मक	मौसम प्रकल्पात धोरणात्मक उद्दिष्टे आहेत का यावर चर्चा करा.
दहशतवादी कारवाया आणि परस्पर अविश्वास यामुळे भारत-पाकिस्तान संबंध कमी झाले आहेत. या कारणात्सव क्रीडा आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण यासारख्या सॉफ्ट पॉवरची किती प्रमाणात मदत होऊ शकते? (२०१५)	राजनैतिक + मत-आधारित	भारत-पाकिस्तान संबंधांमध्ये सॉफ्ट पॉवरची उपयुक्ततेचे मूल्यांकन करा.

दक्षिण-चीन समुद्राच्या संदर्भात, सागरी प्रादेशिक वाद आणि वाढता तणाव सागरी सुरक्षितता जोपासण्याची गरज अधोरेखित करतो. या संदर्भात, भारत आणि चीनमधील द्विपक्षीय मुद्द्यांवर चर्चा करा. (२०१४)	प्रादेशिक सुरक्षा	भारत आणि चीनमधील सागरी मुद्द्यांवर चर्चा करा.
बांगलादेशातील शाहबाग येथील निदर्शने ही सामाज्यामध्ये मूलभूत फूट निर्माण करतात. यादृष्टीने भारतासाठी त्याचे काय महत्त्व आहे? (२०१३)	राजकीय विकास + शेजाऱ्यांचा प्रभाव	शाहबाग निदर्शनांचे भारतावर होणारे राजकीय परिणाम.
भारत-श्रीलंका संबंधांच्या संदर्भात, देशांतर्गत घटक परराष्ट्र धोरणावर कसा प्रभाव पाडतात यावर चर्चा करा. (२०१३)	देशांतर्गत आणि परराष्ट्र धोरणाचा परस्परसंवाद	भारताच्या श्रीलंकेच्या धोरणामुळे अंतर्गत घटकांवर कसा परिणाम होतो ते स्पष्ट करा.

परिचय

"तुम्ही तुमचे मित्र बदलू शकता, पण शेजारी नाही." - अटलबिहारी वाजपेयी

या भू-राजकीय सत्यावर आधारित, भारताचे परराष्ट्र धोरण त्याच्या शेजाऱ्यांसोबत स्थिर आणि सहकार्यात्मक संबंध जोपासण्यावर भर देते. दक्षिण आशियाच्या मध्यभागी स्थित, भारताचे 'शेजारी प्रथम' धोरण हे एक धोरणात्मक अत्यावश्यकता आणि या प्रदेशात शांतता, सहसंबंध आणि सामायिक समृद्धी वाढवण्याच्या उद्देशाने एक सभ्यतावादी वचनबद्धता आहे.

ऐतिहासिक उत्क्रांती - भारताचे शेजारी धोरण (संरचित टप्पे)

पहिला टप्पा: नेहरूवादी आदर्शवाद आणि पंचशील (१९४७-१९६२)

- मुख्य दृष्टिकोन: आदर्शवाद, वसाहतवादविरोधी एकता आणि शांततापूर्ण सहअस्तित्वाने मार्गदर्शित
- प्रमुख वैशिष्ट्ये:
 - शीतयुद्धातील असंलग्नता/ अलिप्तता
 - सार्वभौमत्व आणि प्रादेशिक अखंडतेचा आदर
 - दक्षिण-दक्षिण सहकार्याचे समर्थन

● महत्त्वाच्या घडामोडी:

- चीनसोबतच्या पंचशील करारात (१९५४) शांततापूर्ण सहअस्तित्वाची पाच तत्वे मांडण्यात आली.
- १९५० च्या भारत-नेपाळ शांतता आणि मैत्री कराराने विशेष द्विपक्षीय संबंधांना संस्थात्मक स्वरूप दिले.
- पाकिस्तानसोबतच्या सिंधू पाणी करार (१९६०) मध्ये तणाव असूनही, सहकार्य करण्याची तयारी दर्शविली.

● मर्यादा:

- चीनच्या धोरणात्मक महत्त्वाकांक्षांना कमी लेखले (१९६२ मध्ये भारत-चीन युद्ध झाले).
- हस्तक्षेप न करणे म्हणजे बहुतेकदा शेजारील राजवटींमधील हुकूमशाहीवर मौन बाळगणे.

दुसरा टप्पा: वास्तववादी वळण आणि प्रादेशिक प्राधान्य (१९६२-१९९०)

- मुख्य दृष्टिकोन: सुरक्षिततेचे धोके आणि प्रादेशिक संघर्षामुळे निर्माण झालेला प्रादेशिकतावाद.
- धोरणात्मक सिद्धांत आणि विकास:
 - १९७१ चे भारत-पाकिस्तान युद्ध: बांगलादेशाच्या निर्मितीला कारणीभूत; भारताला एक प्रादेशिक शक्ती म्हणून स्थान दिले.
 - शिमला करार (१९७२): पाकिस्तानशी व्यवहार करताना द्विपक्षीयतेवर भर देण्यात आला.
 - श्रीलंकेत हस्तक्षेप (१९८७): भारत-श्रीलंका करारांतर्गत, भारताने

IPKF तैनात केले.

- ऑपरेशन कॅक्टस (१९८८): मालदीवमधील सत्तापालट हाणून पाडण्यासाठी जलद लष्करी हस्तक्षेप.

● प्रादेशिक सिद्धांत उदयास येण्यास कारण की:

- भारताने अनौपचारिकपणे दक्षिण आशिया हा भारताचा प्रभावक्षेत्र आहे ही कल्पना पुढे आणली, बाह्य (विशेषतः अमेरिका किंवा चीन) हस्तक्षेपाला परावृत्त केले.

● मर्यादा:

- प्रादेशिक वर्चस्वामुळे शेजाऱ्यांमध्ये (उदा. नेपाळ, श्रीलंका) अविश्वास निर्माण झाला.
- कठोर राजनैतिक कृतींमुळे "मोठ्या भावाची" प्रतिमा निर्माण झाली.

टप्पा 3: गुजराल सिद्धांत (1996-1998)

- मुख्य दृष्टिकोन: लहान शेजाऱ्यांसोबत एकतर्फी विश्वास निर्माण करणे आणि गैर-परस्पर सहकार्य निर्माण करणे.
- प्रमुख तत्वे:

● अंमलबजावणीतील ठळक मुद्दे:

- भारताने बांगलादेशसोबत विश्वास पुनर्संचयित केला, पाण्याचे वाटप आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीला प्रोत्साहन दिले.
- नेपाळ आणि श्रीलंकेशी संबंध सुधारण्यासाठी पावले उचलली, मदत आणि सौम्य राजनैतिकता दर्शवलेली आहे.
- चिथावणी देऊनही द्विपक्षीय संवाद कायम ठेवून, पाकिस्तानसोबत सावधगिरी बाळगणे.

● फायदे:

- भारताची वर्चस्वशाली प्रतिमा बदलण्याचा उद्देश.
- राजनयिकतेचे साधन म्हणून असममित उदारतेवर भर दिला.
- दक्षिण आशियामध्ये सॉफ्ट-पॉवर-नेतृत्वाखालील राजनैतिकतेसाठी एक प्रारंभिक प्रणाली प्रदान केले.

● टीका:

- मर्यादित कार्यकाळामुळे (राजकीय अस्थिरतेमुळे) बहुतेक कृती प्रतीकात्मक राहिल्या.

- टीकाकारांनी असा प्रश्न उपस्थित केला की परस्परविरोधी व्यवहार दीर्घकालीन धोरणात्मक हितसंबंधांना पूरक आहेत का?

टप्पा ४: उदारीकरणानंतरचे धोरणात्मक पुनर्कॅलिब्रेशन (१९९८-२०१३)

- **मुख्य दृष्टिकोन:** आर्थिक मुत्सद्देगिरी, प्रादेशिक सहभाग आणि सुरक्षिततेचे धोरण यांचे मिश्रण.
- **प्रमुख कार्यक्रम:**
 - पोखरण-II अणुचाचण्या (१९९८) आणि कारगिल युद्ध (१९९९) यांनी भारताचा पाकिस्तानकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अधिक कठोर केला.
 - सार्कशी असणारे संबंध, भारत-पाक शत्रुत्वामुळे अनेकदा रोखले गेले आहेत.
 - प्रादेशिक आर्थिक एकात्मतेसाठी द्विपक्षीय AFTAचा (उदा. श्रीलंका, भूतानसह) वाढता वापर.
- **उदयोन्मुख चिंता:**
 - पायाभूत सुविधा आणि लष्करी मदतीद्वारे चीनचा वाढता प्रभाव (उदा. पाकिस्तानमधील ग्वादर, श्रीलंकेतील हंबनटोटा).
 - विश्वासाच्या कमतरतेमुळे सार्क सारख्या प्रादेशिक संघटना बिनकामी राहिल्या.
- **स्ट्रॅटेजिक टिल्ट/संरचनात्मक वळण:**
 - पाकिस्तानचे वर्चस्व असलेल्या सार्कच्या अडथळ्यांना मागे टाकण्यासाठी भारताने बिमस्टेक आणि लूक ईस्ट/पूर्वेकडे पहा धोरणावर अधिक लक्ष केंद्रित करण्यास सुरुवात केली.

टप्पा ५: शेजारी प्रथम धोरण (२०१४-सध्या)

- **मुख्य दृष्टिकोन:** सक्रिय आणि प्राधान्य-आधारित सहभागासह अतिपरिचित धोरणाचे औपचारिक संस्थात्मकीकरण करणे.
- **ठळक वैशिष्ट्ये:**
 - **उच्चस्तरीय संपर्क:** पंतप्रधान मोदींच्या शपथविधी समारंभासाठी (२०१४) सार्क नेत्यांना आमंत्रित केले.
 - **पायाभूत सुविधा आणि सहसंबंधांवर भर:** BBIAN मोटार वाहन करार, कलादान प्रकल्प, भारत-नेपाळ रेल्वे, चाबहार बंदर.
 - मानवतावादी राजनैतिकता: मैत्री लस, नेपाळ भूकंपात मदत (२०१५).
 - **सागरी राजनैतिकता:** SAGAR (प्रदेशातील सर्वांसाठी सुरक्षा आणि वाढ) सिद्धांत.
 - **संरक्षण भागीदारी:** सेशेल्स, मालदीव आणि मॉरिशसमधील किनारी रडार स्टेशन.
- **धोरणात्मक उद्दिष्टे:**

- पारदर्शकता दृढ करणे, भारताच्या नेतृत्वाखालील विकासाने चीनच्या BRIचा मुकाबला करणे.
- कनेक्टिव्हिटी आणि वाणिज्य द्वारे प्रादेशिक परस्परावलंबनाला प्रोत्साहन देणे.
- हिंद महासागराच्या प्रदेशात भारताला निव्वळ सुरक्षा पुरवठादार म्हणून उन्नत करणे.

● नवीन आव्हाने:

- नेपाळसोबतचा सीमा तणाव (कलापाणी मुद्दा, २०२०).
- मालदीव आणि श्रीलंकेत चीन-अनुकूल सरकारांचा उदय.
- सार्क स्थिरावत आहे, तर बिमस्टेककडे लक्ष वेधले जात आहे.

भारताचे शेजारी प्रथम धोरण (NFP)

नेबरहुड फर्स्ट/शेजारी प्रथम ' धोरणाबद्दल

- हे धोरण २००८ च्या आसपास विकसित झाले, २०१४ नंतर औपचारिकरित्या प्राधान्य दिले गेले.
- जवळच्या शेजाऱ्यांशी सुसंवादी, सुरक्षित आणि सहकार्यात्मक संबंध निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट आहे.
- सल्लागार, परस्परविरोधी आणि परिणाम-केंद्रित दृष्टिकोनावर आधारित.
- सहसंबंधात्मक, पायाभूत सुविधा, ऊर्जा आणि सुरक्षा सहकार्यावर लक्ष केंद्रित करणे.

शेजारी प्रथमचे महत्त्व

● धोरणात्मक अत्यावश्यकता:

- दक्षिण आशियातील प्रादेशिक एकात्मता वाढवते.
- चीनच्या प्रभावाचा प्रतिकार करते (उदा., बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह).
- जागतिक दक्षिणेचे नेतृत्व करण्याच्या आणि जागतिक प्रशासनात सुधारणांसाठी (UNSC, IMF) भारताच्या दृष्टिकोनाशी सुसंगत.

● बहुपक्षीयता मजबूत करणे:

- BIMSTEC आणि BBIN सारख्या प्रादेशिक आणि उप-प्रादेशिक गटांना पुनरुज्जीवित करते.
- अकार्यक्षम सार्कवरील अवलंबित्व कमी करते.

● सॉफ्ट पॉवर प्रोजेक्शन:

- सामायिक इतिहास, धर्म आणि भाषेद्वारे सांस्कृतिक राजनैतिकतेला प्रोत्साहन देते.
- शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि लोकांमधील संबंधांना समर्थन देते.

● प्रादेशिक स्थिरता आणि सुरक्षा:

- गुप्त माहितीची देवाणघेवाण, दहशतवादविरोधी आणि बंडखोरीविरोधी सहकार्य सुलभ करते.
- आंतरराष्ट्रीय संघटित गुन्हेगारी आणि सीमा सुरक्षा यावर लक्ष केंद्रित करते.

● **आर्थिक आणि ऊर्जा सहकार्य:**

- सीमापार व्यापार आणि गुंतवणूक वाढवते.
- ऊर्जा सुरक्षेसाठी नेपाळ आणि भूतानमधील जलविद्युत क्षमतेचा वापर.
- कलादान आणि त्रिपक्षीय महामार्ग यासारख्या प्रादेशिक पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना प्रोत्साहन देते.

● **ईशान्येतील सहसंबंध:**

- खालील प्रकल्पांद्वारे भारताच्या ईशान्येकडील भागात प्रवेश सुधारतो:
 - कलादान मल्टी-मॉडल ट्रान्झिट प्रकल्प
 - अखौरा-अगरतळा रेल्वे लिंक

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. भारताच्या शेजारील देशांच्या धोरणाबद्दल विशिष्ट ऐतिहासिक टप्प्यांमधून झालेल्या उत्क्रांतीची चर्चा करा. अलिकडच्या वर्षांत 'शेजारी प्रथम' धोरणाने प्रादेशिक राजनैतिकतेत कसा बदल घडवून आणला आहे?

प्रश्न २. "तुम्ही तुमचे मित्र बदलू शकता, पण शेजारी नाही." – स्वातंत्र्यापासून भारताच्या शेजारी धोरणाबद्दलच्या दृष्टिकोनाचे हे विधान कसे प्रतिबिंबित करते याचे टीकात्मक विश्लेषण करा.

भारताच्या शेजारील देशांच्या संबंधांमधील आव्हाने

- **ऐतिहासिक वाद:** पाकिस्तान आणि चीनसोबतच्या न सुटलेल्या सीमांमुळे विश्वास निर्माण होण्यास अडथळा निर्माण झाला.
- **वर्चस्वाची धारणा:** भारताची दृढनिश्चयी वृत्ती अनेकदा 'मोठा भाऊ' म्हणून पाहिली जाते (उदा. नेपाळ).
- **देशांतर्गत राजकीय अडचणी:** अंतर्गत घटक परराष्ट्र धोरणावर प्रभाव पाडतात (उदा., श्रीलंकेबद्दल तमिळ भावना).
- **शेजारील राष्ट्रांमध्ये राजकीय अस्थिरता:** अफगाणिस्तान, नेपाळ, म्यानमारमधील वारंवार होणारे बदल आणि संकटे द्विपक्षीय संबंधांवर परिणाम करतात.
- **अंमलबजावणीतील तूट:** प्रकल्प अंमलबजावणीत विलंब झाल्यामुळे भारताची एक विश्वासाह भंगीदार म्हणून विश्वासाहता कमी होते.
- **अप्रभावी बहुपक्षीयता:** भारत-पाक तणावामुळे सार्क अजूनही अकार्यक्षम आहे, ज्यामुळे प्रादेशिक सहकार्य मर्यादित आहे.

कीवर्ड्स: शेजारी प्रथम धोरण, पंचशील करार, गुजराल सिद्धांत, सिंधू पाणी करार, पूर्वेकडे पहा धोरण, लस मैत्री, सागर सिद्धांत, सॉफ्ट पॉवर डिप्लोमसी, धोरणात्मक स्वायत्तता, प्रादेशिक एकात्मता, सीमा विवाद, असममित उदारता, निव्वळ सुरक्षा प्रदाता म्हणून भारत, भारत-श्रीलंका करार, चीनचा बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह.

भारत-अफगाणिस्तान संबंध

ऐतिहासिक संदर्भ

- **प्राचीन संबंध:** गांधार (आधुनिक अफगाणिस्तान) सारखे प्रदेश प्राचीन भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य भाग होते, ज्यामुळे खोलवर रुजलेले सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक संबंध वाढले.
- **१९४७ नंतरचे संबंध:** १९८० च्या दशकात सोव्हिएत समर्थित अफगाणिस्तानच्या लोकशाही प्रजासत्ताकाला मान्यता देणाऱ्या पहिल्या बिगर-कम्युनिस्ट राष्ट्रांपैकी भारत हा होता.
- **१९९० च्या दशकातील बदल:** तालिबानच्या सुरुवातीच्या राजवटीत (१९९६-२००१) वैचारिक मतभेद आणि सुरक्षेच्या चिंतांमुळे संबंध ताणले गेले.
- **२००१ नंतरचा सहभाग:** तालिबानच्या सत्तेतून बाहेर पडल्यानंतर, भारत एक महत्त्वाचा विकास भागीदार म्हणून उदयास आला, त्याने विविध पुनर्बांधणी प्रकल्पांमध्ये ३ अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त गुंतवणूक केली.

सहकार्याचे क्षेत्र

- **धोरणात्मक आणि विकासात्मक सहभाग**
 - **प्रमुख प्रकल्प:**
 - **सलमा धरण (अफगाण-भारत मैत्री धरण):** २०१६ मध्ये निर्माण झालेले हे धरण ४२ मेगावॉट वीज निर्मिती करते आणि ७५,००० हेक्टर शेतीला सिंचन पुरवते.
 - **अफगाण संसद भवन:** भारताने \$90 दशलक्ष खर्चून बांधलेले, जे लोकशाही सहकार्याचे प्रतीक आहे.
 - **जरंज-देलाराम महामार्ग:** इराण आणि अफगाणिस्तानमधील संपर्क वाढवणारा २१८ किमीचा रस्ता, व्यापार सुलभ करतो.
 - **मानवतावादी मदत:**
 - भारताने अफगाणिस्तानला ५०,००० मेट्रिक टन पेक्षा जास्त गहू, आवश्यक औषधे आणि कोविड-१९ लसींचा पुरवठा केला आहे.

- फेब्रुवारी २०२३ मध्ये, भारताने अफगाणिस्तानसाठी २०० कोटी रुपयांच्या विकास मदतीची घोषणा केली.

○ **शैक्षणिक आणि क्षमता बांधणी:**

- विविध शिष्यवृत्ती कार्यक्रमांतर्गत १६,००० हून अधिक अफगाण विद्यार्थ्यांनी भारतात शिक्षण घेतले आहे.
- अफगाण नागरी कर्मचारी, पोलिस आणि लष्करी कर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम द्विपक्षीय सहकार्याचा आधारस्तंभ राहिले आहेत.

● **भू-सामरिक महत्त्व**

- **मध्य आशियाशी सहसंबंध:** अफगाणिस्तान हा भारतासाठी मध्य आशियाई बाजारपेठा आणि संसाधनांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी एक महत्त्वाचा दुवा आहे.
- **पाकिस्तानला विरोध:** अफगाणिस्तान पाकिस्तानची धोरणात्मक खोली मर्यादित करतो आणि भारतविरोधी घटकांचा प्रभाव कमी करतो.
- **चाबहार बंदर:** भारताने या इराणी बंदराचा विकास केल्याने पाकिस्तानला मागे टाकून अफगाणिस्तानला पर्यायी व्यापार मार्ग उपलब्ध होतो.
- **अलीकडील/ समकालीन घडामोडी (२०२४-२०२५)**
 - **राजनैतिक सहभाग:** जानेवारी २०२५ मध्ये, भारतीय परराष्ट्र सचिव विक्रम मिश्री यांनी दुबईमध्ये तालिबानचे कार्यवाहक परराष्ट्र मंत्री अमीर खान मुत्ताकी यांची भेट घेतली, ज्यामुळे एक महत्त्वाचा राजनैतिक संपर्क प्रस्थापित झाला.
 - **व्यापार उपक्रम:** भारताने अटारी सीमेवरून ड्राय फ्रुट्स घेऊन जाणाऱ्या १६० अफगाण ट्रकना प्रवेश करण्यास परवानगी दिली, ज्यामुळे राजकीय गुंतागुंत असूनही व्यापार वाढवण्याची तयारी दर्शविली गेली.
 - **मानवतावादी मदत:** भारत अफगाण लोकांप्रती असलेल्या आपल्या वचनबद्धतेनुसार अन्न सुरक्षा, आरोग्यसेवा आणि शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करून मानवतावादी मदत पुरवत आहे.

आव्हाने आणि चिंता

- **राजकीय अस्थिरता आणि तालिबान राजवट**
 - २०२१ मध्ये तालिबानच्या पुनरागमनामुळे औपचारिक राजनैतिक संबंध बिघडले आहेत.
 - समावेशकता, मानवी हक्क आणि दहशतवादाच्या चिंतेमुळे भारत तालिबान सरकारला मान्यता देण्यास सावधता बाळगताना दिसतो आहे.
- **सुरक्षिततेचे दृष्टीने काही धोके**
 - अफगाणिस्तानात लष्कर-ए-तोयबा आणि जैश-ए-मोहम्मद सारख्या पाकिस्तान-आधारित/धार्जिनी दहशतवादी गटांची उपस्थिती भारतीय हितसंबंधांना थेट धोका निर्माण करते.

- भारतीय मालमत्ता (दूतावास, पायाभूत सुविधा प्रकल्प) यापूर्वी हल्ल्यांचे लक्ष्य ठरल्या आहेत.

● प्रत्यक्ष संपर्काचा अभाव

- भौगोलिक आणि राजकीय अडचणी (विशेषतः पाकिस्तानने वाहतुकीस नकार दिल्याने) प्रत्यक्ष प्रवेशास अडथळा निर्माण होतो.
- चाबहार बंदर आणि हवाई मार्गावरील अवलंबित्व लॉजिस्टिक आणि धोरणात्मक गुंतागुंत वाढवते.

● मानवतावादी संकट आणि प्रशासनातील पोकळी

- तालिबान राजवटीत मानवतावादी परिस्थिती भयानक आहे, जी भारताच्या प्रचार मोहिमांना/ कृतींना आव्हान देते.
- प्रभावी प्रशासनाचा अभाव प्रकल्प अंमलबजावणी आणि मदत वितरणाला गुंतागुंतीचे बनवते.

● भू-राजकीय स्पर्धा

- अफगाणिस्तानमध्ये चीन आणि पाकिस्तानचा वाढता प्रभाव भारताची धोरणात्मक महत्व कमी करतो.
- बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्हद्वारे चीनचा सहभाग आणि तालिबानशी पाकिस्तानची जवळीक भारतावर दबाव वाढवते.

● डायस्पोरा/लोकसमूह आणि व्हिसा अनिश्चितता

- भारतातील अनेक अफगाण विद्यार्थी, निर्वासित आणि व्यावसायिक कायदेशीर तसेच सामाजिक अनिश्चिततेचा सामना करतात.
- व्हिसा धोरणे आणि स्वदेशी परतणाऱ्या हे संवेदनशील मुद्दे आहेत.

● भारताच्या विकासात्मक लाभांचा न्हास

- संसद भवन, धरणे आणि शाळा यासारख्या प्रकल्पांकडे दुर्लक्ष किंवा कमी वापर केला जातो.
- राजनैतिक उपस्थितीचा अभाव पर्यवेक्षण आणि समर्थनात अडथळा निर्माण करतात.

पुढील मार्गः

- भारताने सद्भावना निर्माण करण्यासाठी आणि अफगाणिस्तानच्या स्थिरतेला पाठिंबा देण्यासाठी आरोग्य आणि शिक्षणात मानवतावादी मदत वाढवावी. पंतप्रधान मोदींचे २०२४ शांततापूर्ण अफगाणिस्तानचे स्वप्न या दृष्टिकोनाचे मार्गदर्शन करते.
- रुग्णालयांसारख्या पायाभूत सुविधा प्रकल्प पुन्हा सुरू केल्याने चीनच्या आर्थिक उपस्थितीला तोंड देता येईल आणि स्थानिक उपजीविका वाढू शकेल.
- संयुक्त राष्ट्रांच्या सहकार्यासह दहशतवादाला आळा घालण्यासाठी तालिबानला सहभागी करून घेतल्याने भारताचे सुरक्षिततेचे हित जपले जाईल.
- चाबहार बंदर आणि TAPI पाइपलाइन प्रकल्पांना गती दिल्याने मध्य आशियाशी संपर्क वाढेल.

- शिष्यवृत्ती आणि क्रिकेट कूटनीतिद्वारे सांस्कृतिक संबंध वाढवल्याने लोक-ते-लोक बंध मजबूत होऊ शकतात.

भारत-भूतान संबंध

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- १९४९ च्या भारत-भूतान कराराने परस्पर शांतता आणि हस्तक्षेप न करण्याच्या दृष्टीने घनिष्ठ द्विपक्षीय संबंधांचा पाया घातला.
- धोरणात्मक सहकार्य कायम ठेवताना परराष्ट्र आणि संरक्षण धोरणात भूतानच्या अधिक सार्वभौमत्वाचे प्रतिबिंबित करण्यासाठी २००७ मध्ये या करारात सुधारणा करण्यात आली.
- भारताने १९६८ मध्ये भूतानशी राजनैतिक संबंध प्रस्थापित केले आणि तो सातत्याने भूतानचा प्रमुख विकास भागीदार राहिला आहे.

सहकार्याचे क्षेत्र

● धोरणात्मक आणि विकासात्मक सहभाग

- भारताने भूतानला छुखा, ताला, पुनतसांग्चु I आणि II सारखे प्रमुख जलविद्युत प्रकल्प बांधण्यात मदत केली आहे, ज्याने भारताला वीज आणि भूतानला महसूल पुरवला आहे.
- भारताच्या सीमा रस्ते संघटनेने(BRO) १९६१ मध्ये सुरू केलेल्या प्रकल्प दंतकने(Project DANTAK) भूतानच्या पायाभूत सहसंबंधामध्ये सुविधांमध्ये महत्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.
- भारत त्याच्या पंचवार्षिक योजनांतर्गत भूतानला अर्थसंकल्पीय समर्थन, तांत्रिक सहाय्य आणि क्षमता-निर्मिती उपक्रम प्रदान करत आहे.
- व्यापार आणि वाहतूक करारामुळे भूतानच्या वस्तू भारतात करमुक्त प्रवेश मिळतो आणि भूतानचा तिसऱ्या देशांसोबतचा व्यापार सुलभ होतो.

● आर्थिक आणि ऊर्जा सहकार्य

- भूतानची अर्थव्यवस्था भारतावर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे, त्यांची ९०% पेशा जास्त निर्यात भारतात केली जाते - प्रामुख्याने जलविद्युत.

- भारत भूतानच्या जलविद्युत क्षेत्रात सर्वात मोठा गुंतवणूकदार राहिला आहे, ज्यामुळे भूतानला परकीय चलन मिळविण्यास आणि कमी कार्बन फूटप्रिंट राखण्यास मदत झाली आहे.
- २०२५ मध्ये, भारताने ५०० मेगावॉट सौर ऊर्जा प्रकल्प (रिलायन्स पॉवर) आणि ५००० मेगावॉट जलविद्युत सामंजस्य करार (अदानी ग्रुप) सारख्या नवीन उपक्रमांना पाठिंबा दिला.
- **सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक संबंध**
 - हजारो भूतानी विद्यार्थी आयटीईसी आणि आयसीसीआर शिष्यवृत्ती अंतर्गत भारतीय संस्थांमध्ये शिक्षण घेतात.
 - सांस्कृतिक देवाणघेवाण, तीर्थयात्रा सुविधा आणि संस्थात्मक सहकार्यांमुळे लोक-लोकांमधील संबंध मजबूत होत आहेत.
- **भू-सामरिक महत्त्व**
 - भूतान भारत आणि चीन दरम्यान एक बफर स्टेट म्हणून काम करते, विशेषतः संवेदनशील सिलिगुडी कॉरिडोर (चिकन्स नेक) जवळ.
 - लष्करी सहकार्य मजबूत असून, भारतीय लष्करी प्रशिक्षण पथक (IMTRAT) भूतानच्या सैन्याला प्रशिक्षण देण्यासाठी भूतानमध्ये तैनात आहे.
 - चीनशी राजनैतिक संबंध प्रस्थापित करण्यास भूतानने नकार दिल्याने त्याचे भारताशी असलेले पारंपारिक संबंध दिसून येतात.
- **अलीकडील/समकालीन घडामोडी (२०२४-२०२५)**
 - भूतानने गेलेफू माइंडफुलनेस सिटी (GMC) ची निर्मिती करण्याची घोषणा केली आणि भारताने पायाभूत सुविधा आणि कनेक्टिव्हिटी प्रकल्पांद्वारे मदत करण्याचे आश्वासन दिले.
 - भूतानचे पंतप्रधान त्शोरिंग तोबगे यांच्या २०२५ मध्ये भारत भेटीसारख्या उच्चस्तरीय भेटींनी पारंपारिक संबंधांना पुष्टी दिली आणि आर्थिक सहकार्याची रूपरेषा आखली.
 - बाह्य आर्थिक धक्के कमी करण्यासाठी आणि सुधारणांना पाठिंबा देण्यासाठी भारताने भूतानला ₹१,५०० कोटीचे आर्थिक प्रोत्साहनपर पॅकेज दिले.

भारत-भूतान संबंधांमधील आव्हाने

- **चीनचा वाढता प्रभाव:** डोकलामजवळील क्षेत्रांसह भूतानची चीनशी सीमावर्ती चर्चा भारताच्या धोरणात्मक चिंता वाढवते.
- **जलविद्युत अवलंबित्व:** जलविद्युत निर्यातीसाठी भूतानचे भारतावर जास्त अवलंबून राहणे त्याच्या अर्थव्यवस्थेला किंमत आणि मागणीतील चढउतारांना असुरक्षित बनवते.
- **पायाभूत सुविधांच्या मर्यादा:** पर्वतीय भूभाग, मर्यादित वाहतूक मार्ग आणि रेल्वे कनेक्टिव्हिटीचा अभाव व्यापार आणि पर्यटन वाढीला अडथळा आणतो.
- **व्यापार असंतुलन:** भूतान भारतासोबत व्यापार तूट चालवत आहे, ज्यामुळे दीर्घकालीन शाश्वततेबद्दल चिंता निर्माण होत आहे.

- **युवकांच्या आकांक्षा आणि शहरी स्थलांतर:** भूतानमध्ये आर्थिक संधी मर्यादित आहेत, ज्यामुळे तरुणांमध्ये असंतोष आणि स्थलांतर वाढते, ज्यामुळे विकास प्रणालीवरती ताण येऊ शकतो.

पुढील मार्ग

- **आर्थिक क्षेत्रांचे विविधीकरण:** भारत भूतानला जलविद्युत पलीकडे आयटी, कृषी-प्रक्रिया, पर्यावरणीय पर्यटन आणि शिक्षण यासारख्या क्षेत्रात मदत करू शकतो.
- **रेल्वे आणि हवाई कनेक्टिव्हिटी:** प्रस्तावित रेल्वे लिंक्सचे (उदा., कोक्राझार-गेलेफू लाइन) जलद बांधकाम व्यापार आणि एकात्मता वाढवू शकतो.
- **संयुक्त पर्यावरणीय उपक्रम:** भारत आणि भूतान हरित तंत्रज्ञान आणि शाश्वत विकासावर सहकार्य करू शकतात, विशेषतः भूतानच्या कार्बन-निगेटिव्ह स्थितीच्या प्रकाशात.
- **धोरणात्मक संवाद यंत्रणा:** नियमित भारत-भूतान-चीन त्रिपक्षीय संवाद किंवा समन्वय यंत्रणा भारताच्या मुख्य हितसंबंधांशी तडजोड न करता भूतानला त्याच्या सीमासंबंधित चर्चेत मदत करू शकतात.

भारत-बांगलादेश संबंध

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- १९७१ मध्ये बांगलादेशच्या मुक्ततेसाठी भारताने निर्णायक भूमिका बजावली, मैत्री आणि धोरणात्मक सहकार्याचा पाया रचला.
- १९७२ च्या मैत्री कराराने व्यापार, संस्कृती आणि सुरक्षिततेमध्ये सहकार्याचा पाया रचला.
- कालांतराने, हे संबंध व्यापक भागीदारीत परिपक्व झाले आहेत, जरी पाणी वाटप आणि स्थलांतर यासारख्या मुद्द्यांवर अधूनमधून तणाव निर्माण झाला तरी.

सहकार्याचे क्षेत्र

● धोरणात्मक आणि विकासात्मक सहभाग

- भारताने पायाभूत सुविधा, कनेक्टिव्हिटी, ऊर्जा आणि डिजिटल प्रकल्पांसाठी बांगलादेशला ७ अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त किमतीच्या कर्जाची मदत केलेली दिसते.
- त्यापैकी प्रमुख कनेक्टिव्हिटी प्रकल्पांमध्ये हे समाविष्ट आहे:
 - त्रिपुरा आणि बांगलादेशमधील मैत्री सेतू.
 - २०२३ मध्ये उद्घाटन झालेला अखौरा-अगरतळा रेल्वे लिंक, ज्यामुळे व्यापार आणि हालचालींना चालना मिळाली.
- २०२३ मध्ये उद्घाटन झालेला बांगलादेश-भारत मैत्री पाईपलाईन, सीमापार ऊर्जा वाहतुकीला (सिलीगुडी ते पार्वतीपूर पर्यंत डिझेल पुरवठा) पुष्टी देतो.
- भारत बांगलादेशला १,१६० मेगावॉटपेक्षा जास्त वीज पुरवतो, ज्यामुळे प्रादेशिक ऊर्जा सुरक्षेत योगदान मिळते.

● व्यापार आणि आर्थिक सहकार्य

- २०२३-२४ मध्ये द्विपक्षीय व्यापार १८ अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त झाला, ज्यामुळे बांगलादेश दक्षिण आशियातील भारताचा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार बनला.
- भारत बांगलादेशसाठी दुसऱ्या क्रमांकाचा आयात स्रोत आहे त्याचप्रमाणे कपडे आणि जूट यांसारख्या बांगलादेशी निर्यातीसाठी एक प्रमुख ठिकाण निर्माण झाले आहे.
- भारताच्या बाजूने व्यापार असंतुलन कायम आहे, परंतु बांगलादेशला SAFTA आणि शुल्कमुक्त निर्यात योजनांतर्गत बाजारपेठेत प्रवेश मिळाला आहे.

● संरक्षण सहकार्य

- दोन्ही राष्ट्रे परस्पर कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी नियमित संयुक्त लष्करी सराव करतात:
 - संप्रीती सराव (सैन्य-स्तरीय).
 - बोंगोसागर सराव (नौदल सहकार्य).
 - सागरी सुरक्षा सुधारण्यासाठी बंगालच्या उपसागरात समन्वित गस्त (CORPAT).
- भारत क्षमता-निर्मिती समर्थन, बांगलादेशी सशस्त्र दलांना प्रशिक्षण आणि क्रेडिट लाईन अंतर्गत संरक्षण हार्डवेअर प्रदान करतो.

● सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक संबंध

- भारत आयटीईसी आणि आयसीसीआर सारख्या योजनांमार्फत बांगलादेशी विद्यार्थ्यांना दरवर्षी हजारो शिष्यवृत्ती देतो.
- सामायिक भाषिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक संबंध लोकांमधील संबंध मजबूत करतात.
- चैतन्य महाप्रभू सर्किट आणि मुजीब बोशो उत्सव यासारख्या ऐतिहासिक स्थळांचे पुनरुज्जीवन सांस्कृतिक राजनैतिकतेला गहन महत्व देत असल्याचे प्रतिबिंबित होते.

● भू-सामरिक महत्त्व

- बांगलादेश हा भारताच्या पूर्वेकडे पहा धोरणात एक महत्त्वाचा घटक आहे, जो ईशान्येकडून आग्नेय आशियाशी संबंध वाढवतो.
- सिलिगुडी कॉरिडॉरशी जवळीक असल्याने तो भारताच्या धोरणात्मक गणितात एक महत्त्वाचा प्रतिनिधी बनतो.
- स्थिर संबंध भारताच्या ईशान्येकडील बंडखोरीचा सामना करण्यास आणि शांतता प्रस्थापित करण्यास मदत करतात.

● अलीकडील/ समकालीन घडामोडी (२०२४-२०२५)

- २०२५ च्या सुरुवातीला, भारताने बांगलादेशमध्ये डिजिटल पायाभूत सुविधा आणि हरित ऊर्जेसाठी नवीन ₹१,२०० कोटी अनुदान मदत दिली.
- भारत आणि बांगलादेश यांनी लॉजिस्टिक खर्च कमी करण्यासाठी संयुक्त किनारी नौवहन आणि अंतर्गत जलमार्ग मालवाहतुकीचा शोध घेण्यास सहमती दर्शविली.
- मुख्य सल्लागार मुहम्मद युनूस यांच्या नेतृत्वाखालील बांगलादेशच्या अंतरिम सरकारने कोणत्याही एकाच भागीदारावरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी व्यापार अटींचे पुनर्मूल्यांकन करण्याचा प्रस्ताव मांडला, ज्यामुळे प्रादेशिक धोरणात बदल झाला.
- वाढत्या व्यापार असंतुलनाच्या प्रतिसादात आणि देशांतर्गत उद्योगाचे संरक्षण करण्यासाठी भारताने निवडक बांगलादेशी आयातींवर (प्रक्रिया केलेले अन्न, कपडे) तात्पुरते निर्बंध लादले, ज्यामुळे व्यापार मंत्र्यांमध्ये संवाद सुरू झाला.

भारत-बांगलादेश संबंधांमधील आव्हाने

- पाणीवाटप वाद: तीस्ता नदीचा प्रश्न कायम आहे, बांगलादेश ५०% कोरड्या हंगामातील पाणी मागत आहे, ज्याला पश्चिम बंगालच्या स्थानिक मागण्यांनी विरोध केला आहे. १९९६ च्या गंगा पाणी करारात चढ-उतार आणि गाळामुळे समस्या निर्माण झाल्या आहेत.
- बेकायदेशीर स्थलांतर आणि सीमा तणाव: बेकायदेशीर स्थलांतर भारताच्या ईशान्येकडील भागात ताण निर्माण करतो, ज्यामुळे सामाजिक-आर्थिक समस्या निर्माण होतात. २०२० मध्ये सीमावर्ती हत्याकांड शिगेला पोहोचल्याने बांगलादेशात निदर्शने सुरू आहेत. ४,०९६ किमी सीमेवर तस्करी आणि तस्करी सुरूच आहे.
- राजकीय अस्थिरता आणि भारतविरोधी भावना: २०२४ मध्ये शेख हसीनाच्या सरकारच्या पतनानंतर "इंडिया आउट" मोहिमेला सुरुवात झाली, ज्याला भारताने त्यांच्या राजवटीला पाठिंबा दिल्याचे दिसून आले. हसीना यांना निर्वासित केल्याने संबंध ताणले गेले आहेत, ज्याला बांगलादेश हस्तक्षेप मानतो.
- चीनचा वाढता प्रभाव: तिस्ता नदी पुनर्संचयित प्रकल्पासह चीनची ७ अब्ज डॉलर्सची बेल्ट अँड रोड गुंतवणूक भारताच्या प्रादेशिक वर्चस्वाला आव्हान देते. बांगलादेशचे २०२५ मधील चीनसोबतचे काही करार ही चिंता वाढवतात.

- **अल्पसंख्याक हक्क आणि सांप्रदायिक मुद्दे:** २०२४ नंतर बांगलादेशातील हिंदूवरील हल्ले आणि चितगावमधील भिक्षू चिन्मय कृष्ण दास यांच्यासारख्या अटकेमुळे भारताची चिंता वाढली. बांगलादेश भारतावर अल्पसंख्याक हक्कांच्या मानकांमध्ये विसंगत असल्याचा आरोप करतो.
- **व्यापार असंतुलन आणि अडथळे:** बांगलादेश उच्च भारतीय शुल्कांचा सामना करत आहे आणि २०२५ मध्ये कपड्यांसारख्या वस्तूवर भारताच्या बंदर निर्बंधांमुळे भांडण निर्माण झाले आहे, जरी भारतीय निर्यात ११.०६ अब्ज डॉलर्स होती तरी (२०२३-२४).

पुढील मार्ग

- तिस्ता करार जलदगतीने पूर्ण करणे आणि ५४ सीमापार नद्यांसाठी पाणी वाटप यंत्रणा संस्थात्मक करणे.
- परस्पर व्यापार फायद्यासाठी रेल्वे, महामार्ग आणि अंतर्गत जलमार्ग प्रकल्पांद्वारे बहु-दळणवळण प्रणाली मजबूत करणे.
- बांगलादेशातून भारताच्या आयात टोपलीचा विस्तार करून आणि NTBs (नॉन-टॅरिफ अडथळे) कमी करून व्यापार असंतुलन दूर करणे.
- नियमित संयुक्त सराव, किनारी सुरक्षा सहकार्य आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरणाद्वारे संरक्षण संवाद संस्थात्मक करणे.
- SAGAR (प्रदेशातील सर्वांसाठी सुरक्षा आणि वाढ) अंतर्गत ऊर्जा, एआय आणि डिजिटल परिवर्तनात संयुक्त उपक्रमांना प्रोत्साहन देऊन बाह्य प्रभावाचे संतुलन राखणे.

भारत-मालदीव संबंध

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- १९६५ मध्ये मालदीवच्या स्वातंत्र्यानंतर त्याला मान्यता देणाऱ्या पहिल्या राष्ट्रांपैकी भारत एक होता; ज्यामुळे १९७२ मध्ये राजनैतिक संबंध प्रस्थापित झाले.

- १९८८ मध्ये, भारताने मालदीवमध्ये सत्तापालटाचा प्रयत्न हाणून पाडण्यासाठी ऑपरेशन कॅक्टस सुरू केले, ज्यामुळे हिंद महासागर प्रदेशात सुरक्षा पुरवठादार म्हणून त्याची भूमिका पुन्हा स्पष्ट झाली.
- संबंध पारंपारिकपणे जवळचे राहिले आहेत, तथापि वेळोवेळी मालदीवमधील अंतर्गत राजकीय बदलांचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला आहे.

सहकार्याचे क्षेत्र

● धोरणात्मक आणि विकासात्मक सहभाग

- भारत ग्रेटर माले कनेक्टिव्हिटी प्रोजेक्ट (GMCP) ला निधी देत आहे, जो मालदीवमधील सर्वात मोठा पायाभूत सुविधा प्रकल्प आहे, जो मालदीवला शेजारच्या बेटांशी 6.74 किमी लांबीच्या ब्रिज कॉरिडॉरद्वारे जोडतो.
- भारताने मालदीवच्या अर्थव्यवस्थेला स्थिर करण्यासाठी क्रेडिट लाइन्स आणि अर्थव्यवस्थात्मक पाठींबा वाढवला आहे, ज्यामध्ये 2025 मध्ये ट्रेझरी बिलांमध्ये \$50 दशलक्ष पेक्षा जास्त रक्कम समाविष्ट आहे.
- आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता आणि आपत्ती प्रतिकारशक्ती यासारख्या प्रमुख विकास क्षेत्रांमध्ये भारत मालदीवला पाठिंबा देतो.
- देशांतर्गत टंचाईच्या काळात मालदीवची आरोग्य सुरक्षा मजबूत करण्यासाठी आवश्यक औषधांचा पुरवठा करण्यासाठी एक सामंजस्य करार करण्यात आला.

● संरक्षण सहकार्य

○ नियमित संयुक्त लष्करी सराव:

- एकुवेरिन (सेना) सराव
- दोस्ती सराव (श्रीलंकेसोबत त्रिपक्षीय नौदल सराव)
- एकथा (कोस्ट गार्ड) सराव

- भारत MNDF च्या सुमारे 70% प्रशिक्षण आवश्यकता पूर्ण करतो, ज्यामुळे सुरक्षा सहकार्य अधोरेखित होते.
- संरक्षण पायाभूत सुविधांमध्ये हेलिकॉप्टर, डोर्नियर पाळत ठेवणारी विमाने भेट देणे आणि उथुरु थिला फालहू नौदल तळ विकसित करण्यात मदत करणे समाविष्ट आहे.
- भारतीय शिपयार्ड्सनी मालदीवच्या नौदल मालमत्तेसाठी दुरुस्ती सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत.
- मालदीव सरकारच्या विनंतीनुसार, भारताने मे २०२५ पर्यंत विमान वाहतूक प्लॅटफॉर्मवर काम करणाऱ्या लष्करी कर्मचाऱ्यांच्या जागी नागरी तांत्रिक कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती पूर्ण केली.

● भू-सामरिक महत्त्व

- हिंद महासागरातील प्रमुख शिपिंग लेनच्या क्रॉसरोडवर मालदीवचे स्थान भारताच्या सागरी सुरक्षेसाठी आणि SAGAR सिद्धांतासाठी महत्त्वाचे बनवते.

○ मुक्त आणि खुले दळणवळण सुनिश्चित करण्यासाठी आणि आयओआरमध्ये प्रादेशिक सुव्यवस्था राखण्यासाठी भारताच्या प्रयत्नांमध्ये मालदीव महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

○ भारत मालदीवमध्ये वाढत्या चिनी हस्तक्षेपाला विरोध करत आहे, विशेषतः चीनच्या बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह अंतर्गत.

● अलीकडील/समकालीन घडामोडी (२०२४-२०२५)

○ २०२३ मध्ये निवडून आलेले राष्ट्राध्यक्ष मोहम्मद मुइझू यांनी चीनकडे झुकणारे परराष्ट्र धोरण स्वीकारले आणि भारतीय संरक्षण कर्मचाऱ्यांना काढून टाकण्याची मागणी करत "इंडिया आउट" मोहीम सुरू केली.

○ ताणलेल्या जनभावनांना प्रतिसाद म्हणून, २०२४ च्या सुरुवातीला मालदीवमध्ये भारतीय पर्यटकांचे आगमन झपाट्याने कमी झाले.

○ भारताने मार्च २०२४ मध्ये मिनिर्काय बेटावर (लक्षद्वीप) एक नवीन नौदल तळ आयएनएस जटायूचे उद्घाटन केले, ज्यामुळे मालदीवजवळ पर्यवेक्षणाची क्षमता वाढली.

○ तणाव असूनही, भारताने २०२५ मध्ये धोरणात्मक विच्छेदन टाळून महत्त्वपूर्ण आर्थिक पाठिंबा आणि विकास सहकार्य चालू ठेवले.

भारत-मालदीव संबंधांमधील आव्हाने

- **भू-राजकीय स्पर्धा:** वाढती चिनी गुंतवणूक आणि धोरणात्मक उपस्थिती भारताच्या पारंपारिक प्रभावाला आव्हान देते.
- **सार्वभौमत्वाच्या चिंता:** देशांतर्गत राजकीय कथा भारतीय लष्करी उपस्थितीला हस्तक्षेप म्हणून चित्रित करतात, ज्यामुळे द्विपक्षीय सद्भावना प्रभावित होते.
- **कर्ज अवलंबित्व:** मालदीवचे चीनच्या कर्जावरील वाढते अवलंबित्व धोरणात्मक असुरक्षितता आणि कर्जाच्या सापळ्यातील राजनैतिकतेबद्दल चिंता निर्माण करते.
- **सार्वजनिक भावना:** नकारात्मक कथा आणि सोशल मीडिया मोहिमा राजनैतिक तणाव वेगाने वाढवू शकतात.
- **पर्यटन आणि सॉफ्ट पॉवरची कमतरता:** ताणलेले संबंध भारतीय परदेशी पर्यटन आणि भारताच्या सांस्कृतिक प्रभावावर परिणाम करू शकतात.

पुढील मार्ग

- **नागरी सहकार्य मजबूत करा:** भारताची प्रतिमा मजबूत करण्यासाठी आणि वर्चस्वाची धारणा कमी करण्यासाठी सॉफ्ट पॉवर, नागरी पायाभूत सुविधा आणि आरोग्यसेवेवर लक्ष केंद्रित करणे.
- **धोरणात्मक संयम आणि संवाद:** सार्वभौमत्वाच्या चिंतांचा आदर करताना मालदीव सरकारशी राजनैतिक संबंध सुरू ठेवणे.
- **प्रादेशिक सहकार्याला प्रोत्साहन देणे:** मालदीवला व्यापक प्रादेशिक सहकार्यात सहभागी करून घेण्यासाठी IORA आणि SAGAR व्हिजन

सारख्या बहुपक्षीय यंत्रणा वापरा.

- **आर्थिक स्थिरतेला समर्थन द्या:** चीनच्या आर्थिक प्रभावाला कमी करण्यासाठी आणि दीर्घकालीन विकास भागीदारी सुनिश्चित करण्यासाठी संतुलित, पारदर्शक आर्थिक मदत देणे.

- **लोक-ते-लोक संबंध वाढवणे:** विश्वास आणि सद्भावना निर्माण करण्यासाठी शैक्षणिक देवाणघेवाण, पर्यटन सहकार्य आणि सांस्कृतिक राजनैतिकतेला प्रोत्साहन देणे.

भारत-म्यानमार संबंध

ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक संबंध

- भारत आणि म्यानमार बौद्ध, हिंदू धर्म आणि ब्रिटिश भारताच्या अंतर्गत वसाहतवादी प्रशासनाद्वारे (१९३७ पर्यंत) ऐतिहासिक संबंध दृढ होताना दिसतात.
- १९५१ च्या मैत्री कराराने राजनैतिक संबंध आणि दीर्घकालीन द्विपक्षीय सहकार्याचा पाया घातला गेला.
- म्यानमारमधील भारतीय वंशाच्या समुदायांद्वारे आणि सामायिक उत्सव, धार्मिक वास्तुकला आणि तीर्थक्षेत्रांद्वारे सांस्कृतिक संबंध मजबूत केले.

सहकार्याचे क्षेत्र

- **धोरणात्मक आणि विकासात्मक सहभाग**
 - **पूर्वेकडे पहा धोरण:** म्यानमार हे भारताचे आग्नेय आशियातील प्रवेशद्वार म्हणून काम करते, जे प्रादेशिक पोहोच आणि उप-प्रादेशिक कनेक्टिव्हिटीसाठी महत्त्वाचे आहे.
 - **बहु-प्रणाली ट्रान्झिट वाहतूक प्रकल्प:** कोलकाता ते म्यानमारमधील सितवे बंदर आणि पुढे मिझोरमला जोडण्याचे उद्दिष्ट आहे, ज्यामुळे ईशान्य भारताचा सागरी मार्गापर्यंतचा प्रवेश वाढेल.
 - **भारत-म्यानमार-थायलंड त्रिपक्षीय महामार्ग:** व्यापार, पर्यटन आणि प्रादेशिक आर्थिक एकात्मता वाढविण्यासाठी तयार केलेले आहे.
 - भारताने म्यानमारला कनेक्टिव्हिटी, क्षमता बांधणी आणि विकास प्रकल्पांसाठी \$1.7 अब्ज पेक्षा जास्त मदत करण्याचे वचन दिले आहे.
- **संरक्षण आणि सुरक्षा सहकार्य**
 - भारत आणि म्यानमार संयुक्त लष्करी प्रशिक्षण आणि IMBEX

आणि सीमा क्षेत्र सहकार्य मोहिमा यासारखे सराव आयोजित करतात.

- भारत-म्यानमार सीमेवर कार्यरत असलेल्या दहशतवादी गटांना निष्क्रिय करण्यासाठी समन्वित बंडखोरी विरोधी कारवाया केल्या जातात.
- बेकायदेशीर स्थलांतर, शस्त्रास्त्रांची तस्करी आणि बंडखोरी रोखण्यासाठी भारताने १,६४३ किमी भारत-म्यानमार सीमेवर कुंपण घालण्यास सुरुवात केली आहे.
- भारताच्या ईशान्येकडील राज्यांना, विशेषतः नागालँड आणि मणिपूरला सुरक्षित करण्यात म्यानमार हा एक प्रमुख सुरक्षा भागीदार आहे.

● व्यापार आणि आर्थिक सहकार्य

- द्विपक्षीय व्यापार सुमारे \$1.3 अब्ज आहे, ज्यामध्ये शेती, औषधनिर्माण, तेल आणि वायू आणि पायाभूत सुविधा यासारख्या क्षेत्रात क्षमता आहे.
- मोरेह (मणिपूर) आणि झोखावथर (मिझोरम) सारखे ऑपरेशनल बॉर्डर ट्रेड पॉइंट्स स्थानिक सीमापार व्यापार सुलभ होताना दिसतो आहे.
- भारत सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणुकीद्वारे दूरसंचार, बँकिंग आणि बांधकाम क्षेत्रात सहभागी आहे.

● मानवतावादी मदत

- म्यानमारमधील मानवतावादी संकटे आणि नैसर्गिक आपत्तींमध्ये भारत प्रथम प्रतिसाद देणाऱ्यांपैकी एक होता.
- २०२५ मध्ये, एका मोठ्या भूकंपानंतर आपत्कालीन मदत देण्यासाठी ऑपरेशन ब्रह्मा सुरू करण्यात आले - ज्यामध्ये वैद्यकीय पथके, मदत साहित्य आणि २०० खाटांचे फील्ड हॉस्पिटल यांचा समावेश होता.
- चक्रीवादळ आणि पूर घटनांमध्ये भारताने अन्न, औषध आणि निवारा स्वरूपात सातत्याने मदत पुरवली आहे.

● सहसंबंधात्मक आणि सांस्कृतिक सहकार्य

- संयुक्त बौद्ध पर्यटन सर्किट्सना प्रोत्साहन दिले जात आहे, जे बोधगया, सारनाथ (भारत) ला बागान आणि मंडाले (म्यानमार) शी जोडत आहेत.
- वारसा स्थळांच्या पुनर्संचयितीकरण, भाषा देवाणघेवाण आणि भारतीय विद्यापीठांमध्ये म्यानमारच्या विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती या उपक्रमांद्वारे सांस्कृतिक राजनैतिकता वाढवली आहे.

द्विपक्षीय संबंधांमधील प्रमुख आव्हाने

- लष्करी उठाव (२०२१): म्यानमारमधील राजकीय अस्थिरतेमुळे लोकशाही संक्रमणात अडथळा निर्माण झाला आहे आणि भारतासाठी राजनैतिक पेचप्रसंग निर्माण झाले आहेत.

- **सीमापार बंडखोरी:** संयुक्त कारवाया असूनही, म्यानमारमधून कार्यरत असलेले अतिरेकी भारताच्या ईशान्येला सुरक्षा धोके निर्माण करत आहेत.
- **रोहिंग्या निर्वासित संकट:** भारतात घुसखोरीमुळे सुरक्षा, कायदेशीर आणि मानवतावादी चिंता निर्माण होतात; ज्यामुळे भारताचे सीमा व्यवस्थापन गुंतागुंतीचे होते.
- **चीनचा वाढता प्रभाव:** चीनची पायाभूत सुविधा गुंतवणूक, बंदर विकास आणि लष्करी पुरवठा भारताच्या धोरणात्मक जागेला आव्हान देतो.
- **प्रकल्पांची मंद अंमलबजावणी:** स्थानिक प्रतिकार, संघर्ष आणि कमकुवत अंमलबजावणी क्षमतेमुळे कलादान सारख्या कनेक्टिव्हिटी आणि पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना विलंब होतो.

पुढील मार्ग

- **सर्व भागधारकांशी धोरणात्मक सहभाग:** भारताने आपले हितसंबंध जपण्यासाठी लष्करी राजवट आणि लोकशाही समर्थक घटकांसोबत संतुलित राजनैतिक संबंध राखले पाहिजेत.
- **सहसंबंधात्मक प्रकल्पांना गती द्या:** कलादान आणि त्रिपक्षीय महामार्ग जलदगतीने सुरू केल्याने व्यापार सुधारेल, बंडखोरी अलगाव कमी होईल आणि ईशान्येला आसियानशी जोडता येईल.
- **मजबूत सीमा व्यवस्थापन:** स्मार्ट देखरेख तैनात करा, असुरक्षित भागांना कुंपण घाला आणि सीमा क्षेत्र विकासात स्थानिक समुदायांना सहभागी करा.
- **बाह्य प्रभावाचे संतुलन राखणे:** ऊर्जा, दूरसंचार आणि लॉजिस्टिक्ससारख्या क्षेत्रातील चिनी प्रकल्पांना स्पर्धात्मक, पारदर्शक पर्याय ऑफर करा.
- **सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक देवाणघेवाण मजबूत करणे:** सद्भावना आणि ऐतिहासिक संबंध दृढ करण्यासाठी शिष्यवृत्ती, वारसा सहकार्य आणि लोक-ते-लोक संपर्क वाढवणे.

भारत-नेपाळ संबंध

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- १९५० चा शांतता आणि मैत्रीचा करार भारत-नेपाळ संबंधांचा पाया रचतो, ज्यामुळे लोकांची मुक्त हालचाल, निवासस्थान, व्यापार आणि परस्पर सुरक्षा सहकार्य शक्य होते.
- भारत आणि नेपाळ धर्म, संस्कृती, भाषा आणि नातेसंबंधांवर आधारित खोलवर रुजलेले सभ्यता संबंध सामायिक करतात, विशेषतः सीमावर्ती प्रदेशांमध्ये.
- २०१५ च्या भूकंपादरम्यान ऑपरेशन मैत्री आणि कोविड-१९ दरम्यान लस मैत्री यांनी भारताच्या मानवतावादी प्रयत्नांवरती प्रकाश टाकला.

सहकार्याचे क्षेत्र

● धोरणात्मक आणि विकासात्मक सहभाग

- भारत हा नेपाळचा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार आणि सर्वोच्च एफडीआय स्रोत आहे.
- आर्थिक वर्ष २०१९-२० मध्ये द्विपक्षीय व्यापार ७ अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त झाला, नेपाळला व्यापार तूट सहन करावी लागत आहे.
- भारताने भेरी, गंडक-नेपाळगंज आणि निजगढ-इनरुवा या प्रमुख ट्रान्समिशन कॉरिडॉरच्या बांधकामासाठी \$680 दशलक्ष क्रेडिट लाइन वाढवली.
- रुपैदिहा नेपाळगंज आणि जोगबनी-बिराटनगर सारख्या एकात्मिक चेक पोस्ट (ICP) सुरू केल्याने सीमा पायाभूत सुविधा आणि व्यापार कार्यक्षमता वाढली आहे.
- सुधारित पारगमन करारामुळे आता नेपाळला मालवाहतुकीसाठी भारताच्या अंतर्देशीय जलमार्गांमध्ये प्रवेश मिळतो.

● ऊर्जा आणि जलविद्युत सहकार्य

- सीमापार वीज पुरवठ्यासाठी भारत आणि नेपाळमध्ये 1971 पासून वीज देवाणघेवाण करार झालेला आहे.
- 2023 मध्ये, त्रिपक्षीय वीज व्यापार सुरू झाला, ज्यामुळे नेपाळला भारतामार्गे बांगलादेशला 40 मेगावॉट वीज निर्यात करण्याची परवानगी मिळाली.
- 2024 मध्ये, भारताने पुढील दशकात नेपाळमधून 10,000 मेगावॉट वीज आयात करण्याचे मान्य केले, ज्यामुळे दीर्घकालीन ऊर्जा सुरक्षा शक्य झाली.
- अरुण-III आणि अप्पर कर्नाली सारख्या जलविद्युत प्रकल्पांचा संयुक्त विकास हा द्विपक्षीय आर्थिक संबंधांचा एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे.

● सहसंबंधात्मक आणि अवकाश सहकार्य

- भारताने हिमालयीन प्रदेशाला भारतीय अंतराळ प्रदेशाशी जोडण्यासाठी सीमापार रेल्वे (उदा. जयनगर-कुर्था रेल्वे मार्ग) आणि रस्ते यांनी पायाभूत सुविधांच्या विकासाला पाठिंबा दिला आहे.
- भारत नेपाळचा पहिला स्वदेशी उपग्रह 'मुनाल' त्याच्या ध्रुवीय उपग्रह प्रक्षेपण वाहनावर (PSLV) द्वारे प्रक्षेपित करेल, ज्यामुळे

अवकाश आणि डिजिटल तंत्रज्ञानात सहकार्य वाढेल.

● संरक्षण आणि सुरक्षा सहकार्य

- नेपाळी नागरिकांना भारतीय सैन्याच्या गोरखा रेजिमेंटमध्ये भरती केले जाते, ही एक ऐतिहासिक परंपरा आहे जी १९४७ च्या त्रिपक्षीय कराराद्वारे (भारत-नेपाळ-यूके) नियंत्रित केली जाते.
- सशस्त्र दलांमधील परस्परसंवादाला प्रोत्साहन देण्यासाठी सूर्य किरण संयुक्त लष्करी सराव दरवर्षी आयोजित केला जातो.
- संरक्षण उपकरणे समर्थन, कर्मचारी प्रशिक्षण आणि दहशतवादविरोधी सहकार्य मजबूत राहते.

● सांस्कृतिक आणि धार्मिक संबंध

- भारत आणि नेपाळ रामायण आणि बौद्ध परंपरेद्वारे (उदा. लुंबिनी, जनकपूर) द्वारे जोडलेली पवित्र स्थळे सामायिक करतात.
- धार्मिक आणि सांस्कृतिक स्मारकांच्या संयुक्त पुनर्संचयनामुळे सद्भावना आणि लोकांमधील संबंध वाढतात.
- स्वदेश दर्शन सारख्या उपक्रमांमुळे सामायिक संस्कृतीच्या कॉरिडॉरमध्ये धार्मिक पर्यटन वाढते.

● बहुपक्षीय सहकार्य

- नेपाळ भारतासोबत प्रादेशिक व्यासपीठांवर सहभागी होतो जसे की:
 - वाहतूक आणि ऊर्जा सहकार्यासाठी BBIN (बांगलादेश, भूतान, भारत, नेपाळ).
 - प्रादेशिक एकात्मता आणि आपत्ती तयारीसाठी BIMSTEC आणि SAARC.
 - स्वच्छ ऊर्जा उपायांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी (ISA).

● अलीकडील/समकालीन घडामोडी (२०२४-२०२५)

- परराष्ट्र मंत्र्यांच्या सह-अध्यक्षतेखाली २०२४ मध्ये, १९८७ मध्ये स्थापन झालेल्या भारत-नेपाळ संयुक्त आयोगाने सहकार्याचा आढावा घेण्यासाठी बैठक घेतली.
- प्रमुख करारांवर स्वाक्षरी:
 - अक्षय ऊर्जा विकासात सहकार्य.
 - पुढील दशकात भारताला १०,००० मेगावॉट वीज निर्यात.
 - इस्रोकडून मुनाल उपग्रहाच्या प्रक्षेपणासाठी करार.
- वस्तू आणि लोकांच्या नियमित हालचाली वाढविण्यासाठी रुपैदिहा-नेपाळगंज येथे जुळ्या आयसीपीचे उद्घाटन.

भारत-नेपाळ संबंधांमधील आव्हाने

- **सीमा वाद:** २०२० मध्ये नेपाळने कालापानी, लिपुलेख आणि लिंपियाधुरा यांवर दावा करून नवीन राजकीय नकाशा प्रसिद्ध केला, ज्यामुळे राजनैतिक संघर्ष निर्माण झाला.
- **चीनचा वाढता प्रभाव:** बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह (BRI) मध्ये नेपाळच्या सहभागामुळे धोरणात्मक घेराव आणि कर्ज अवलंबित्वाबद्दल

भारताची चिंता वाढली आहे.

- **विश्वासाची तूट:** नेपाळच्या राजकारणात भारतीय हस्तक्षेप आणि प्रकल्प अंमलबजावणीची मंद गती यामुळे विश्वासातील दरी वाढते.
- **सुरक्षात्मक धोके:** सच्छिद्र सीमा शस्त्रास्त्रांची तस्करी, दहशतवाद्यांना वित्तपुरवठा आणि बनावट चलनांचे परिसंचरण सुलभ करते.
- **गोरखा भरतीचा मुद्दा:** नेपाळने भारताच्या अग्निपथ योजनेला आक्षेप घेतला, कारण ती १९४७ च्या गोरखा कराराच्या भावनेचे उल्लंघन करते.
- **करारातील धोके:** नेपाळमधील काही भाग १९५० च्या शांती आणि मैत्रीच्या कराराला "कालबाह्य" म्हणतात आणि त्याची पुनरावृत्ती करण्याची मागणी करतात.

पुढील मार्ग

- **द्विपक्षीय यंत्रणा:** भारत-बांगलादेश सीमा तोडग्याच्या आधारावर सीमा विवादांसारख्या संवेदनशील समस्या सोडवण्यासाठी संस्थात्मक संवाद सक्रिय करणे.
- **१९५० च्या कराराचा आढावा घेणे:** समानतेवर आधारित समकालीन द्विपक्षीय चौकटीसाठी प्रख्यात व्यक्ती गट (EPG) च्या शिफारशी लागू करणे.
- **प्रकल्प वितरण सुधारणा:** विश्वास आणि विश्वासाहता पुनर्संचयित करण्यासाठी भारत-निधीच्या पायाभूत सुविधांची कालबद्ध अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे.
- **लोक-केंद्रित राजनैतिकता:** चुकीची माहिती निष्प्रभ करण्यासाठी आणि तळागाळातील सद्भावना वाढवण्यासाठी शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक देवाणघेवाणीला प्रोत्साहन देणे.
- **बहुपक्षीय समन्वय:** हवामान लवचिकता, आपत्ती व्यवस्थापन आणि प्रादेशिक सहसंबंधासाठी BBIN, BIMSTEC आणि SAARC चा वापर करणे.
- **हवाई आणि डिजिटल सहसंबंध वाढवणे:** नवीन हवाई मार्ग उघडणे आणि क्षमता बांधणी आणि डिजिटल प्रशासन समर्थनासाठी डिजिटल सहकार्यात गुंतवणूक करणे.

भारत-श्रीलंका संबंध

ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक संबंध

- संस्कृतीचे संबंध बौद्ध आणि हिंदू वारशात रुजलेले आहेत, जे सीता एलिया आणि तिरुकेतीश्वरम मंदिराच्या जीर्णोद्धार सारख्या तीर्थक्षेत्रांच्या माध्यमातून मजबूत झालेले दिसतात.
- भारत-श्रीलंका करार (१९८७) हा एक आधारस्तंभ आहे, जो तमिळ आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी १३ व्या दुरुस्तीद्वारे सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्याचे आवाहन करतो.

भारतासाठी महत्त्व

- हिंदी महासागरातील धोरणात्मक स्थान, दळणवळणाच्या प्रमुख सागरी मार्गावर नियंत्रण ठेवते.
- भारताच्या नेबरहूड फर्स्ट/शेजारी प्रथम धोरणाचा आणि सागर व्हिजनचा (प्रदेशातील सर्वांसाठी सुरक्षा आणि वाढ) भाग आहेत.
- भारतीय वंशाच्या तमिळ हितसंबंधांचे संरक्षण करण्यासाठी (१.६ दशलक्ष आयओटी), विशेषतः वृक्षारोपण आणि व्यवसाय क्षेत्रात.
- कोलंबो बंदर भारतीय निर्यातीसाठी एक प्रमुख ट्रान्सशिपमेंट केंद्र म्हणून काम करते; येथील अस्थिरता थेट भारतीय व्यापारावर परिणाम होतो.

सहकार्याचे क्षेत्र

● धोरणात्मक आणि विकासात्मक सहभाग

- श्रीलंकेच्या २०२२-२३ च्या आर्थिक संकटादरम्यान भारताने क्रेडिट लाइन्स, चलन स्वॅप आणि मानवतावादी मदतीद्वारे ४ अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त मदत केली.
- भारत जपान आणि फ्रान्ससह अधिकृत कर्जदार समिती (OCC) चे सह-अध्यक्ष आहे, IMF बेलआउट आश्वासनांसह श्रीलंकेच्या कर्ज पुनर्रचनेला पाठिंबा देतो.
- भारताने २०.६६ दशलक्ष डॉलर्सच्या कर्जाचे अनुदान सहाय्यात रूपांतर केले आणि अनुदान अटीनुसार कंकेसंथुराई बंदर पुनर्वसनासाठी निधी देण्यास सहमती दर्शविली.

● व्यापार, आर्थिक आणि तांत्रिक सहकार्य

- २०२३-२४ मध्ये द्विपक्षीय व्यापार ५.५४ अब्ज डॉलर्सवर होता, भारत श्रीलंकेचा सर्वोच्च व्यापार भागीदार आणि FDI योगदानकर्ता होता.
- विद्यमान २००० मुक्त व्यापार करारावर उभारणी करण्यासाठी आर्थिक आणि तंत्रज्ञान सहकार्य करार (ETCA) वर वाटाघाटी पुन्हा सुरू केल्या.
- २०२५ मध्ये डिजिटल ओळख, कर आकारणी, नागरी सेवा प्रशिक्षण आणि बंदर पायाभूत सुविधांचा समावेश असलेल्या सात सामंजस्य करारांवर स्वाक्षरी करण्यात आली.
- श्रीलंकेच्या महो अनुराधापुरा रेल्वे सिग्नलिंग सिस्टीमच्या अपग्रेडसाठी भारताने १४.९ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर्सची मदत केली.

○ १०० आर्थिकदृष्ट्या वंचित विद्यार्थ्यांसाठी व्यापक शिष्यवृत्ती कार्यक्रम आणि १५०० श्रीलंकेच्या नागरी कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी सामंजस्य करारावर स्वाक्षरी करण्यात आली.

○ सांस्कृतिक समर्थनात बौद्ध अवशेष प्रदर्शन (वेसाक दिन २०२५), मंदिर जीर्णोद्धार आणि जाफना सांस्कृतिक केंद्राचे उद्घाटन यांचा समावेश आहे.

● ऊर्जा आणि सहसंबंधात्मक सहकार्य

- भारत, श्रीलंका आणि युएईच्या त्रिपक्षीय सहभागासह त्रिकोमालीचा प्रादेशिक ऊर्जा आणि औद्योगिक केंद्र म्हणून विकास झालेला दिसतो.
- प्रस्तावित बहु-उत्पादन पेट्रोलियम पाइपलाइन, एलएनजी पुरवठा व्यवस्था आणि पूर्ण नसलेला संपूर्ण पॉवर प्रकल्प ऊर्जा संबंधांना गहन करत असल्याचे प्रतिबिंबित करतो.
- प्रादेशिक ग्रिड कनेक्टिव्हिटीसाठी मदुराई आणि अनुराधापुरा दरम्यान २८५ किमी एचव्हीडीसी पॉवर ट्रान्समिशन लिंकची योजना सुरू आहे.
- नागापट्टिनम आणि कंकेसथुराई दरम्यान एचएससी चेरियापानी सेवा २०२३ मध्ये पुन्हा सुरू झाली, ज्यामुळे सागरी संपर्क वाढला.
- भारताच्या यूपीआयचे लंकाक्यूआरशी एकत्रीकरण झाल्यामुळे भारतीय पर्यटकांसाठी अखंड डिजिटल व्यवहार शक्य झाले.

● संरक्षण आणि सुरक्षा सहकार्य

- २०२५ मध्ये ५ वर्षांच्या संरक्षण सहकार्य करारावर स्वाक्षरी झाली, ज्यामध्ये संयुक्त प्रशिक्षण, गुप्तचर माहिती सामायिकरण आणि लष्करी क्षमता बांधणीचा समावेश आहे.
- नियमित संयुक्त लष्करी सराव:
 - स्लिनेक्स (नौदल): २०२४ मध्ये ११ वी आवृत्ती आयोजित.
 - मित्र शक्ती (सैन्य): दहशतवादविरोधी आणि एचएडीआरसाठीची तयारी वाढवते.
- श्रीलंका भारताच्या बहुपक्षीय नौदल सराव मिलानमध्ये भाग घेतो आणि कोलंबो सुरक्षा परिषदेद्वारे पाठिंबा मिळवताना दिसतो आहे.
- भारत सागरी क्षेत्र जागरूकता सुधारण्यासाठी अनुदान सहाय्य अंतर्गत सागरी बचाव समन्वय केंद्र (एमआरसीसी) स्थापन करण्यास मदत करत आहे.

● बहुपक्षीय सहकार्य

- भारत आणि श्रीलंका हे IORA, BIMSTEC आणि कोलंबो सुरक्षा परिषदेचे सक्रिय सदस्य आहेत, ज्यामुळे आपत्ती निवारण, सागरी सुरक्षा आणि प्रादेशिक संपर्कात सहकार्य शक्य होते.
- श्रीलंकेने UNSC च्या कायमस्वरूपी जागेसाठी (२०२८-२९) भारताच्या उमेदवारीला पाठिंबा दिला आहे; भारताने श्रीलंकेच्या BRICS सदस्यत्वाच्या मागणीला पाठिंबा दिला आहे.

● मानवतावादी सहाय्य आणि सांस्कृतिक कूटनीति

- २०२२ च्या आर्थिक संकटादरम्यान आणि भूतकाळातील नैसर्गिक आपत्तींमध्ये भारताने 'प्रथम प्रतिसादकर्ता' म्हणून काम केले.

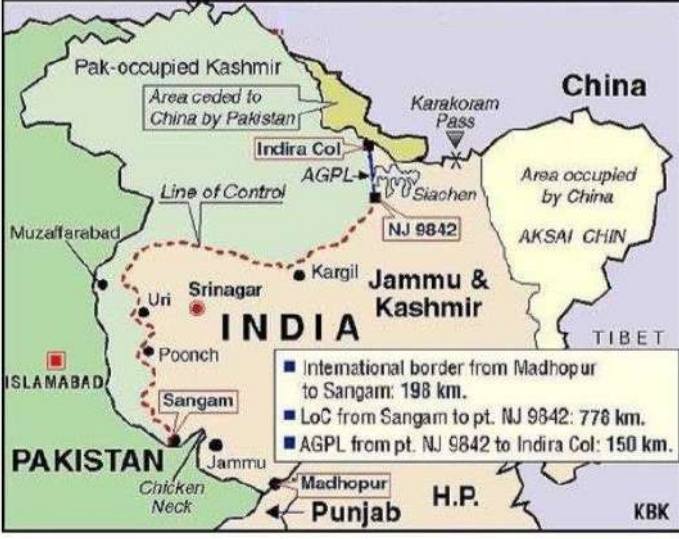
प्रमुख आव्हाने

- **चीनच्या धोरणात्मक उपस्थिती:** चीनच्या पायाभूत सुविधा प्रकल्पांनी (उदा., हंबनटोटा बंदर, कोलंबो बंदर शहर) त्यांचा हस्तक्षेप वाढविला आहे, ज्यामुळे भारताच्या सुरक्षा चिंता वाढल्या आहेत.
- **चीनी पाळत ठेवणाऱ्या जहाजांमुळे** (उदा., युआन वांग-५, शी यान-६) भारतीय नौदल मालमतेला धोका निर्माण करणाऱ्या दुहेरी वापराच्या गुप्तचर संकलनाबद्दल चिंता व्यक्त केली जाते.
- **मच्छीमार वाद:** श्रीलंकेच्या पाण्यात प्रवेश केल्याबद्दल भारतीय मच्छीमारांना अटक होते; कच्चाथीवू बेट आणि तळाशी असलेल्या ट्रॉलिंगवरील वाद कायम आहेत.
- **१३ व्या दुरुस्तीची विलंबित अंमलबजावणी:** सिंहली राष्ट्रवादींचा प्रतिकार आणि जमीन/पोलिस अधिकारांवर विचलनाचा अभाव तमिळ सलोखा रोखतो.
- **सार्वजनिक भावना:** ऐतिहासिक तक्रारी आणि भारताच्या वर्चस्वाची धारणा कधीकधी संबंध ताणतात, विशेषतः तमिळ बहुसंख्य भागात.

पुढील मार्ग

- **संस्थात्मक संवाद:** मच्छीमारांच्या अटक आणि १३ व्या दुरुस्तीच्या अंमलबजावणीसारख्या वादग्रस्त समस्या सोडवण्यासाठी स्थापित यंत्रणांचा वापर करणे.
- **ETCA (आर्थिक आणि तंत्रज्ञान सहकार्य करार) वाटाघाटी पुनरुज्जीवित करणे:** संकटानंतरच्या अर्थव्यवस्थेला स्थिर करण्यासाठी जलदगतीने आर्थिक एकात्मता दृढ करणे.
- **मासेमारी कराराची चौकट:** सागरी तणाव कमी करण्यासाठी कच्चाथीवूवर नियंत्रित मासेमारी क्षेत्रे, मर्यादित ट्रॉलिंग दिवस आणि भाडेपट्टा व्यवस्था स्थापित करणे.
- **ऊर्जा कूटनीति:** चीनचे अवलंबित्व कमी करण्यासाठी दीर्घकालीन ऊर्जा परस्परसंवाद, संयुक्त तेल साठे आणि पाइपलाइन प्रकल्पांना प्राधान्य देणे.
- **चीनच्या प्रभावाचा प्रतिकार:** बीजिंगच्या वाढत्या भूमिकेला संतुलित करून धोरणात्मक पायाभूत सुविधांमध्ये भारताचा आर्थिक सहभाग वाढवणे.
- **लोककेंद्रित दृष्टिकोन:** सद्भावना आणि विश्वास निर्माण करण्यासाठी सांस्कृतिक संबंध, शिष्यवृत्ती, धार्मिक कूटनीति आणि पर्यटन संबंध वाढवणे.

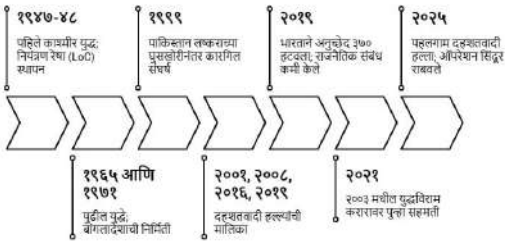
भारत-पाकिस्तान संबंधः

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- १९४७ मध्ये ब्रिटिश भारताच्या फाळणीमुळे पाकिस्तानची निर्मिती झाली आणि मोठ्या प्रमाणात जातीय हिंसाचार झाला, ज्यामुळे खोलवर द्वेष निर्माण झाला.
- जम्मू आणि काश्मीरवरील प्रादेशिक वाद हा मुख्य वादाचा मुद्दा आहे, ज्यामुळे चार युद्धे झाली (१९४७-४८, १९६५, १९७१, १९९९).
- इतर निराकरण न झालेल्या प्रादेशिक समस्यांमध्ये सियाचीन ग्लेशियर आणि सर क्रीक यांचा समावेश आहे.
- दोन्ही राष्ट्रांनी १९९८ मध्ये स्वतःला अणुशक्तीप्रधान घोषित केले, ज्यामुळे प्रतिबंधात्मक असंतुलन निर्माण झाले.

भारत-पाकिस्तान संबंधातील महत्त्वाचे घटनाक्रम

भारत-पाकिस्तान संबंधांचा आढावा:

- **सीमापार दहशतवाद**
 - भारतासाठी मुख्य चिंता; पाकिस्तानमधील लष्कर-ए-तोयबा, जैश-ए-मोहम्मदशी संबंधित सततचे हल्ले हेच आहे.
 - उल्लेखनीय हल्ले: पुलवामा (२०१९), उरी (२०१६), संसद (२००१), मुंबई (२००८), पहलगाम (२०२५).
 - भारताने दहशतवादी पायाभूत सुविधा नष्ट करण्याची मागणी केली आहे.
- **अलीकडील महत्त्वाचा मुद्दा: ऑपरेशन सिंदूर (मे २०२५)**
 - पहलगाम हल्ल्यामुळे (२२ एप्रिल २०२५) सुरू झाला ज्यामध्ये २६

पर्यटकांचा मृत्यू झाला.

- भारताने राफेल जेट आणि एससीएलपी क्षेपणास्त्रांचा वापर करून पाकिस्तान आणि पीओकेमधील ९ दहशतवादी ठिकाणांवर अचूक हल्ले केले.
- भारताने सिंधू पाणी करार स्थगित केला आणि मुख्य जमीन सीमा बंद केली.
- पाकिस्तानने शिमला करार स्थगित करून प्रत्युत्तर दिले.

शिमला करार (१९७२) – थोडक्यात:

- **स्वाक्षरीची तारीख:** २ जुलै १९७२
- **दरम्यान:** भारत (पंतप्रधान इंदिरा गांधी) आणि पाकिस्तान (राष्ट्रपती झुल्फिकार अली भुट्टो)
- **संदर्भ:** १९७१ च्या भारत-पाकिस्तान युद्धानंतर ज्यामुळे बांगलादेशची निर्मिती झाली

मुख्य तरतुदी:

- **शांततापूर्ण तोडगा:** दोन्ही देशांनी शांततापूर्ण मार्गाने द्विपक्षीय वाद सोडवण्यास सहमती दर्शविली.
- **नियंत्रण रेषेचा (एलओसी) आदर:** जम्मू आणि काश्मीरमध्ये युद्धविराम रेषेचे नियंत्रण रेषेत रूपांतर, ज्याचे उल्लंघन केले जाऊ नये.
- **हस्तक्षेप न करणे:** एकमेकांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करण्याची वचनबद्धता.
- **सैन्य मागे घेणे:** काश्मीरमध्ये जेथे नियंत्रण रेषेची औपचारिकता होती ती वगळता, १९७१ च्या युद्धापूर्वी असलेल्या जागांवर सैन्य मागे घेतले जाईल.
- **सामान्य संबंधांना प्रोत्साहन:** राजनैतिक आणि व्यापारी संबंध पुनर्संचयित करण्यासाठी पावले उचलावीत.

प्रादेशिक आणि पाणी वाद

- **काश्मीर:** नियंत्रण रेषेने विभागलेला, दोन्ही बाजूंनी पूर्ण दावा केलेला.
- **सियाचीन हिमनदी:** ऑपरेशन मेघदूत (१९८४) पासून भारताने प्रमुख सीमा व्यापली आहे.
- **सर क्रीक:** कच्छच्या रणात सागरी सीमा वाद.
- **सिंधू जल करार:** १९६० मध्ये स्वाक्षरी; पहलगाम हल्ल्यानंतर भारताने २०२५ मध्ये सहभाग निलंबित केला.
- **आर्थिक आणि व्यापारी संबंध**
 - व्यापार संबंध कमीत कमी आणि अत्यंत राजकीय स्वरूपाचेच आहेत.
 - भारताने १९९६ मध्ये एमएफएन दर्जा दिला, पुलवामानंतर २०१९ मध्ये रद्द केला.
 - २०२५ मध्ये, भारताने पाकिस्तानमधून होणाऱ्या सर्व

प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष आयातीवर पूर्ण बंदी घातली.

- द्विपक्षीय व्यापार \$३ अब्ज (२०१८) वरून \$१.२ अब्ज (२०२४) पर्यंत घसरला.

● मर्यादित सहकार्याचे क्षेत्र

- **धार्मिक पर्यटन:** करतारपूर कॉरिडोर (२०१९ मध्ये उघडलेला) भारतीय शीख यात्रेकरूंना गुरुद्वारा दरबार साहिबमध्ये व्हिसा-मुक्त प्रवेश देतो.
- **सांस्कृतिक/क्रीडा राजनैतिकता:** क्रिकेट राजनैतिकता कधीकधी विश्वास निर्माण करण्याच्या उपाय म्हणून वापरली जाते.
- **प्रादेशिक मंच:** सार्क, एससीओ सहभागासाठी व्यासपीठ देतात, परंतु बहुतेकदा राजकीय संघर्षामुळे थांबवले जातात.

● भारतासाठी धोरणात्मक प्रेरणा

- **जम्मू-काश्मीर आणि पंजाबची सुरक्षा:** सीमापार घुसखोरी आणि कट्टरतावाद रोखणे.
- **प्रतिबंधात्मक पवित्रता:** सर्जिकल स्ट्राईक, बालाकोट हवाई हल्ले आणि ऑपरेशन सिंदूर सारख्या सिद्धांतांद्वारे लष्करी तयारी दर्शवा.
- **चीनच्या धोरणात्मक दृष्टीचा प्रतिकार:** हिंद महासागर आणि गिलगिट-बाल्टिस्तानमध्ये चीन-पाक अक्षांचे आणखी एकत्रीकरण रोखणे.

संबंधामधील आव्हाने

● असह्य काश्मीर वाद:

- काश्मीर प्रश्न हा एक मुख्य संघर्ष आहे, दोन्ही देशांनी या प्रदेशावर पूर्ण हक्क सांगितला आहे, ज्यामुळे १९४७ च्या फाळणीपासून राजनैतिक गतिरोध निर्माण झाला आहे.
- २०१९ मध्ये कलम ३७० रद्द केल्यानंतर, पाकिस्तानने संबंध कमी केले, व्यापार स्थगित केला आणि आपल्या राजदूताला परत बोलावले, भारताच्या कृती एकतर्फी असल्याचे मानले. पंतप्रधान मोदींनी २०२४ मध्ये "काश्मीर हा अंतर्गत मुद्दा आहे" असे सांगितल्याने पाकिस्तानची भूमिका आणखी कठोर झाली.

● सतत राज्य-पुरस्कृत दहशतवाद:

- लष्कर-ए-तैयबा आणि जैश-ए-मोहम्मद सारख्या दहशतवादी गटांना पाकिस्तानचा कथित पाठिंबा सीमापार हल्ल्यांना खतपाणी घालतो, जसे की २०२४ मध्ये जम्मू आणि काश्मीरमध्ये झालेल्या पहलगाम घटनेचा संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेने निषेध केला.
- दहशतवादी तळ नष्ट करण्यात पाकिस्तानच्या अपयशाबद्दल भारताची चिंता कायम आहे, ज्यामुळे विश्वास निर्माण होण्यास गुंतागुंत निर्माण होते. २०२४ मध्ये परराष्ट्रमंत्री जयशंकर यांनी नमूद केले की "दहशतवाद हे राज्याचे धोरण असू शकत नाही."

● अणुक्षमतेमुळे वाढणारे धोके:

- भारताकडे १६४ आणि पाकिस्तानकडे १७० अण्वस्त्रे (२०२४ अंदाज) असलेले दोन्ही देशांचे अण्वस्त्रसाठे, २०१९ च्या बालाकोट

हवाई हल्ल्याच्या प्रतिसादात दिसून आल्याप्रमाणे, संकटांच्या काळात जलद वाढण्याची भीती निर्माण करतात.

- मजबूत अण्वस्त्र संवादाचा अभाव चुकीच्या अंदाजाचे धोके वाढवतो, विशेषतः नियंत्रण रेषेवर (LoC) वारंवार होणाऱ्या युद्धबंदी उल्लंघनांमध्ये.

● पाकिस्तानच्या परराष्ट्र धोरणात लष्कराचा प्रभाव:

- पाकिस्तानचे लष्कर, विशेषतः ISI, परराष्ट्र धोरणावर लक्षणीय नियंत्रण ठेवते, अनेकदा नागरी नेतृत्वाखालील राजनैतिक कथनापेक्षा भारतविरोधी कथनांना प्राधान्य देतो.
- हा प्रभाव २०२१ च्या नियंत्रण रेषेवरील युद्धबंदीनंतर थांबलेल्या बँकचॅनल चर्चेत दिसून आल्याप्रमाणे शांतता उपक्रमांवरील प्रगती मर्यादित करतो, ज्यामुळे भारताच्या संवादाच्या प्रयत्नांना धक्का बसतो. २०२३ मध्ये मोदींनी यावर भर दिला की "शांततेसाठी परस्पर वचनबद्धता आवश्यक आहे, एकतर्फी कृती नाही.

पुढील मार्ग

- **शाश्वत संवाद:** जरी कमी पातळीवर असले तरी, चुकीची गणना टाळण्यासाठी सहभाग आवश्यक आहे.
- **संवादासाठी बहुपक्षीय सहभाग:** संवाद आणि विश्वास वाढविण्यासाठी SCO सारख्या बहुपक्षीय मंचांमध्ये रचनात्मकपणे सहभागी व्हा. SCO च्या RATS अंतर्गत संयुक्त दहशतवाद विरोधी सराव सामायिक सुरक्षा चिंता दूर करू शकतात.
- **आत्मविश्वास निर्माण करण्याचे उपाय (CBM):** हॉटलाइन संप्रेषण, युद्धबंदी करार, व्हिसा सवलती.
- **ट्रॅक-II कूटनीति:** सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि क्रीडा देवाणघेवाण विश्वास पुनर्संचयित करू शकतात.
- **पाणी सहकार्य:** आधुनिक जलशास्त्रीय वास्तविकतेसह IWT तरतुदींमध्ये सुधारणा किंवा पुनर्वाटाघाटी करा.
- **दहशतवाद विरोधी आश्वासन:** कोणत्याही दीर्घकालीन शांततेसाठी पाकिस्तानने दहशतवादी संघटनांविरुद्ध कारवाई करावी.

भारत-चीन संबंध:

ऐतिहासिक संदर्भ

- राजनैतिक संबंध औपचारिकपणे १९५० मध्ये स्थापित झाले; २०२५ मध्ये भारत-चीन राजनैतिक संबंधांचा ७५ वा वर्धापन दिन साजरा केला.
- सुरुवातीचे संबंध पंचशील कराराने (१९५४) आकाराला आले होते, परंतु १९६२ च्या चीन-भारत युद्धाने लवकरच ते बिघडले.
- सीमा वाद, वैचारिक मतभेद आणि चीनने पाकिस्तानला दिलेला पाठिंबा यामुळे वेळोवेळी संबंध ताणले गेले आहेत.

भारत-चीन संबंधांचा आढावा

- **अलीकडील/समकालीन घडामोडी (२०२४-२०२५)**
 - ७५ व्या वर्धापन दिनानिमित्त उपक्रम: परराष्ट्र सचिवांनी जानेवारी २०२५ मध्ये भेट घेऊन सांस्कृतिक देवाणघेवाण, थिंक-टँक संवाद आणि मीडिया पोहोच यासह वर्षभर चालणाऱ्या स्मारक राजनैतिक मुत्सदेगिरीची सुरुवात केली.
 - कैलास मानसरोवर यात्रा (नाथू ला मार्गे) जून २०२५ मध्ये पुन्हा सुरू करण्याची घोषणा, जी बर्फाला मर्यादित वितळण्याचे संकेत देतात.
 - **जलविज्ञान सहकार्य:** ब्रह्मपुत्रासारख्या सीमापार नद्यांवर वेळेवर डेटा सामायिक करणे पुन्हा सुरू करण्याचा करार.
 - **हवाई संपर्क:** वर्षानुवर्षे निलंबित राहिल्यानंतर २०२५ च्या मध्यात भारत आणि चीनमधील थेट व्यावसायिक उड्डाणे पुन्हा सुरू होतील.
- **मुख्य क्षेत्रांमध्ये तणावाची स्थिती**
 - **अनिश्चित सीमा:** प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषा (LAC) अद्यापही अनिश्चित आणि वादग्रस्त आहे; अक्साई चीन आणि अरुणाचल प्रदेशात वाद कायम आहेत.
 - **लष्करी संघर्ष:** गलवान व्हॅली (२०२०) आणि तवांग (२०२२) मधील संघर्षांनी सतत अस्थिरता दर्शविली.
 - **चीन-पाकिस्तान संबंध:** CPEC भारताच्या दावा केलेल्या पीओकेमधील प्रदेशातून जातो, ज्यामुळे भारतीय सार्वभौमत्वाचे उल्लंघन होते.
 - **आर्थिक असंतुलन:** २०२३-२४ मध्ये चीनसोबत भारताची व्यापारी तूट \$८५ अब्जपर्यंत पोहोचली, जी अवलंबित्वाच्या चिंता दर्शवते.
 - **दक्षिण आशियातील चीनची ठाम भूमिका:** BRI आणि 'स्ट्रिंग ऑफ पल्स' धोरणांतर्गत श्रीलंका, मालदीव आणि नेपाळमधील धोरणात्मक पाऊलखुणा भारताच्या सागरी सुरक्षेला धोका निर्माण करतो.
- **सुरक्षात्मक आणि धोरणात्मक धोके**
 - **देप्सांग आणि डेमचोक करार:** २०२४ मध्ये, दोन्ही बाजूंनी वादग्रस्त भागात तणाव अंशतः कमी करण्यास आणि गस्त घालण्याचे अधिकार पुनर्संचयित करण्यास सहमती दर्शविली.

- **पायाभूत सुविधांची शर्यत:** भारत सीमेसह LAC पायाभूत सुविधांना गती देत आहे. रस्ते आणि प्रगत लॉडिंग ग्राउंड्स यांसाखे.
- **चीनची लष्करी भूमिका:** एलएसीजवळ आक्रमक पीएलए युक्त्या आणि पायाभूत सुविधांची उभारणी ही प्रमुख आव्हाने आहेत.
- **संघर्षामध्ये चीनची दुहेरी भूमिका:** २०२५ मध्ये भारत-पाकिस्तान तणावादरम्यान, चीनने पुरवलेल्या जे-१०सी लढाऊ विमाने आणि क्षेपणास्त्र प्रणाली पाकिस्तानने वापरल्या, ज्यामुळे अप्रत्यक्षपणे भारत-चीन विश्वासावर परिणाम झाला.

● आर्थिक परस्परावलंबन

- धोरणात्मक अविश्वास असूनही चीन भारताचा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार आहे.
- भारताची चीनसोबत मोठी व्यापार तूट आहे. ही दोन्ही राष्ट्रांमधील एक महत्त्वाची चिंता आहे.

वाढती व्यापार तूट आणि चीनवरील आयातीचे अवलंबित्व

संदर्भ: २०२४-२५ या आर्थिक वर्षात चीनसोबत भारताची व्यापार तूट विक्रमी \$९९.२ अब्ज झाली, तर चीनला निर्यात कमी झाली.

- **देशांतर्गत उत्पादन क्षमतेची झीज:** स्वस्त, अनुदानित चीनी आयातीचा ओघ भारतातील एमएसएमई आणि औद्योगिक क्षेत्रांसमोर एक गंभीर आव्हान आहे. जसे की स्टील, इलेक्ट्रॉनिक्स आणि रसायने, ज्यामुळे बाजारपेठेतील विकृती आणि स्पर्धात्मकता कमी होते.
- **धोरणात्मक आणि संरचनात्मक अवलंबित्व:** सततचा व्यापार असमतोल चीनी पुरवठा साखळ्यांवरील, विशेषतः एपीआय (औषधे) आणि इलेक्ट्रॉनिक्स सारख्या आवश्यक घटकांसाठी, एक गंभीर अवलंबित्व दर्शवितो, ज्यामुळे भू-राजकीय तणाव किंवा पुरवठा खंडित होण्याच्या काळात भारत असुरक्षित बनतो.
- **राष्ट्रीय सुरक्षेचे परिणाम:** चीन राजनैतिक वाटाघाटी दरम्यान आर्थिक अवलंबित्वाचा फायदा घेऊ शकतो, विशेषतः सीमा विवाद, सायबर पायाभूत सुविधा किंवा धोरणात्मक मालमत्ता यासारख्या संवेदनशील क्षेत्रांमध्ये.
- **जागतिक व्यापार नियमांचे उल्लंघन:** अमेरिकेच्या शुल्कांना मागे टाकण्यासाठी भारत चीनी वस्तूसाठी ट्रान्झिट हब बनण्याचा धोका आहे, ज्यामुळे भारत-अमेरिका व्यापार संबंधांना नुकसान होण्याची शक्यता आहे आणि आंतरराष्ट्रीय नियामकांकडून तपासणीला आमंत्रित केले जाऊ शकते.
- **बाजारपेठेत पूर आणि डंपिंगचा धोका:** पाश्चात्य बाजारपेठांमध्ये वाढत्या संरक्षणवादांमुळे, चीनी कंपन्या निर्यात भारतात पुनर्निर्देशित करू शकतात, ज्यामुळे किंमत डंपिंगचे धोके वाढू शकतात, देशांतर्गत उत्पादकांना हानी पोहोचू शकते आणि निष्पक्ष बाजार स्पर्धा विकृत होऊ शकते.
- **पर्यावरण आणि जल कूटनीति**
 - यारलुंग त्सांगपो (ब्रह्मपुत्र) वरील चीनचे मेडोग जलविद्युत केंद्र

प्रवाहाच्या परिणामाबद्दल चिंता व्यक्त करते.

- रिअल-टाइम पूर डेटा शेअरिंग पुन्हा सुरू करण्याचा करार हा सहकारी जल-कूटनीतिकडे एक पाऊल आहे.

● बहुपक्षीय आणि प्रादेशिक सहभाग

- दोघेही BRICS, SCO आणि G20 मध्ये सक्रिय आहेत; द्विपक्षीय तणाव असूनही, हे व्यासपीठ सहभागासाठी जागा देतात.
- भारत SCO मध्ये चिनी वर्चस्वापासून सावध आहे आणि बीजिंगच्या प्रभावाचे संतुलन साधण्यासाठी QUAD आणि IPEF सारख्या व्यासपीठांचा वापर करतो.

● लोक-ते-लोक देवाणघेवाण

- २०२५ मध्ये सांस्कृतिक सहभाग पुन्हा सुरू होईल: विद्यार्थी देवाणघेवाण, शैक्षणिक संवाद आणि सार्वजनिक राजनैतिक कार्यक्रम पुन्हा सुरू करणे.
- कैलास मानसरोवर यात्रेचे पुनरारंभ आणि नवीन शैक्षणिक सामंजस्य करार हे नागरी समाज सहकार्य पुनरुज्जीवित करण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात.

पुढील मार्ग

- सीमा व्यवस्थापन: सतत संवाद आणि आत्मविश्वास निर्माण करण्याच्या उपाययोजनांद्वारे LAC अधिक स्पष्ट करणे.
- राजनैतिक माध्यमे मजबूत करणे: संवाद टिकवून ठेवण्यासाठी आणि विश्वास निर्माण करण्यासाठी BRICS आणि SCO सारख्या व्यासपीठांमध्ये सक्रियपणे सहभागी व्हा. दहशतवादविरोधी सहकार्यात्मक SCO उपक्रम परस्पर सुरक्षा चिंता दूर करू शकतात.
- आर्थिक संतुलन: पुरवठा साखळ्यांमध्ये विविधता आणणे आणि संवेदनशील क्षेत्रातील गुंतवणुकीचे निरीक्षण करणे.
- प्रादेशिक रणनीती: धोरणात्मक स्वायत्तता सुनिश्चित करण्यासाठी SAGAR, अॅक्ट ईस्ट पॉलिसी आणि QUAD ला बळकट करणे.
- रचनात्मक सहभाग: ७५ व्या वर्धापन दिनासारख्या प्रसंगांचा वापर सौम्य राजनैतिकतेद्वारे संबंध स्थिर करण्यासाठी करा.

कीवर्ड्स: धोरणात्मक स्वायत्तता, जलविद्युत राजनैतिकता, सीमापार दहशतवाद, इंडो-पॅसिफिक धोरण, मानवतावादी सहाय्य, क्रेडिट लाइन, लोक-ते-लोक संबंध, सांस्कृतिक राजनैतिकता, सीमा विवाद, व्यापार असंतुलन, प्रादेशिक एकात्मता, भू-रणनीतिक बफर, बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह, सॉफ्ट पॉवर राजनैतिकता.

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. भारत-पाकिस्तान तणाव कमी करण्यासाठी एससीओ आणि सार्क सारखे बहुपक्षीय मंच कोणती भूमिका बजावू शकतात?

प्रश्न २. दक्षिण आशिया आणि हिंद महासागर क्षेत्रातील चीनच्या प्रभावाचे प्रतिकार करण्यासाठी भारताच्या धोरणाचे टीकात्मक मूल्यांकन करा.

प्रश्न ३. बांगलादेशमध्ये चीनच्या वाढत्या आर्थिक प्रभावाचे भारताच्या धोरणात्मक कार्यावरती काय परिणाम होतील याचे मूल्यांकन करा.

परिचय

भारताचा विस्तारित शेजारी म्हणजे त्याच्या सीमेपलीकडे असलेले प्रदेश - जसे की आसियान, मध्य आशिया, पश्चिम आशिया, आफ्रिका आणि हिंद महासागर प्रदेश - ज्यांच्याशी त्याचे ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि धोरणात्मक संबंध आहेत. ते 'नेबरहूड फर्स्ट' धोरणाला पूरक आहे आणि अॅक्ट ईस्ट, कनेक्ट सेंट्रल एशिया आणि सागर सारख्या उपक्रमांद्वारे भारताच्या जागतिक पोहोचाला बळकटी देते.

विस्तारित शेजारी देशाचे धोरणात्मक महत्त्व

- **भू-सामरिक फायदा:** व्यापार आणि नौदलाच्या पोहोचासाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या होर्मुझ सामुद्रधुनी, बाब अल-मंडेब आणि मलाक्का सामुद्रधुनीसारख्या महत्त्वाच्या सागरी मार्गांवर आणि अडथळ्यांमध्ये भारताची उपस्थिती सुनिश्चित करते.
- **ऊर्जा सुरक्षा:** भारताच्या कच्च्या तेलाच्या आयातीपैकी ६०% पेक्षा जास्त पश्चिम आशियातून येते; मध्य आशिया गॅस पाइपलाइन आणि नवीकरणीय ऊर्जा (उदा., TAPI प्रकल्प) साठी अप्रयुक्त क्षमता प्रदान करते.
- **व्यापार आणि गुंतवणूक विस्तार:** आसियान, GCC आणि आफ्रिका हे भारताच्या सर्वात मोठ्या व्यापार भागीदारांपैकी आहेत. चीनवरील अतिरेकी अवलंबित्व कमी करण्यासाठी भारत प्रमुख गटांसोबत FTA/CEPA ची वाटाघाटी करत आहे.
- **चीनच्या वाढत्या प्रभावाचे संतुलन साधणे:** IORA, भारत-मध्य आशिया संवाद आणि इंडो-पॅसिफिक सहकार्य यासारख्या मंचांद्वारे सहभाग चीनच्या BRI चा प्रतिकार करतो आणि धोरणात्मक स्वायत्तता मजबूत करतो.
- **डायस्पोरा/लोकांसंबंधीत कूटनीति:** UAE, सौदी अरेबिया, मलेशिया, मॉरिशस, दक्षिण आफ्रिका आणि पूर्व आफ्रिकेतील मजबूत भारतीय डायस्पोरा समुदाय सांस्कृतिक आणि आर्थिक पूल म्हणून काम करतात.
- **सागरी सुरक्षा आणि SAGAR व्हिजन:** IOR किनारी प्रदेशांशी (उदा., सेशेल्स, मॉरिशस, श्रीलंका) सहभाग भारताच्या SAGAR (प्रदेशातील सर्वांसाठी सुरक्षा आणि वाढ) सिद्धांताला बळकटी देतो आणि चाचेगिरी आणि नौदल घेराव रोखतो.
- **सहसंबंध आणि ट्रान्झिट कॉरिडॉर:** चाबहार बंदर (इराण), INSTC (आंतरराष्ट्रीय उत्तर-दक्षिण वाहतूक कॉरिडॉर) आणि भारत-म्यानमार-थायलंड महामार्ग यासारखे प्रकल्प प्रादेशिक सहसंबंध वाढवतात.
- **अन्न सुरक्षा:** पूर्व आणि दक्षिण आफ्रिकन देशांशी असलेले संबंध भारताच्या अन्नसाठ्यासाठी महत्त्वाचे असलेले डाळी आणि खाद्यतेलांची स्थिर आयात सुनिश्चित करण्यास मदत करतात.

- **धोरणात्मक लष्करी प्रवेश:** नौदल सुविधांमध्ये प्रवेश (उदा. ओमानमधील दुकम बंदर, मॉरिशसमधील अगालेगा) इंडो-पॅसिफिकमध्ये लष्करी उपस्थिती आणि रसद पुरवण्यास मदत करतो.
- **बहुपक्षीय भागीदारी:** I2U2 (भारत-इझ्रायल-यूएई यूएसए), ब्रिक्स, एससीओ आणि बिम्सटेक सारख्या गटांमध्ये विस्तारित शेजारी देशांसोबत सहकार्य केल्याने भारताची राजनैतिक क्षमता वाढतो.
- **हवामान आणि विकास सहकार्य:** आयओआरमधील आफ्रिका आणि लहान बेटे विकसनशील राज्ये (एसआयडीएस) हे आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी (आयएसए) आणि आपत्ती प्रतिरोधक पायाभूत सुविधांसाठी कोलिशन (सीडीआरआय) मध्ये प्रमुख भागीदार आहेत.
- **तंत्रज्ञान आणि डिजिटल सहकार्य:** भारत भागीदार देशांना फिनटेक (यूएई, मॉरिशस, सिंगापूरमध्ये यूपीआय एकत्रीकरणासारखे), डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा आणि क्षमता-निर्मिती प्रणाली निर्यात करतो.

विस्तारित शेजारमधील प्रमुख उपक्रम

१. पूर्वेकडील धोरण (आसियान आणि इंडो-पॅसिफिक)

- २०१४ मध्ये लुक ईस्ट/पूर्वेकडे पहा धोरणाचे धोरणात्मक अपग्रेड म्हणून सुरू केले.
- आसियान, पूर्व आशिया आणि इंडो-पॅसिफिक भागीदारांसोबत राजकीय, आर्थिक आणि सुरक्षा संबंध मजबूत करण्यावर लक्ष केंद्रित करते.
- **प्रमुख उपक्रम:** भारत-म्यानमार-थायलंड त्रिपक्षीय महामार्ग, कलादान प्रकल्प, इंडो-पॅसिफिक महासागर उपक्रम (IPOI), आणि मिलान, SIMBEX आणि AUSINDEX सारखे संरक्षण सराव.

पूर्वेकडे पहा धोरण आणि पूर्वेकडील कृतीची (लुक ईस्ट पॉलिसी आणि अॅक्ट ईस्ट पॉलिसीची) तुलना:

घटक	पूर्वेकडे पहा धोरण	पूर्वेकडे कृती धोरण
सुरू	पंतप्रधान नरसिंह राव (१९९९)	पंतप्रधान नरेंद्र मोदी (२०१४)
प्राथमिक उद्दिष्ट	आग्नेय आशियाशी आर्थिक एकात्मता	इंडो-पॅसिफिकसह धोरणात्मक, आर्थिक आणि सुरक्षा सहकार्य
फोकस प्रदेश	आसियान देश	आसियान + पूर्व आशिया + ओशनिया (उदा., जपान, ऑस्ट्रेलिया)
सहभागाचे स्वरूप	प्रामुख्याने आर्थिक आणि व्यापार-केंद्रित	बहुआयामी: धोरणात्मक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि संरक्षण
दृष्टिकोन	निष्क्रिय आणि प्रतिक्रियाशील	सक्रिय आणि ठाम

सामरिक घटक	मर्यादित	संरक्षण आणि सागरी सहकार्यावर मजबूत लक्ष केंद्रित
भारताची भूमिका	प्रादेशिक भागीदार	प्रादेशिक आणि जागतिक शक्ती प्रक्षेपण
जोडणारे प्रकल्प	मर्यादित प्रगती	आयएमटी हायवे, कलादान कॉरिडॉर सारख्या प्रकल्पांनी चालना दिली
संस्थात्मक दुवे	आसियान संवाद भागीदारी	ईएस, एडीएमएम+ मध्ये सहभाग, क्वाड, आयओआरए, इंडो-पॅसिफिक
महासागर उपक्रम	भू-राजकीय संदर्भ	इंडो-पॅसिफिकमध्ये चीनच्या उदयाला तोंड देणे आणि सागरा संबंधी व्हिजन प्रस्थापित करणे
सहकार्याची उदाहरणे	आसियान एफटीए, बिमस्टेक	भारत-व्हिएतनाम संरक्षण सहकार्य, कायदा सुदूर पूर्व (रशिया), आय२यू२

२. मध्य आशियाला जोडा धोरण (कनेक्ट सेंट्रल एशिया पॉलिसी)

- संसाधनांनी समृद्ध मध्य आशियाई प्रजासत्ताकांशी (CARs) संबंध दृढ करण्यासाठी २०१२ मध्ये सुरू करण्यात आले.
- ऊर्जा सहकार्य, दहशतवादविरोधी आणि प्रादेशिक सहसंबंधांवर भर देते.
- वार्षिक भारत-मध्य आशिया संवाद (२०१९ पासून) आणि चाबहार आणि INSTC वरील संयुक्त कार्यगटांद्वारे संस्थात्मकीकरण करणे.

३. सागर - प्रदेशातील सर्वांसाठी सुरक्षा आणि वाढ (२०१५ मध्ये पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी घोषित केले)

- **उद्दिष्ट:** हिंद महासागर प्रदेशात (IOR) भारताला निव्वळ सुरक्षा प्रदाता म्हणून स्थापित करणे आणि किनारी राष्ट्रांमध्ये शांतता, स्थिरता आणि शाश्वत विकास सुनिश्चित करणे.
- **प्रमुख स्तंभ:**
 - **सागरी सुरक्षा:**
 - आयओआर देशांमध्ये पर्यवेक्षण, चाचेगिरीविरोधी कारवाया आणि नौदल क्षमता बांधणी वाढवणे.
 - सिंगापूर, ओमान आणि फ्रान्स सारख्या देशांसोबत द्विपक्षीय लॉजिस्टिक्स करार करणे.
 - **क्षमता बांधणी आणि एचएडीआर:**
 - भारत आयओआर राष्ट्रांना मानवतावादी सहाय्य आणि आपत्ती मदत (एचएडीआर) आणि शोध आणि बचाव

(एसएआर) मोहिमांमध्ये मदत करतो.

- उदा., मादागास्कर, मॉरिशस आणि मोझांबिकमध्ये चक्रीवादळानंतर मदत करणे.

○ निव्वळ अर्थव्यवस्थेसाठी (ब्लू इकॉनॉमी) सहकार्य:

- शाश्वत मत्स्यव्यवसाय, सागरी संसाधन वाटप आणि हवामान-लवचिक विकासाला प्रोत्साहन देणे.
- हिंद महासागर रिम असोसिएशन (आयओआरए) द्वारे समर्थित करणे.

○ नौदल कूटनीति:

- नियमित नौदल तैनाती, संयुक्त सराव (उदा. मिलान, इब्सामार), आणि मालदीव, सेशेल्स आणि मॉरिशसला गस्त जहाजे भेट देणे.

○ धोरणात्मक पायाभूत सुविधांसाठी मदत:

- मालदीव, मॉरिशस आणि श्रीलंकेतील किनारी रडार संपर्क वाढवणे.
- बंदर विका सामध्ये सहाय्य करणे (उदा. इराणमधील चाबहार, म्यानमारमधील सिटवे).

● SAGAR अंतर्गत प्रमुख उपक्रम:

- ○ **मिशन सागर (२०२०):** मालदीव, मॉरिशस, कोमोरोस, सेशेल्स आणि मादागास्कर यांना कोविड-संबंधित वैद्यकीय आणि अन्नाची मदत करणे.
- ○ **SAGAR-MALA समन्वय:** भारताच्या देशांतर्गत बंदर-नेतृत्वाखालील विकास उपक्रमाशी एकात्मता वाढवणे.

● धोरणात्मक महत्त्व:

- **चीनच्या सागरी विस्ताराचा प्रतिकार:**
 - चीनच्या स्ट्रिंग ऑफ पलर्स धोरणाविरुद्ध भारताला मागे हटण्यास आणि बंदर पायाभूत सुविधांच्या कूटनीति आणि धोरणात्मक तैनातीद्वारे हिंदी महासागरात नौदल उपस्थिती वाढविण्यास मदत करतो.

● निव्वळ सुरक्षिततेचा प्रदाता म्हणून भारताची भूमिका वाढवणे:

- नैसर्गिक आपत्ती, वैद्यकीय आणीबाणी (उदा. मिशन सागर), किंवा चाचेगिरीविरोधी गस्त असो, संकटांमध्ये प्रथम प्रतिसाद देणारा म्हणून भारताची प्रतिमा मजबूत करतो.

● दळणवळणाचे सागरी मार्ग सुरक्षित करणे (SLOCs):

- IOR जागतिक तेल शिपमेंटपैकी ७०% पेक्षा जास्त हाताळते; भारताची सागरी राजनैतिक कूटनीति महत्त्वाची व्यावसायिक आणि ऊर्जा मार्ग सुरक्षित करण्यास मदत करतो.

● इंडो-पॅसिफिकमधील प्रादेशिक संतुलन:

- भारताच्या इंडो-पॅसिफिक महासागर उपक्रम (IPOI) आणि व्यापक क्वाड उद्दिष्टांशी सुसंगत, नेव्हिगेशन स्वातंत्र्य आणि नियम-आधारित सागरी व्यवस्थेला प्रोत्साहन देतो.

- **धोरणात्मक प्रवेश आणि लष्करी सराव:**

- भारताला दुकम (ओमान), अगालेगा (मॉरिशस) येथे सुविधांमध्ये प्रवेश करण्यास किंवा बांधण्यास सक्षम करतो आणि धोरणात्मक खोली मजबूत करणारे रडार नेटवर्क आणि लॉजिस्टिक्स करार स्थापित करतो.

- **लहान बेट राज्ये (SIDS) सह भागीदारी मजबूत करणे:**

- हवामान बदल आणि धोरणात्मक दुर्लक्ष (उदा. मालदीव, सेशेल्स, मादागास्कर) यांना असुरक्षित असलेल्या बेट राष्ट्रांसोबत सद्भावना आणि दीर्घकालीन सहकार्य निर्माण करतो.

- **संरक्षण निर्यात आणि नौदल कूटनीतिला चालना:**

- भारताने गस्त जहाजे, ऑफशोर पाळत ठेवणे प्लॅटफॉर्म आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम भेट दिल्याने संरक्षण विश्वासाहता आणि शस्त्रास्त्र निर्यात क्षमता वाढते.

- **SAGAR ला बहुआयामी चौकट म्हणून प्रोत्साहन देतो:**

- सुरक्षेच्या पलीकडे जाऊन - आर्थिक विकास, नील अर्थव्यवस्था, हवामान बदल आणि डिजिटल कनेक्टिव्हिटीला संबोधित करतो, ज्यामुळे ते एक समग्र प्रादेशिक धोरण बनतो.

- **IORA मध्ये भारताचा फायदा सुधारतो:**

- प्रादेशिक मानदंड आणि सहकार्य अजेंडांवर प्रभाव टाकून, हिंद महासागर रिम असोसिएशन (IORA) मध्ये भारताचे नेतृत्व मजबूत करतो.

- **भू-राजकीय सॉफ्ट पॉवर प्रोजेक्शन:**

- आफ्रिकेतील पश्चिम आशिया-आग्नेय आशिया सागरी चापात भारताची उपस्थिती मजबूत करण्यासाठी एक राजनयिक साधन म्हणून काम करतो, भारताला एका खंडातून सागरी शक्तीमध्ये रूपांतरित करण्यास मदत करतो.

5. आफ्रिकेच्या संबंधातील आउटरीच उपक्रम

- आफ्रिकेत विकास भागीदारी, क्षमता बांधणी आणि राजनैतिक विस्तार यांचा समावेश आहे.
- **प्रमुख घटक:** भारत-आफ्रिका फोरम समिट, पॅन-आफ्रिकन ई नेटवर्क आणि सवलतीच्या कर्ज रेषा निर्माण करणे.
- ISA आणि e-VBAB नेटवर्कद्वारे आरोग्य, शेती, आयटी आणि सौर ऊर्जा पायाभूत सुविधांना समर्थन देतो.

6. आंतरराष्ट्रीय उत्तर-दक्षिण वाहतूक कॉरिडॉर (INSTC)

- **आढावा**

- भारत, इराण, मध्य आशिया, रशिया आणि युरोपला जोडणारा एक बहु-मॉडल व्यापार कॉरिडॉर निर्माण करतो.
- चाबहार बंदर (इराण), कॅस्पियन समुद्र आणि रशिया मार्गे मुंबई ते मॉस्कोपर्यंत मालवाहतूक सुलभ करण्यासाठी समुद्र, रेल्वे आणि रस्ते मार्गांचा समावेश आहे.

- सुरुवातीला २००२ मध्ये भारत, इराण आणि रशियाने स्वाक्षरी केली; आता त्यात १३ हून अधिक सदस्य देशांचा समावेश आहे.

- **प्रमुख उद्दिष्टे**

- पारंपारिक सुएझ कालवा मार्गाच्या तुलनेत वाहतूक खर्च आणि वेळ कमी करणे.
- मध्य आशिया, युरेशिया आणि युरोपशी कनेक्टिव्हिटी सुधारणे.
- पाकिस्तानला बायपास करण्यासाठी आणि चीनच्या बीआरआयला टक्कर देण्यासाठी पर्यायी व्यापार मार्ग प्रदान करणे..

- **मार्गक्रमण**

- मुंबई → चाबहार (इराण) → बंदर अंझाली → कॅस्पियन समुद्र → अम्ब्रखान (रशिया) → मॉस्को आणि त्यापलीकडे.
- चाबहार बंदर, भारत-इराण-अफगाणिस्तान त्रिपक्षीय आणि युरेशियन आर्थिक संघ कॉरिडॉर सारख्या इतर कनेक्टिव्हिटी उपक्रमांसह एकत्रित होते.

- **धोरणात्मक महत्त्व**

- पाकिस्तानला बायपास करते: शत्रुत्वाच्या पाकिस्तानी प्रदेशाला बायपास करून भारताला अफगाणिस्तान, मध्य आशिया आणि युरोपमध्ये थेट प्रवेश देतो.
- **पूर्वेकडे कृती करा आणि मध्य आशियाला जोडा धोरणांना चालना देणे:** भारताच्या पश्चिमेकडे आणि उत्तरेकडे असलेल्या धोरणात्मक हितसंबंधांना एकात्मिक कॉरिडॉरमध्ये जोडणे.
- **बीआरआयला पर्याय:** आयएनएसटीसी हे चीनच्या बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्हला भारताचे उत्तर आहे, जे नियम-आधारित, पारदर्शक आणि समावेशक पायाभूत सुविधा नेटवर्कला प्रोत्साहन देतो.
- **व्यापार कार्यक्षमता:**
 - सुएझ कालव्याद्वारे पारंपारिक शिपिंगच्या तुलनेत पारगमन वेळ 30-40% आणि खर्च 20-30% कमी करतो.
 - मुंबईहून चाबहार आणि बंदर अब्बास मार्गे बाकू (अझरबैजान) पर्यंत पायलट शिपमेंटने मार्ग व्यवहार्यता सिद्ध केली.
- **ऊर्जा सुरक्षा:** इराण, रशिया आणि मध्य आशियासारख्या ऊर्जा-समृद्ध प्रदेशांमध्ये सुलभ प्रवेश प्रदान करतो.

○ भू-राजकीय संतुलन:

- बदलत्या जागतिक युतीमध्ये रशिया आणि इराणशी संबंध मजबूत करतो.
- युरेशियन आर्थिक संघ आणि शांघाय सहकार्य संघटनेशी भारताच्या संबंधांसाठी महत्त्वाचे आहेत.

○ आर्थिक एकात्मता: भारत आणि युरेशियन बाजारपेठांमधील औषधनिर्माण, अभियांत्रिकी वस्तू, कापड, अन्न आणि तेल उत्पादनांमध्ये व्यापाराला प्रोत्साहन देते.

● अलीकडील/समकालीन घडामोडी (2024-2025 पर्यंत)

- भारताने लॉजिस्टिक व्यवहार्यता दर्शविणाऱ्या इराणमार्गे रशियाला पहिल्या ब्लॉक ट्रेन चालविल्या आहेत.
- INSTC पूर्ण करण्यासाठी महत्त्वाचा असलेला इराणचा रस्त-अस्तारा रेल्वे मार्ग, रशियन आणि भारतीय सहकार्यानि सक्रियपणे विकसित होत आहे.
- भू-राजकीय संघर्षामुळे लाल समुद्र आणि काळ्या समुद्रात व्यत्यय येत असतानाही INSTC अधिकाधिक लोकप्रिय होत आहे.

INSTC अंमलबजावणीतील आव्हाने

● अपूर्ण पायाभूत सुविधा:

- उत्तर इराणमधील रस्त-अस्तारा रेल्वे, एक महत्त्वाचा गहाळ दुवा, आर्थिक आणि अभियांत्रिकी अडचणींमुळे वर्षानुवर्षे रखडला आहे.
- या विभागात २२ बोगदे आणि १५ पूल बांधणे समाविष्ट आहे, ज्यामुळे तो कॉरिडॉरच्या सर्वात तांत्रिकदृष्ट्या कठीण भागांपैकी एक बनला आहे.

● गेज विसंगतता:

- रशिया आणि माजी सोव्हिएत प्रजासत्ताक इराणपेक्षा वेगळा रेल्वे मार्ग वापरतात, ज्यामुळे ट्रान्सशिपमेंट किंवा तांत्रिक समायोजन आवश्यक असतात, ज्यामुळे लॉजिस्टिक विलंब आणि खर्च वाढतो.

● आर्थिक अडचणी:

- इराण आणि रशिया दोघांनाही पाश्चात्य निर्बंधांचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करण्याची किंवा परदेशी गुंतवणूक आकर्षित करण्याची त्यांची क्षमता मर्यादित होते.
- आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूकदार इराणमधील मंजूरीच्या जोखमी आणि कायदेशीर अनिश्चिततेबद्दल सावध आहेत.

● भू-राजकीय अस्थिरता:

- राजकीय हस्तक्षेप आणि सीमा चिथावणीच्या आरोपांमुळे इराण-अझरबैजान तणावामुळे कॅस्पियन समुद्राच्या प्रमुख भागात सहकार्य गुंतागुंतीचे होते.

○ काकेशस प्रदेशातील आर्मेनिया-अझरबैजान संघर्षामुळे कॉरिडॉरवरील स्थिरता आणखी कमी होते.

● एकीकृत संस्थात्मक यंत्रणेचा अभाव:

○ INSTC मध्ये EU च्या TEN-T सारख्या मजबूत, बंधनकारक संस्थात्मक चौकटीचा अभाव आहे, ज्यामुळे अनेक अधिकारक्षेत्रांमधील समन्वय विखुरलेला आणि विसंगत बनतो.

● कमी कार्गो व्हॉल्यूम आणि व्यावसायिक व्यवहार्यता:

○ पायलट रन असूनही, INSTC द्वारे नियमित व्यापाराचे प्रमाण कमी राहते, ज्यामुळे सातत्यपूर्ण राजकीय पाठिंब्याशिवाय त्याच्या दीर्घकालीन व्यावसायिक शाश्वततेबद्दल प्रश्न उपस्थित होतात.

● बंदर आणि सीमाशुल्क अडथळे:

○ चाबहार आणि बंदर अब्बास सारख्या बंदरांना क्लिअरन्स वेळ कमी करण्यासाठी आणि श्रुपट वाढवण्यासाठी आधुनिकीकरण आणि सुधारित सीमाशुल्क एकत्रीकरण आवश्यक आहे.

● स्पर्धात्मक कॉरिडॉर:

○ INSTC ला चीनच्या बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह (BRI) कडून स्पर्धा आहे, ज्याला अधिक निधी, स्थापन केलेले लॉजिस्टिक्स हब आणि युरेशियामध्ये राजकीय पाठबळ आहे.

भारताचे त्याच्या विस्तारित शेजाऱ्यांशी संबंध

१. भारत-इराण संबंध

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- भारत आणि इराण व्यापार, धर्म, कला, वास्तुकला आणि साहित्यात हजारो वर्षांचे सभ्यतेसंबंधीचे संबंध सामायिक करतात.
- पर्शियन ही अनेक भारतीय साम्राज्यांची दरबार भाषा होती, ज्याचा उर्दू आणि इतर भारतीय भाषांवर प्रभाव होता.
- इराणी वंशाचा पारशी समुदाय भारतीय समाजात एक प्रमुख भूमिका बजावत आहे.
- सुफीवाद आणि इंडो-पर्शियन कला आणि तत्वज्ञानाद्वारे सामायिक सांस्कृतीमुळे संबंध दृढ होतात.

सहकार्यांचे क्षेत्र

● राजकीय आणि राजनैतिक सहभाग

- १९५० मध्ये औपचारिक राजनैतिक संबंध प्रस्थापित झाले.
- नियमित उच्च-स्तरीय देवाणघेवाण झाली आहे, ज्यामध्ये परराष्ट्र मंत्री-स्तरीय आणि NSA-स्तरीय धोरणात्मक संवादांचा समावेश आहे.
- दोन्ही देश NAM, SCO आणि INSTC सारख्या बहुपक्षीय मंचांचा भाग आहेत आणि बहुध्रुवीय जागतिक प्रशासनाला समर्थन देतात.

● आर्थिक आणि ऊर्जा सहकार्य

- **कच्च्या तेलाचा व्यापार:** इराण एकेकाळी भारताचा तिसरा सर्वात मोठा तेल पुरवठादार होता. तथापि, २०१९ पासून अमेरिकेच्या निर्बंधांमुळे भारताला आयात थांबवावी लागली आहे.
- **चाबहार बंदर विकास:** भारत पाकिस्तानला मागे टाकून अफगाणिस्तान आणि मध्य आशियाचे प्रवेशद्वार म्हणून हे बंदर विकसित करत आहे.
- **आंतरराष्ट्रीय उत्तर-दक्षिण वाहतूक कॉरिडोर (INSTC):** इराणद्वारे भारताला मध्य आशिया, रशिया आणि युरोपशी जोडण्यासाठी बहु-मोडल मार्ग निर्माण होत आहेत.
- भारत चाबहार आणि झाहेदान दरम्यान रेल्वे कनेक्टिव्हिटी निर्माण करण्यास मदत करतो, ज्यामुळे ते व्यापक INSTC शी जोडले जाते.

● धोरणात्मक आणि सुरक्षात्मक सहकार्य

- **अफगाणिस्तानमधील स्थिरता:** दोन्ही देशांनी ऐतिहासिकदृष्ट्या उत्तर आघाडीला पाठिंबा दिला आहे; तालिबान अतिरेकीपणा आणि प्रादेशिक दहशतवादाबद्दल चिंता सामायिक करतात.
- **दहशतवादविरोधी सहकार्य:** गुप्तचर माहिती सामायिकरण आणि सीमा सुरक्षा सहकार्य झाले आहे, विशेषतः अंमली पदार्थांची तस्करी आणि बंडखोरीबाबत सहकार्य करतात.
- **प्रादेशिक संतुलन:** पाकिस्तान आणि आखाती देशांमध्ये चीनचा प्रभाव कमी करण्यासाठी भारत इराणशी संबंधांचा फायदा घेतो.

● सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक सहकार्य

- इराण भारतीय विद्यापीठांमध्ये मोठ्या संख्येने विद्यार्थी पाठवतो.
- भारत भारतीय संस्थांमध्ये ICCR आणि पर्शियन अभ्यास विभागांद्वारे सांस्कृतिक पोहोचला पाठिंबा देतो.
- इराणमधील शिया पवित्र तीर्थक्षेत्रांना आणि भारतातील सूफी स्थळांना परस्पर तीर्थयात्रा भेटी देतात.

● सहसंबंधात्मक सहकार्य

- **चाबहार बंदर:** मर्यादित मालवाहतूकीसाठी कार्यान्वित; भारत-अफगाण-मध्य आशियाई व्यापाराचे केंद्र बनण्याची शक्यता आहे.
- **INSTC:** भारत आणि रशिया दरम्यान मालवाहतूक वेळेत सुमारे ४०% कपात करण्याचे उद्दिष्ट आहे. भारताने इराण-कॅस्पियन-रशिया मार्गाने पायलट मालवाहतूक पाठवली आहे.

- रश-अस्तारा रेल्वे लिंक आणि इराण-अझरबैजान तणावातील विलंब हे अडथळे आहेत.

भारत-इराण संबंधांमधील आव्हाने

● अमेरिकेचे निर्बंध:

- व्यापार, बँकिंग आणि ऊर्जा गुंतवणूक मर्यादित करणारा प्राथमिक अडथळा आहे.
- २०१८ मध्ये दुय्यम निर्बंधांच्या भीतीमुळे भारताची इराणमधून तेल आयात थांबवण्यात आली आहे.

● भू-राजकीय संतुलन:

अमेरिका, इस्रायल आणि सौदी अरेबियाशी भारताचे वाढत्या संबंधांना इराणपासून दूर जाऊ नये म्हणून संतुलन आवश्यक आहे.

● चीनशी संबंध :

इराणने चीनसोबत २५ वर्षांच्या धोरणात्मक भागीदारीवर स्वाक्षरी केली, ज्यामध्ये लष्करी आणि आर्थिक सहकार्याचा समावेश आहे, ज्यामुळे भारताची धोरणात्मक जागा कमी होण्याची शक्यता आहे.

● प्रकल्पांमधील मंद प्रगती:

निधीचा अभाव, तांत्रिक अडचणी आणि भू-राजकीय गुंतागुंतीमुळे चाबहार बंदर आणि INSTC ला ऑपरेशनल विलंबांचा सामना करावा लागत आहे.

● इराण-अझरबैजान तणाव:

काकेशसमधील प्रादेशिक अस्थिरतेचा परिणाम INSTC च्या रश-अस्तारा विभागावर होतो, जो उत्तरेकडील व्यापारासाठी महत्त्वाचा आहे.

● इराण-पाकिस्तान संबंध:

एकमेकांपासून सावध असले तरी, सीमा सुरक्षा आणि कनेक्टिव्हिटीवर पाकिस्तानशी इराणचे संबंध भारताच्या ताकदीला कमकुवत करू शकतात.

● इराणमधील अंतर्गत राजकीय अस्थिरता:

देशांतर्गत अशांतता, आर्थिक अस्थिरता आणि राजकीय अनिश्चितता शाश्वत द्विपक्षीय संबंधांना गुंतागुंतीचे करते.

● व्यापार पेमेंट यंत्रणेचा अभाव:

व्यवहार्य रुपया रियाल किंवा पर्यायी चलन व्यापार प्रणालीचा अभाव मोठ्या प्रमाणात व्यवहारांना अडथळा आणतो.

पुढील मार्ग

- **धोरणात्मक स्वायत्तता:** पाश्चात्य मित्र राष्ट्रांच्या दबावाला न जुमानता इराणशी संतुलित संबंध राखणे.
- **चाबहार-आयएनएसटीसी संबंध मजबूत करणे:** प्रादेशिक भागीदारांसह प्रलंबित पायाभूत सुविधा आणि रेल्वे विकासाला गती देणे.
- **तेल व्यापार पुन्हा सुरू करण्याची यंत्रणा:** निर्बंध शिथिल झाल्यानंतर वस्तू विनिमय किंवा पर्यायी पेमेंट प्रणालींचा शोध घेणे.
- **संयुक्त प्रादेशिक संपर्क:** अफगाणिस्तान स्थिरता आणि दहशतवादविरोधी चौकटींवर समन्वय साधणे.

- **सांस्कृतिक राजनैतिकता:** शिक्षण, कला आणि वारसा भागीदारीद्वारे लोकांमधील संबंध अधिक दृढ करणे.
- **SCO आणि INSTC चा फायदा घेणे:** प्रादेशिक एकात्मता आणि डॉलरमुक्त व्यापार अधिक दृढ करण्यासाठी बहुपक्षीय मंचांचा वापर करणे.

२. भारत-सौदी अरेबिया संबंध

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- शतकानुशतके जुन्या व्यापार आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीत मूळ असलेले राजनैतिक संबंध औपचारिकपणे १९४७ मध्ये स्थापित झाले.
- **दिल्ली घोषणा (२००६):** राजा अब्दुल्लाहच्या भेटीदरम्यान संबंधांमध्ये महत्त्वपूर्ण सुधारणा झाली.
- **रियाध घोषणा (२०१०):** द्विपक्षीय संबंधांना धोरणात्मक भागीदारीमध्ये उन्नत केले.
- धोरणात्मक भागीदारी परिषद (SPC) ची स्थापना २०१९ मध्ये झाली, ज्याचे अध्यक्षपद सरकार प्रमुखांनी घेतले, दोन भागांसह: राजकीय-सुरक्षा आणि अर्थव्यवस्थात्मक-गुंतवणूक केलेली दिसते.

सहकार्याचे क्षेत्र

- **आर्थिक आणि ऊर्जा सहकार्य**
 - **द्विपक्षीय व्यापार:**
 - आर्थिक वर्ष २०२३-२४ मध्ये ४३ अब्ज अमेरिकन डॉलर्सपेक्षा जास्त आहे.
 - सौदी अरेबिया हा भारताचा चौथा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार आणि कच्च्या तेलाचा आणि एलपीजीचा सर्वोच्च पुरवठादार आहे.
 - **गुंतवणूक:**
 - सौदी अरेबियाने पेट्रोकेमिकल्स, खाणकाम आणि पायाभूत सुविधांसारख्या क्षेत्रात भारतात १०० अब्ज अमेरिकन डॉलर्सची गुंतवणूक करण्याचे वचन दिले आहे.
 - सौदी अरेबियामध्ये भारताची गुंतवणूक आयटी, दूरसंचार आणि प्रकल्प निर्यातीमध्ये पसरली आहे.

○ ऊर्जा भागीदारी:

- सौदी अरेबिया हा भारताचा तिसरा सर्वात मोठा कच्च्या तेलाचा पुरवठादार आहे.
- धोरणात्मक पेट्रोलियम साठे आणि हरित हायड्रोजन उपक्रमांमध्ये सहकार्य सुरू आहे.

● संरक्षण आणि सुरक्षात्मक सहकार्य

- संयुक्त सराव: माजी SADA TANSEEQ (सैन्य) आणि अल मोहम्मद अल हिंदी (नौदल) सराव आयोजित केले.
 - वाढलेली आंतरकार्यक्षमता आणि सागरी क्षेत्र जागरूकता.
- दहशतवादविरोधी आणि गुप्तचर सामायिकरण: अतिरेकी प्रतिबंध, मनी लाँडरिंग विरोधी आणि दहशतवादी वित्तपुरवठा यासाठी संस्थात्मक यंत्रणा.
- सायबर सुरक्षा आणि संरक्षण उद्योग: 'मेक इन इंडिया' अंतर्गत सायबर संरक्षण आणि सह-विकासात सहकार्याचे उदयोन्मुख क्षेत्र.

● सांस्कृतिक आणि लोक-ते-लोक संबंध

○ भारतीय डायस्पोरा/लोकसंबंध:

- सौदी अरेबियामध्ये २.६ दशलक्षाहून अधिक भारतीय राहतात, जो तेथील सर्वात मोठा प्रवासी समुदाय आहे.
- ते भारताच्या रेमिटन्स प्रवाहात आणि आरोग्यसेवा, बांधकाम आणि आयटी सारख्या सौदी आर्थिक क्षेत्रांमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देतात.

○ धार्मिक आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण:

- भारतातील २००,००० हून अधिक यात्रेकरूंचा वार्षिक हज कोटा असतो.
- योगाला एक खेळ म्हणून मान्यता आणि भारतीय संस्कृती आणि शिक्षणाची वाढती स्वीकृती.

● धोरणात्मक आणि प्रादेशिक सहकार्य

- **आयएमईसी (भारत-मध्य पूर्व-युरोप आर्थिक कॉरिडॉर):** भारतापासून युएई आणि सौदी अरेबिया मार्गे युरोपपर्यंत बंदरे आणि रेल्वेद्वारे कनेक्टिव्हिटी वाढवण्यासाठी २०२३ च्या जी२० शिखर परिषदेदरम्यान सुरू करण्यात आला आहे.
- **व्हिजन २०३० आणि विकसित भारत २०४७:** आर्थिक विविधता, तंत्रज्ञान भागीदारी, अक्षय ऊर्जा आणि पायाभूत सुविधांवर लक्ष केंद्रित करणारे पूरक राष्ट्रीय दृष्टिकोन आहे.
- **बहुपक्षीय सहकार्य:** दहशतवादविरोधी आणि विकास उद्दिष्टांवर जी२०, ओआयसी (निरीक्षक म्हणून) आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या प्लॅटफॉर्मद्वारे सहभाग आहे.

भारत-सौदी अरेबिया संबंधांमधील आव्हाने

- **व्यापार असंतुलन:** भारताला मोठ्या व्यापार तूटचा सामना करावा लागत आहे, मुख्यत्वे उच्च हायड्रोकार्बन आयातीमुळे आणि तुलनेने

कमी निर्यातीमुळे. आर्थिक वर्ष २०२३ २४ मध्ये, तूट जवळजवळ २० अब्ज अमेरिकन डॉलर्स होती, एकूण व्यापार ४२.९८ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स होता. भारताची सौदी अरेबियाला निर्यात ११.५६ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स होती, तर आयात ३१.४२ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स होती.

- **कामगार हक्कांच्या चिंता:** सौदी अरेबियाच्या कमी कुशल क्षेत्रातील भारतीय कामगारांमध्ये वेतन विलंब, कराराचे उल्लंघन आणि निकृष्ट दर्जाच्या राहणीमानाच्या घटना चिंता निर्माण करतात.
- **भू-राजकीय संतुलन:** सौदी अरेबियाचे पाकिस्तानशी जवळचे संबंध, विशेषतः OIC सारख्या इस्लामिक मंचांवर, कधीकधी भारताच्या मुख्य चिंतांशी (उदा. काश्मीरची भूमिका) संघर्ष करतात.
- **अस्थिर आखाती राजकारण:** सौदी अरेबिया आणि इराणमधील तणाव किंवा सौदी-यमन संघर्ष, भारतीय प्रवासी आणि ऊर्जा प्रवाहावर परिणाम करणारे प्रादेशिक अस्थिरता निर्माण करतात.
- **व्हिसा आणि गतिशीलता निर्बंध:** व्यावसायिक अडथळे आणि मर्यादित रोजगार श्रेणी आखाती संधी शोधणाऱ्या उच्च-कुशल भारतीय कामगारांवर परिणाम करतात.
- **हायड्रोकार्बनवरील अवलंबित्व:** ऊर्जा आयातीवरील अतिरेकीपणा विविधीकरण मर्यादित करते आणि तेलाच्या किमतीतील चढउतार आणि हवामान राजनैतिक बदलांसाठी आर्थिक संबंधांना असुरक्षित बनवते.
- **मंद एफडीआय प्रत्यक्षात आणणे:** भारतात घोषित सौदी गुंतवणूक मोठी असली तरी, प्रत्यक्ष भौतिकीकरण सामान्य राहते, अंशतः नोकरशाही आणि नियामक अडथळ्यांमुळे कमतरता राहते.

पुढील मार्ग

- **आर्थिक संबंधांमध्ये विविधता आणणे:** तेल अवलंबित्व कमी करण्यासाठी अक्षय ऊर्जा, फिनटेक, शिक्षण, फार्मा आणि सेमीकंडक्टरमध्ये सहकार्य वाढवणे.
- **कामगार कल्याण चौकट:** भारतीय कामगारांसाठी ई-मायग्रेट प्रणाली, कामगार हक्कांवरील सामंजस्य करार आणि तक्रार निवारण यंत्रणा मजबूत करणे.
- **धोरणात्मक संवाद विस्तार:** २+२ पातळीवरील चर्चा संस्थात्मक करणे आणि धोरणात्मक भागीदारी परिषदेअंतर्गत सहभाग वाढवणे.
- **लोक-केंद्रित राजनैतिकता:** सौदी विद्यापीठांमध्ये देवाणघेवाण, शिष्यवृत्ती आणि भारतीय भाषा शिक्षणाद्वारे सांस्कृतिक राजनैतिकतेला प्रोत्साहन देणे.
- **ऊर्जा सुरक्षा आणि संक्रमण:** दीर्घकालीन ऊर्जा संक्रमण रोडमॅप अंतर्गत हरित हायड्रोजन, सौर प्रकल्प आणि धोरणात्मक तेल साठ्यांवर सहयोग करणे.

- **प्रादेशिक राजनैतिक संतुलन:** बहुपक्षीय व्यासपीठांवर राष्ट्रीय हितसंबंधांवर भर देताना सौदी अरेबिया आणि इराण या दोन्ही देशांशी सातत्यपूर्ण संबंध राखणे.

३. भारत-यूएई संबंध

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- १९७२ मध्ये राजनैतिक संबंध प्रस्थापित झाले. पंतप्रधान मोदींच्या २०१५ च्या भेटीनंतर, ३४ वर्षांनंतर भारतीय पंतप्रधानांच्या यूएई दौऱ्यानंतर संबंध लक्षणीयरीत्या दृढ झाले.
- २०२३ मध्ये, यूएईचे अध्यक्ष मोहम्मद बिन झायेद अल नाहयान यांनी जी२० शिखर परिषदेसाठी प्रमुख पाहुणे म्हणून भारताला भेट दिली - धोरणात्मक विश्वास अधोरेखित केला.
- २०१७ मध्ये हे संबंध व्यापक धोरणात्मक भागीदारीपर्यंत पोहोचल्याचे दिसते.

सहकार्याचे क्षेत्र

- **आर्थिक आणि व्यापार सहकार्य**
- **व्यापार खंड:**
 - यूएई हा भारताचा तिसरा सर्वांत मोठा व्यापारी भागीदार आहे (अमेरिका आणि चीन नंतर).
 - आर्थिक वर्ष २०२२-२३ मध्ये द्विपक्षीय व्यापार ८५ अब्ज अमेरिकन डॉलर्सवर पोहोचला, २०२७ पर्यंत १०० अब्ज अमेरिकन डॉलर्सचा गैर-तेल व्यापार करण्याचे लक्ष्य होते.
 - **व्यापक आर्थिक भागीदारी करार (CEPA):**
 - २०२२ मध्ये स्वाक्षरी केलेला, मे २०२२ मध्ये अंमलात आला.
 - केवळ एका वर्षात (२०२२-२३) बिगर-तेल व्यापार ५० अब्ज अमेरिकन डॉलर्सच्या पुढे गेला.
 - रत्ने, दागिने, कापड आणि अन्न उत्पादनांसह ९०% भारतीय निर्यातीवरील शुल्क निर्मूलन.
 - **गुंतवणूक:**
 - भारतातील शीर्ष १० FDI योगदानकर्त्यांमध्ये UAE आहे.

- UAE ने भारतीय पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक केली आहे (उदा., NIIF मध्ये ADIA, भारतीय बंदरांमध्ये DP World).
- **चलन करार:** जुलै २०२३ मध्ये, भारत आणि युएईने स्थानिक चलन सेटलमेंट सिस्टम (INR-AED) वर स्वाक्षरी केली, ज्यामुळे USD वरील अवलंबित्व कमी झाले.
- **ऊर्जा आणि पायाभूत सुविधा सहकार्य**
 - युएई हा एक प्रमुख ऊर्जा भागीदार आहे:
 - भारताच्या कच्च्या तेलाच्या ६% आणि LPG आयातीच्या ९% पेक्षा जास्त पुरवठा करतो.
 - भारताने फुजैराह येथील युएईच्या धोरणात्मक तेल साठ्यात गुंतवणूक केली आहे.
 - युएईच्या ऊर्जा धोरण २०५० अंतर्गत ग्रीन हायड्रोजन, सौर ऊर्जा आणि स्मार्ट ग्रिडमध्ये सहकार्य सुरू आहे.
 - **पायाभूत सुविधा:**
 - युएईच्या डीपी वर्ल्डने भारताच्या बंदरे, लॉजिस्टिक्स आणि वेअरहाऊसिंगमध्ये USD ३ अब्ज+ ची गुंतवणूक केली आहे.
 - युएई हा भारताच्या स्मार्ट सिटी प्रकल्पांमध्ये आणि NIIF (राष्ट्रीय गुंतवणूक आणि पायाभूत सुविधा निधी) मध्ये एक प्रमुख भागीदार आहे.
- **संरक्षण आणि सुरक्षात्मक सहकार्य**
 - **संयुक्त सराव:**
 - डेझर्ट फ्लॅग (हवाई सराव): भारताने २०२१, २०२२ आणि २०२३ मध्ये Su-30MKIs सोबत भाग घेतला.
 - झायेद तलवार (नौदल सराव): सागरी सुरक्षेसाठी पर्शियन आखातात द्विपक्षीय नौदल सराव.
 - डेझर्ट सायक्लोन (लष्कर सराव): २०२४ मध्ये राजस्थानमध्ये आयोजित केलेला पहिला द्विपक्षीय लष्कर सराव आहे.
 - **दहशतवादविरोधी सहकार्य:** UAE ने वॉटेड दहशतवाद्यांना भारतात पाठवले आहे आणि गुप्तचर माहिती सामायिकरण, सायबर धोके आणि दहशतवादी वित्तपुरवठा यावर जवळून सहकार्य करतो.
- **सांस्कृतिक आणि लोक-ते-लोक संबंध**
 - **भारतीय डायस्पोरा/लोकसंबंध:**
 - UAE मधील सर्वात मोठा प्रवासी समुदाय - अंदाजे ३.५ दशलक्ष भारतीय (UAE लोकसंख्येच्या ३०%).
 - UAE मधून भारतीयंचे पैसे पाठवणे/वृत्तप्रवेशन: दरवर्षी अंदाजे १७ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स.
 - **धार्मिक आणि सांस्कृतिक कूटनीति:**
 - फेब्रुवारी २०२४ मध्ये उद्घाटन झालेल्या अबू धाबीमधील पहिल्या हिंदू मंदिरासाठी (BAPS मंदिर) UAE ने जमीन

- दिली.
- UAE ने २०१९ मध्ये अरबी आणि इंग्रजीसह न्यायालयांमध्ये हिंदीला तिसरी अधिकृत भाषा म्हणून घोषित केले आहे.
- शिक्षण आणि आरोग्य: भारताच्या डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा (DPI) मॉडेल अंतर्गत उच्च शिक्षण आणि टेलिमेडिसिन सेवांमध्ये भागीदारी आहे.
- **धोरणात्मक आणि बहुपक्षीय सहकार्य**
 - **I2U2 गट (भारत-इस्रायल-UAE-USA):**
 - फूड कॉरिडॉर, स्वच्छ ऊर्जा, पायाभूत सुविधा आणि तंत्रज्ञान नवोपक्रमावर लक्ष केंद्रित करणे.
 - UAE भारतात एकात्मिक फूड पार्क विकसित करण्यासाठी USD 2 अब्ज गुंतवणूक करणार आहे.
 - **IMEC (भारत-मध्य पूर्व-युरोप आर्थिक कॉरिडॉर):**
 - G20 शिखर परिषदेत २०२३ मध्ये घोषणा केली.
 - भारत-UAE ग्रीन शिपिंग लेनद्वारे जोडले जातील, युरोपपर्यंत विस्तारित होतील.
 - **सागरी आणि सायबर सुरक्षा:**
 - आखात आणि लाल समुद्रात जलवाहतुकीचे स्वातंत्र्य राखण्यात सामायिक स्वारस्य आहे.
 - युएई सायबर संरक्षण फ्रेमवर्क आणि सुरक्षित डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर भारतासोबत सहकार्य करते.
- द्विपक्षीय संबंधांमधील आव्हाने**
 - **व्यापार असंतुलन:** तेल नसलेल्या व्यापारात वाढ होत असूनही, भारताला प्रामुख्याने तेल आयातीमुळे व्यापार तूट सहन करावी लागत आहे.
 - **कामगार हक्क आणि कल्याण:** सुधारणा सुरू असल्या तरी, कमी कुशल भारतीय कामगारांना विलंबित वेतन, करार विवाद आणि कायदेशीर मदतीचा अभाव यासारख्या आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे.
 - **प्रादेशिक अस्थिरता:** पश्चिम आशियाई संघर्ष क्षेत्रांशी युएईची जवळीक आणि मध्य पूर्व भू-राजकारणात त्याची बदलती भूमिका, कधीकधी नाजूक राजनयिकतेची आवश्यकता असते.
 - **ऊर्जा आणि रेमिटन्सवर/परतान्यावरील अति अवलंबित्व:** दीर्घकालीन लवचिकता टिकवून ठेवण्यासाठी भारताला हायड्रोकार्बन आणि डायस्पोरा रेमिटन्सच्या पलीकडे आर्थिक पाया विविधतापूर्ण करावा लागेल.
 - **भूराजकीय संतुलन:** इराणशी संबंध राखताना युएईशी संबंधांचे व्यवस्थापन करणे, विशेषतः पश्चिम आशियातील विकसित होत असलेल्या सैरेखनांमध्ये (उदा., युएईचे इस्रायलशी असलेले संबंध आणि सौदी-इराण सलोखा).

पुढील मार्ग

- **आर्थिक सहभाग वाढवणे:** सेवा आणि डिजिटल व्यापारात CEPA चा विस्तार करणे. भारतीय उत्पादन, सेमीकंडक्टर आणि स्वच्छ तंत्रज्ञानामध्ये युएई गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणे.
- **डायस्पोरा/लोक कल्याण:** eMigrate पोर्टलद्वारे सामंजस्य करार, तक्रार निवारण यंत्रणा आणि डिजिटल कामगार करारांद्वारे कामगार संरक्षण वाढवणे.
- **सुरक्षिततेसंबंधी संवाद मजबूत करणे:** 2+2 संवाद संस्थात्मक करा; अवकाश, सायबर सुरक्षा आणि दहशतवादविरोधी सहकार्य वाढवणे.
- **सांस्कृतिक कूटनीति आणि शिक्षण:** युएईच्या शिक्षण केंद्रांमध्ये भारतीय भाषा, योग, आयुर्वेद आणि विद्यापीठ भागीदारीला प्रोत्साहन देणे.
- **कनेक्टिव्हिटी आणि IMEC ऑपरेशनलायझेशन:** IMEC अंतर्गत सागरी आणि रेल्वे लिंक्सना प्राधान्य द्या; भारताची बंदर क्षमता आणि UAE च्या लॉजिस्टिक ताकदीचा फायदा घेणे.

कीवर्ड्स : विस्तारित शेजारी, इंडो-पॅसिफिक महासागर उपक्रम, ब्लू इकॉनॉमी/निळी अर्थव्यवस्था, डायस्पोरा डिप्लोमसी/लोकसंबंधात्मक राजनीती, अन्न आणि ऊर्जा सुरक्षा, संरक्षण डिप्लोमसी, मुक्त व्यापार करार (FTA/CEPA), ग्रीन हायड्रोजन डिप्लोमसी, व्यापक धोरणात्मक भागीदारी, भू-राजकीय संतुलन.

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न :

प्रश्न १. भारताच्या पूर्वेकडे पहा आणि पूर्वेकडील कृती या धोरणांची तुलना करा. नंतरच्या धोरणांनी आग्नेय आशियामध्ये भारताची धोरणात्मक स्थिती कशी वाढवली आहे?

प्रश्न २. भारत-यूएई संबंध एका व्यापक धोरणात्मक भागीदारीत विकसित झाले आहेत. द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय सहकार्य मजबूत करण्यात CEPA आणि I2U2 च्या भूमिकेवर चर्चा करा.

वर्तमानपत्रांमधील मूल्यवर्धन/ अधिक माहिती

भारत - नेपाळ

- अलीकडेच, चीन आणि नेपाळने पायाभूत सुविधा आणि व्यापार कनेक्टिव्हिटी वाढविण्यासाठी बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह (BRI) अंतर्गत एक फ्रेमवर्क करार सक्रिय केला.

भारत - भूतान

- एप्रिल २०२५ मध्ये, भूतानच्या राजाने प्रादेशिक कनेक्टिव्हिटी वाढवण्याच्या उद्देशाने इनलँड वॉटरवेज टर्मिनल आणि मल्टीमॉडल लॉजिस्टिक्स पार्कसह प्रमुख पायाभूत सुविधा प्रकल्पांची पाहणी करण्यासाठी आसामला भेट दिली.
- या वर्षाच्या सुरुवातीला, भारत आणि भूतानने सीमारेषेशी संबंधित चालू असलेल्या क्षेत्रीय कामांचा आढावा घेतला आणि आगामी सर्वेक्षण हंगामासाठी योजनांवर सहमती दर्शविली.

भारत - मालदीव

- अलीकडेच, मालदीवने चीनसोबत मुक्त व्यापार करार केला, ज्यामुळे चीनच्या वाढत्या प्रभावाबद्दल आणि आर्थिक परिणामांबद्दल भारताला चिंता निर्माण झाली.
- मालदीवच्या आर्थिक संकटाला प्रतिसाद म्हणून, भारताने ट्रेझरी बिल रोलओव्हरद्वारे \$50 दशलक्ष अर्थसंकल्पीय मदत दिली.
- अलीकडेच, मालदीवच्या परराष्ट्रमंत्र्यांनी दुसऱ्या भारत-मालदीव उच्च-स्तरीय कोअर ग्रुप बैठकीसाठी भारताला भेट दिली, ज्यामध्ये सागरी सुरक्षा आणि आर्थिक सहकार्यावर लक्ष केंद्रित केले गेले.

भारत - म्यानमार

- मार्च २०२५ मध्ये झालेल्या मोठ्या भूकंपानंतर, भारताने "ऑपरेशन ब्रह्मा" सुरू केले, वैद्यकीय पथके, मदत साहित्य पाठवले आणि म्यानमारमध्ये २०० खाटांचे क्षेत्रीय रुग्णालय स्थापन केले.

भारत - बांगलादेश

- माजी पंतप्रधान शेख हसीना यांच्या पदच्युतीनंतर भारत आणि बांगलादेशचे राजनैतिक संबंध बिघडले आहेत. ढाका येथील नवीन नेतृत्व बीजिंग आणि इस्लामाबादशी अधिक जवळून जुळवून घेत आहे, ज्यामुळे नवी दिल्लीसोबत तणाव वाढत आहे.
- अलीकडेच, वाढत्या द्विपक्षीय तणावाच्या पार्श्वभूमीवर बांगलादेशने एका भारतीय जहाजबांधणी कंपनीसोबतचा २१ दशलक्ष डॉलर्सचा संरक्षण करार रद्द केला.

भारत - पाकिस्तान

- अलीकडेच भारताने असे प्रतिपादन केले की पाकिस्तानसोबतचा सिंधू जल करार "स्थगित" राहिल जोपर्यंत इस्लामाबाद "विश्वसनीयपणे

आणि अपरिवर्तनीयपणे" सीमापार दहशतवादाला पाठिंबा देण्यास नकार देत नाही कारण "पाणी आणि रक्त" एकत्र वाहू शकत नाहीत.

- अलीकडेच, पहलगाममधील दहशतवादी हल्ल्यानंतर भारताने "ऑपरेशन सिंदूर" अंतर्गत पाकिस्तानमधील दहशतवादी छावण्यांवर लष्करी हल्ले सुरू केले.
- भारत पाकिस्तानला FATF च्या ग्रे लिस्टमध्ये परत आणण्यासाठी आणि जागतिक बँकेच्या कर्जांना विरोध करण्यासाठी आग्रह धरत आहे.

भारत - अफगाणिस्तान

- भारताने अलीकडेच वैद्यकीय प्रकरणांना प्राधान्य देऊन अफगाण नागरिकांसाठी व्हिसा सेवा पुन्हा सुरू केल्या आहेत.

भारत - चीन

- २०२५ मध्ये भारत-चीन राजनैतिक संबंधांचा ७५ वा वर्धापन दिन साजरा झाला.

शेजारी देशांशी असलेल्या संबंधांसाठी जागतिक सर्वोत्तम पद्धती

१. युरोपियन युनियन (EU) एकात्मता प्रणाली

- प्रासंगिकता:** सामायिक संस्था, आर्थिक सहकार्य आणि खुल्या सीमांद्वारे खोलवरचे प्रादेशिक एकात्मता.
- भारतासाठी धडा:** संघर्ष कमी करण्यासाठी आणि विश्वास निर्माण करण्यासाठी दक्षिण आशियामध्ये उप-प्रादेशिक एकात्मता (जसे की BBIN) आणि आर्थिक परस्परवलंबनाला प्रोत्साहन देणे.

२. नॉर्वे-रशिया सागरी सीमा करार (२०१०)

- प्रासंगिकता:** बँरेट्स समुद्रात ४० वर्षे जुन्या सागरी वादाचे शांततापूर्ण निराकरण करणे.
- भारतासाठी धडा:** बांगलादेश (आधीच सोडवलेला) आणि श्रीलंका यांच्याशी सागरी सीमा विवाद सोडवण्यासाठी मार्गदर्शन करू शकते.

३. प्रादेशिक सहकार्याचे आसियान प्रणाली

- प्रासंगिकता:** हस्तक्षेप न करणे, सहमती-आधारित निर्णय घेणे आणि विविध देशांमध्ये आर्थिक समुदाय उभारणी करणे.
- भारतासाठी धडा:** राजकीय गतिरोधाना मागे टाकण्यासाठी दक्षिण आशियामध्ये समान सहकार्य यंत्रणेला प्रोत्साहन देणे.

४. अमेरिका-कॅनडा सीमा व्यवस्थापन

- **प्रासंगिकता:** अत्यंत कार्यक्षम आणि सहकार्यात्मक सुरक्षा यंत्रणेसह सर्वात लांब असुरक्षित सीमा.
- **भारतासाठी धडा:** विश्वास आणि गतिशीलता सुधारताना भूतान आणि नेपाळसह सीमा व्यवस्थापित करण्यासाठी संभाव्य प्रणाली प्रदान करणे.

५. अमन की आशा (भारत-पाकिस्तान मीडिया पीस इनिशिएटिव्ह)

- **प्रासंगिकता:** समाज माध्यमे आणि नागरी समाजाद्वारे शांतता प्रस्थापित करणारी सीमापार सांस्कृतिक राजनैतिकता दृढ करणे.
- **भारतासाठी धडा:** सर्व शेजारील देशांमध्ये, विशेषतः पाकिस्तानसह, ट्रॅक-२ राजनैतिक उपक्रमांना अधिक प्रोत्साहन देणे.

६. यूएसए-मेक्सिको संयुक्त सुरक्षा इनिशिएटिव्ह (मेरिडा इनिशिएटिव्ह)

- **प्रासंगिकता:** आंतरराष्ट्रीय गुन्हेगारी आणि अंमली पदार्थांच्या तस्करीशी लढण्यासाठी सहयोगी प्रयत्न करणे.
- **भारतासाठी धडा:** समान प्रादेशिक सुरक्षा चौकटी या प्रदेशात दहशतवाद, अंमली पदार्थांचा व्यापार आणि मानवी तस्करीशी लढण्यास मदत करू शकतात.

७. नॉर्डिक कौन्सिल

- **प्रासंगिकता:** सामायिक कल्याण, गतिशीलता आणि पर्यावरणीय मानकांवर लक्ष केंद्रित करून लहान देशांचा प्रादेशिक गट निर्माण करणे.
- **भारतासाठी धडा:** आपत्ती व्यवस्थापन, सार्वजनिक आरोग्य आणि पर्यावरण यासारख्या सामान्य मुद्द्यांवर दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये प्रादेशिक सहकार्याला प्रोत्साहन देणे.

८. मर्कोसुर (दक्षिण अमेरिकेचा सामायिक बाजार)

- **प्रासंगिकता:** व्यापार आणि सामूहिक विकासाला चालना देण्यासाठी आर्थिक एकात्मता.
- **भारतासाठी धडा:** या प्रदेशात आर्थिक संबंध मजबूत करण्यासाठी दक्षिण आशियाई आर्थिक संघासाठी आग्रह धरणे.

संक्षिप्त रूपे

SHARE (शेजान्यांसोबत संबंध मजबूत करण्यासाठी चौकट)

- एस – सुरक्षा सहकार्य
- एच – मानवतावादी सहाय्य
- ए – जागतिक मुद्द्यांवर संरेखन
- आर – प्रादेशिक कनेक्टिव्हिटी
- ई – आर्थिक एकात्मता

BRIDGE (दक्षिण आशियातील कनेक्टर म्हणून भारत)

- बी – द्विपक्षीय विश्वास निर्माण
- आर – प्रादेशिक स्थिरता
- आय – पायाभूत सुविधा विकास
- डी – आपत्ती प्रतिसाद सहकार्य
- जी – सदिच्छा कूटनीति
- ई – पर्यावरणीय सहकार्य

TRUST (शांततापूर्ण सीमांसाठी भारताचे धोरण स्तंभ)

- टी – व्यापार सुविधा
- आर – धार्मिक आणि सांस्कृतिक संबंध
- यू – दहशतवादाला एकत्रित प्रतिसाद
- एस – धोरणात्मक संवाद
- टी – पारगमन आणि वाहतूक करार

HOPE (शेजान्यांमध्ये मऊ शक्ती-आधारित सहभाग)

- एच – आरोग्यसेवा सहकार्य
- ओ – शिक्षणाद्वारे पोहोच
- पी – सार्वजनिक राजनय
- ई – सांस्कृतिक तज्ञांची देवाणघेवाण

FAIR (शेजारी प्रथम धोरणासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे)

- एफ – आदराने मैत्री
- अ – गरजूंना मदत
- आय – धोरणात समावेश
- आर – परस्परसंवाद आणि जबाबदारी

परिचय आणि निष्कर्षासाठी तयार केलेले टेम्पलेट्स

सामान्य – प्रस्तावना

- “तुम्ही तुमचे मित्र बदलू शकता पण शेजारी नाही.” – अटल बिहारी वाजपेयी
→ शेजारी देशांसोबत रचनात्मकपणे सहभागी होण्याची अपरिहार्यता अधोरेखित करते.
- “भारताचे शेजारी धोरण अधिक उदार आणि नोकरशाही परस्परसंवादापासून मुक्त असले पाहिजे.” – एस. जयशंकर
→ या प्रदेशात भारताच्या नेतृत्वाची भूमिका आणि नैतिक जबाबदारी यावर भर देते.
- “कायमचे मित्र किंवा कायमचे शत्रू नसतात, फक्त कायमचे हितसंबंध असतात.”
→ शेजारच्या संबंधांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी आवश्यक असलेले वास्तववादी दृष्टिकोन अधोरेखित करते.
- “भारताच्या प्रादेशिक सुरक्षेची आणि शेजारच्या परिस्थितीची गुंतागुंत भारताला त्याची आवश्यक व्यावहारिकता न गमावता अधिक सूक्ष्म भूमिका स्वीकारण्याची आवश्यकता आहे.”
→ प्रादेशिक सुरक्षा आणि राजनैतिकतेवरील विश्लेषणात्मक प्रश्नांसाठी योग्य आहे.

सामान्य - निष्कर्ष

- भारताने धोरणात्मक स्वायत्तता, प्रादेशिक कनेक्टिव्हिटी आणि सांस्कृतिक राजनैतिकतेवर आधारित संतुलित शेजारी-प्रथम धोरण अवलंबले पाहिजे.
- प्रादेशिक गतिशीलता बदलत असताना, भारताने आपला प्रभाव टिकवून ठेवण्यासाठी आणि शांतता सुनिश्चित करण्यासाठी बहुपक्षीय मंच, सॉफ्ट पॉवर आणि आर्थिक राजनैतिकतेचा वापर केला पाहिजे.
- **पुढील मार्ग:** विश्वास निर्माण करणारे उपाय वाढवा, परस्पर आर्थिक नफा मिळवा आणि दीर्घकालीन स्थिरता सुनिश्चित करण्यासाठी समावेशक प्रादेशिक विकास सुनिश्चित करणे.

भारत-नेपाळ

परिचय:

- “भारत आणि नेपाळ 'रोटी-बेटी के संबंध' द्वारे वैशिष्ट्यीकृत एक अद्वितीय आणि काल-सन्मानित संबंध सामायिक करतात - खोल कौटुंबिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक संबंध प्रतिबिंबित करते.”
- **निष्कर्ष:**
पुढे जाताना, दोन्ही देशांनी सीमा संवेदनशीलता सोडवण्यावर, ऊर्जा आणि व्यापार सहकार्य वाढवण्यावर आणि लोकांमधील संबंध मजबूत करण्यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

भारत-भूतान

परिचय:

- “भारत भूतानसाठी आणि भूतान भारतासाठी. आपल्या पासपोर्टचा रंग वेगळा असू शकतो पण आपली विचारसरणी सारखीच आहे.” – पंतप्रधान मोदी
- **निष्कर्ष:**
शाश्वत विकास भागीदारी, धोरणात्मक समन्वय आणि सामायिक पर्यावरणीय उद्दिष्टांद्वारे संबंध जोपासले पाहिजेत.

भारत-मालदीव

परिचय:

- “भारत आणि मालदीव हे काळाच्या कसोटीवर उतरलेले मित्र आणि अढळ सहयोगी आहेत.” त्यांचे बंधू-सामरिक हितसंबंध, परस्पर आदर आणि सांस्कृतिक संपर्कात रुजलेले आहेत.
- **पुढील मार्ग:**
भारताने बाह्य प्रभावांना विवेकीपणे तोंड देताना सुरक्षा सहकार्य, आर्थिक मदत आणि सागरी राजनयिकतेद्वारे मालदीवला पाठिंबा देत राहिले पाहिजे.

भारत-म्यानमार

प्रस्तावना:

- “म्यानमार हा दक्षिण आशिया आणि आग्नेय आशियाला जोडणारा एक भू-पूत आहे.”
त्याचे धोरणात्मक महत्त्व पूर्वेकडील धोरण आणि ईशान्य भारताच्या विकासात आहे.
- **निष्कर्ष:**
भारताने मानवतावादी समर्थन आणि धोरणात्मक सहभागाचा दुहेरी दृष्टिकोन राखला पाहिजे, ज्यामध्ये पायाभूत सुविधा, कनेक्टिव्हिटी आणि लोकशाही सहकार्यावर भर दिला पाहिजे.

भारत-श्रीलंका

प्रस्तावना:

- “भारत हा श्रीलंकेचा सर्वात जवळचा शेजारी आहे ज्याचे २,५०० वर्षांहून अधिक काळचे सभ्यतावादी बंधन आहे.”
हे चिरस्थायी संबंध सांस्कृतिक, धार्मिक आणि भाषिक आत्मीयतेवर बांधले गेले आहेत.
- **निष्कर्ष:**
आर्थिक पुनर्प्राप्ती मदत, तमिळ सलोखा आणि सागरी सुरक्षा सहकार्यावर केंद्रित असले पाहिजे.

भारत-बांगलादेश

प्रस्तावना:

- “भारत-बांगलादेश संबंध हे शेजारच्या राजनैतिक कूटनीतिसाठी एक आदर्श आहे.” – पंतप्रधान शेख हसीना
- “१९७१ च्या भावनेला जिवंत ठेवण्यासाठी, आपण संयुक्तपणे परस्पर विश्वासाला धोका निर्माण करणाऱ्या शक्तींचा सामना केला पाहिजे.” – पंतप्रधान मोदी
- **निष्कर्ष:**
भागीदारी आता सखोल आर्थिक एकात्मता, पाणी वाटप उपाय आणि सीमा व्यवस्थापन सुधारणांकडे वळली पाहिजे.

भारत-अफगाणिस्तान

परिचय:

- “भारत आणि अफगाणिस्तान यांचे ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक संबंधांवर आधारित मजबूत संबंध आहेत.”
अफगाणिस्तानच्या विकास आणि क्षमता-निर्मितीत भारताची भूमिका मध्यवर्ती राहिली आहे.
- **निष्कर्ष:**
भारताने शिक्षण, आरोग्य आणि लोकशाही मूल्यांना पाठिंबा देणारे लोक-केंद्रित आणि मानवतावादी धोरण राखले पाहिजे, तसेच सध्याच्या अधिकाऱ्यांशी काळजीपूर्वक संवाद साधला पाहिजे.

भारत-पाकिस्तान

प्रस्तावना:

- “भारत आणि पाकिस्तान हे ऐतिहासिक तक्रारी आणि निराकरण न झालेल्या प्रादेशिक वादांमुळे बनलेले एक जटिल आणि अनेकदा अशांत संबंध आहेत.”
- **निष्कर्ष:**
दीर्घकालीन निराकरणासाठी धोरणात्मक संयम, सातत्यपूर्ण दहशतवादविरोधी राजनयिकता आणि आंतरराष्ट्रीय तपासणीखाली द्विपक्षीय विश्वास निर्माण करणारे उपाय आवश्यक आहेत.

भारत-चीन

प्रस्तावना:

- “चीनशी असलेल्या आपल्या संबंधांइतके स्तर भारताच्या इतर कोणत्याही संबंधात नाहीत.” – पंतप्रधान मोदी
- स्पर्धा आणि सहकार्याच्या मिश्रणाने वैशिष्ट्यीकृत, हे द्विपक्षीय संबंध संपूर्ण इंडो-पॅसिफिक प्रदेशावर प्रभाव पाडते.
- **निष्कर्ष:**

भारताने आर्थिक लवचिकता, सीमा संवाद आणि प्रादेशिक संतुलनाला प्रोत्साहन देताना कॅलिब्रेटेड धोरणात्मक दृढनिश्चय स्वीकारला पाहिजे.

(भारत आणि त्याच्या शेजारील संबंधांवरील प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी खालील सामान्य आकृतीबंध वापरला जाऊ शकतो.)

	भौगोलिक राजकीय	<ul style="list-style-type: none">● लोकशाहीला पाठिंबा● संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेत भारताच्या दाव्याला पाठिंबा● चीनचा मुकाबला● बहुपक्षीय संस्थांमध्ये सहकार्य● सांस्कृतिक, लोकांशी संबंध
महत्त्व	भौगोलिक आर्थिक	<ul style="list-style-type: none">● नैसर्गिक संसाधने● व्यापार आणि गुंतवणूक● वैद्यकीय पर्यटन● कनेक्टिव्हिटी● जलविद्युत प्रकल्प
	भौगोलिक धोरणात्मक	<ul style="list-style-type: none">● अंतर्गत सुरक्षा● दहशतवादाचा मुकाबला● सागरी सुरक्षा● शेजारी प्रथम● सागर विहजन
	संरक्षण आणि सुरक्षा सहकार्य	<ul style="list-style-type: none">● सैन्याच्या आधुनिकीकरणात मदत● द्विपक्षीय लष्करी सराव● अतिरेकी, माओवाद्यांवर कारवाई● दहशतवादाचा मुकाबला

सहकार्यांचे क्षेत्र		<ul style="list-style-type: none"> ● गुप्तचर माहिती ● सामायिकरण ● अंमली पदार्थ आणि मानवी तस्करी
	आर्थिक सहकार्य	<ul style="list-style-type: none"> ● गुंतवणुकीचा सर्वात मोठा स्रोत ● रोजगार ● मानवतावादी मदत ● शिक्षण, दूरसंचार इत्यादी क्षेत्रातील उपक्रम ● ऊर्जा प्रकल्प ● नील अर्थव्यवस्था
	कनेक्टिव्हिटी	<ul style="list-style-type: none"> ● महामार्ग ● रेल्वे ● जलमार्ग ● हवाई वाहतूक
	संस्कृती	<ul style="list-style-type: none"> ● लोकांशी संबंध ● हिंदू धर्म, बौद्ध, इस्लाम ● डायस्पोरा ● बॉलीवूड
	बहुपक्षीय भागीदारी	<ul style="list-style-type: none"> ● बीबीआयएन ● बिमस्टेक ● नाम ● सार्क
		<ul style="list-style-type: none"> ● सीमांचे परिपूर्ण सीमांकन नाही ● प्रदेशांवरील दावे ● युद्धबंदी

समस्या /आव्हाने	सीमा विवाद	<ul style="list-style-type: none"> ● सीमेपलीकडून गोळीबार ● पाण्याचे वाद ● देशांतर्गत नदी प्रवाह ● धरण बांधणीवरील मुद्दे ● पाण्याच्या डेटाच्या वाटणीवरील मुद्दे ● जलविद्युत प्रकल्पांवरील मुद्दे ● मासेमारीवरील सागरी वाद
	आर्थिक मुद्दे	<ul style="list-style-type: none"> ● व्यापार तूट ● कमी गुंतवणूक ● चीनच्या तुलनेत कमी नियंत्रण रेषा ● प्रकल्प पूर्ण होण्यास विलंब ● चीनवरील अवलंबित्व ● पायाभूत सुविधांचा कमकुवत विकास
	सुरक्षा समस्या	<ul style="list-style-type: none"> ● अंमली पदार्थ आणि मानवी तस्करी ● निर्वासित ● बेकायदेशीर स्थलांतर ● माओवादी संबंध ● दहशतवाद ● नक्षलवाद
	इतर मुद्दे	<ul style="list-style-type: none"> ● भारताचा मोठा भाऊ वृत्ती ● चीनचा प्रभाव

		<ul style="list-style-type: none"> देशांतर्गत मुद्द्यांमध्ये हस्तक्षेप
पुढील मार्ग	राजकीय	<ul style="list-style-type: none"> लोकशाहीचा प्रचार देशांतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करणे गुजराल सिद्धांताचे पालन बहुपक्षीय संस्थांमध्ये सहकार्य परदेशी विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती चिनी चेक बुक डिप्लोमसीपासून संरक्षण
	आर्थिक	<ul style="list-style-type: none"> कनेक्टिव्हिटी आर्थिक गुंतवणूक व्यापारात वाढ क्रेडिट लाइन प्रकल्प वेळेवर पूर्ण करणे पर्यटनाला चालना देणे संयुक्त अवकाश कार्यक्रम ऊर्जा पाइपलाइन नैसर्गिक संसाधनांचा शोध आर्थिक परस्परावलंबन मुक्त व्यापार करार
	सांस्कृतिक	<ul style="list-style-type: none"> सॉफ्ट पॉवर डिप्लोमसी लोकांमधील संबंध भगिनी शहरांचे करार

	संरक्षण आणि सुरक्षा	<ul style="list-style-type: none"> बौद्ध आणि हिंदू धर्मातील स्थळांचे दुवे संयुक्त कवायती गुप्तचर माहिती सामायिकरण नक्षलवादी, माओवादी, दहशतवाद्यांवर संयुक्त कारवाई
	इतर	<ul style="list-style-type: none"> परस्पर फायद्याच्या तत्वाचे पालन शिक्षण, आरोग्य इत्यादी क्षेत्रात विकासात्मक उपक्रम सार्क, बिमस्टेक इत्यादी व्यासपीठांचा वापर करणे. आपत्ती व्यवस्थापनात सहकार्य

अभ्यासक्रम समजून घेणे: तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे?

द्विपक्षीय, प्रादेशिक आणि जागतिक गट आणि करार ज्यामध्ये भारत आणि/किंवा भारताच्या हितसंबंधांवर परिणाम होतो.

- भारत-जपान
- भारत-फ्रान्स
- भारत-रशिया
- भारत-आफ्रिका
- भारत-इराण
- भारत-अमेरिका
- भारत-मध्य आशिया
- इंडो-पॅसिफिक
- ब्रिक्स
- एससीओ
- आसियान
- क्वाड
- बिमस्टेक
- सार्क

यूपीएससीचे मागील वर्षांचे प्रश्न

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
मध्य आशियाई प्रजासत्ताकांशी (CARs) भारताचे विकसित होत असलेले राजनैतिक, आर्थिक आणि धोरणात्मक संबंधांचे टीकात्मक विश्लेषण करा... (२०२४)	समकालीन + विश्लेषणात्मक	राजनैतिक, आर्थिक आणि धोरणात्मक क्षेत्रात भारताचे - कार्बन संबंधांचे टीकात्मक विश्लेषण करा.
‘संघर्षाचा विषाणू SCO च्या कार्यावर परिणाम करत आहे’. वरील विधानाच्या प्रकाशात समस्या कमी करण्यात भारताची भूमिका काय आहे ते दर्शावा. (२०२३)	समकालीन + प्रादेशिक गट	SCO अंतर्गत तणाव सोडवण्यात भारताची भूमिका दर्शावा.
‘NATO चा विस्तार आणि बळकटीकरण आणि एक मजबूत अमेरिका-युरोप धोरणात्मक भागीदारी भारतासाठी चांगले काम करते’. या विधानाबद्दल तुमचे काय मत आहे? (२०२३)	मत-आधारित + भू-रणनीतिक	भारतावर NATO आणि US-युरोप भागीदारीचा परिणाम होण्यावर कारणांसह राज्यांचे मत.
I2U2 (भारत, इस्रायल, युएई आणि अमेरिका) गटबद्धतेमुळे जागतिक राजकारणात भारताचे स्थान कसे बदलेल? (२०२२)	उदयोन्मुख गटबद्धता + विश्लेषणात्मक	I2U2 भारताची जागतिक राजकीय भूमिका कशी बदलू शकते यावर चर्चा करा.
गेली काही दशके आशियाच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्वाची असतील, तर पुढील काही दशके आफ्रिकेची असतील अशी अपेक्षा आहे. या विधानाच्या दृष्टीने, अलिकडच्या वर्षात आफ्रिकेतील भारताच्या प्रभावाचे परीक्षण करा. (२०२१)	स्टॅटिक + समकालीन	अलिकडच्या वर्षात आफ्रिकेतील भारताच्या प्रभावाचे परीक्षण करा.
‘क्वाड लष्करी युतीपासून व्यापार गटात रूपांतरित होत आहे’ – चर्चा करा. (२०२०)	समकालीन + धोरणात्मक	लष्करी ते व्यापार केंद्रबिंदूकडे क्वाडच्या उत्क्रांतीची चर्चा करा.

भारत-रशियन संरक्षण करारापेक्षा भारत-अमेरिका संरक्षण करारांचे महत्त्व काय आहे? इंडो-पॅसिफिक प्रदेशातील स्थिरतेच्या संदर्भात चर्चा करा. (२०२०)	सामरिक + तुलनात्मक	इंडो-पॅसिफिक संदर्भात भारत-अमेरिका विरुद्ध भारत-रशिया संरक्षण करारांवर चर्चा करा.
भारत-जपान धोरणात्मक भागीदारीला जागतिक महत्त्व आहे. टिप्पणी करा. (२०१९)	सामरिक + मतआधारित	भारत-जपान संबंधांच्या जागतिक प्रासंगिकतेवर टिप्पणी.
जागतिक व्यवस्थेत भारताच्या नवीन भूमिकेमुळे त्याची जागतिक प्रतिमा बदलली आहे. स्पष्ट करा. (२०१९)	समकालीन + मूल्यमापन	भारताच्या बदलत्या जागतिक प्रतिमेवर स्पष्ट करा
सामरिक दृष्टिकोनात विसंगती असल्यामुळे भारत-अमेरिका संबंधांमध्ये घर्षण निर्माण होत आहे. स्पष्ट करा. (२०१९)	मुद्द्यावर आधारित + विश्लेषणात्मक	भारत-अमेरिका धोरणात्मक संबंधांमधील घर्षणाची कारणे स्पष्ट करा.
भारत-इस्त्रायल संबंध अधिक खोलवर गेले आहेत आणि ते अपरिवर्तनीय आहेत. चर्चा करा. (२०१८)	द्विपक्षीय + समकालीन	भारत-इस्त्रायल संबंधांमध्ये खोली आणि स्थायीत्व यावर चर्चा करा.
भारताचा अशाबात करारात सामील होणे—कॅरियन महासंघातील बाह्य शक्तींमधील परिणाम. (२०१८).	भू-सामरिक + प्रादेशिक	अशाबात करारात भारताच्या सामील होण्याच्या परिणामांवर चर्चा करा.
भारताची ऊर्जा सुरक्षा महत्त्वाची आहे. भारत-पश्चिम आशिया ऊर्जा संबंधांचे विश्लेषण करा. (२०१६)	ऊर्जा + प्रादेशिक धोरण	भारत-पश्चिम आशिया ऊर्जा सहकार्यांचे विश्लेषण करा.
शीतयुद्धानंतर पूर्वेकडे पहा धोरणाचे आर्थिक आणि धोरणात्मक परिमाण मूल्यांकन करा. (२०१६)	सामरिक + धोरण	पूर्वेकडे पहा धोरणाचे आर्थिक आणि धोरणात्मक परिणाम मूल्यांकन करा.
पूर्वेकडे पहा धोरणाचे आर्थिक आणि धोरणात्मक परिणाम काय आहेत याचे मूल्यांकन करा.	समकालीन + टीकात्मक	भारताच्या आफ्रिकेतील सहभागाचे फायदे आणि तोटे टीकात्मकपणे तपासा.
आयटी करार कमी दर—भारतावर परिणाम. (२०१४)	व्यापार + विश्लेषणात्मक	भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर आणि व्यापार हितसंबंधांवर आयटीएचा प्रभाव चर्चा करा.
आंतरराष्ट्रीय एजन्सीकडून मदत अटी—भारताने स्वीकारावे का? (२०१४)	धोरण-आधारित + गंभीर	भारताला बांधील मदतीचे फायदे आणि तोटे यावर चर्चा करा.
एनडीबी आणि एआयआयबी—वेगवेगळ्या भूमिका; भारतासाठी धोरणात्मक मूल्य. (२०१४)	आंतरराष्ट्रीय संस्था + धोरणात्मक	भारतासाठी एनडीबी आणि एआयआयबीच्या वेगवेगळ्या भूमिका आणि धोरणात्मक महत्त्व यावर चर्चा करा.
अफगाणिस्तानातून आयएसएफ माघार—भारतावरील सुरक्षात्मक परिणाम. (२०१३)	सुरक्षा + प्रादेशिक	भारताच्या सुरक्षेसाठी आयएसएफ माघारीचे परिणाम तपासा.
‘मोत्यांची तार’ आणि भारत—परिणाम आणि प्रतिकार. (२०१३)	भू-सामरिक + धोका	मोत्यांचे तार आणि भारताच्या प्रतिक्रियांचा परिणाम स्पष्ट करा.
भारत-जपान आर्थिक संबंध कमी कामगिरी करत आहेत—धोरणात्मक अडचणी? (२०१३)	द्विपक्षीय + व्यापार धोरण	भारत-जपान आर्थिक संबंधांमधील धोरणात्मक अडथळे स्पष्ट करा.
गुजराल सिद्धांत काय आहे? ते अजूनही प्रासंगिक आहे का? चर्चा करा. (२०१३)	परराष्ट्र धोरण + मानक	गुजराल सिद्धांत स्पष्ट करा आणि त्याची सध्याची प्रासंगिकता मूल्यांकन करा.

भारत-अमेरिका संबंध

परिचय

- भारत-अमेरिका संबंध शीतयुद्धाच्या काळात झालेल्या दुराव्यापासून आज व्यापक जागतिक धोरणात्मक भागीदारीपर्यंत विकसित झाले आहेत.
- हे संबंध संरक्षण, व्यापार, तंत्रज्ञान, ऊर्जा, लोकांमधील संबंध आणि सामायिक लोकशाही मूल्यांमधील सहकार्याने परिभाषित केले जातात.

ऐतिहासिक उत्क्रांती

- शीतयुद्धाचा काळ (१९४७-१९९१):
 - भारताचे अलिप्ततावादी धोरण आणि युएसएसआरशी जवळीक यामुळे अमेरिकेशी असलेले संबंध मर्यादित झाले.
 - भारत-पाकिस्तान युद्धांदरम्यान अमेरिकेने पाकिस्तानला पाठिंबा दिला; १९७४ आणि १९९८ मध्ये अणुचाचण्यांनंतर भारतावर निर्बंध लादले गेले.
- १९९१ नंतर पुनर्संरचना:
 - भारताच्या आर्थिक उदारीकरणामुळे व्यापार आणि गुंतवणुकीचे मार्ग खुले झाले.
 - उच्चस्तरीय भेटी आणि धोरणात्मक संवादांमुळे द्विपक्षीय संबंध सुधारले.
- २००५ नंतरचा धोरणात्मक अभिसरण:
 - २००५ चा नागरी अणु करार हा एक महत्त्वाचा टप्पा होता.
 - संरक्षण, दहशतवादविरोधी आणि जागतिक प्रशासनावर लक्ष केंद्रित करणारी धोरणात्मक भागीदारीची स्थापना झाली.
- अलीकडील उच्च-सहभागाचा टप्पा (२०१४ नंतर):
 - व्यापक जागतिक धोरणात्मक भागीदारीकडे उन्नत (२०२०).
 - इंडो-पॅसिफिक, क्वाड, संरक्षण खरेदी आणि डिजिटल सहकार्यात वाढलेले संरेखन.

सहकार्याची प्रमुख क्षेत्रे

- संरक्षण आणि धोरणात्मक सहकार्य:
 - प्रमुख संरक्षण भागीदार स्थिती (२०१६).
 - चारही मूलभूत करारांवर स्वाक्षरी:
 - LEMOA (२०१६): लॉजिस्टिक्स एक्सचेंज
 - COMCASA (२०१८): कम्युनिकेशन्स सिक््युरिटी
 - BECA (२०२०): जिओस्पेशियल इंटेलिजेंस
 - GSOMIA (२००२): मिलिटरी इन्फॉर्मेशन सिक््युरिटी
 - संयुक्त सराव: युद्ध अभ्यास, टायगर ट्रायम्फ, मलबार (क्वाड).
- व्यापार आणि आर्थिक संबंध:

- २०२४-२५ आर्थिक वर्षात, भारत आणि अमेरिका यांच्यातील एकूण द्विपक्षीय व्यापार \$१३१.८४ अब्जवर पोहोचला, ज्यामुळे अमेरिका सलग चौथ्या वर्षी भारताचा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार राहिला. यामध्ये भारतासाठी \$४१.१८ अब्ज व्यापार अधिशेष समाविष्ट आहे.

- डिजिटल व्यापार, आयपीआर, ऊर्जा, फिनटेकमध्ये सहकार्य.

● तंत्रज्ञान आणि नवोन्मेष:

- २०२३ मध्ये आयसीईटी (क्रिटिकल अँड इमर्जिंग टेक्नॉलॉजीजवरील पुढाकार) सुरू झाला.
- एआय, क्वांटम टेक, सेमीकंडक्टर्स, ५जी/६जी, अवकाश यावर लक्ष केंद्रित झाले आहे.

● स्वच्छ ऊर्जा आणि हवामान:

- अमेरिका भारताच्या ऊर्जा संक्रमण आणि हरित हायड्रोजनला पाठिंबा देतो.
- भारत-अमेरिका हवामान आणि स्वच्छ ऊर्जा अजेंडा २०३०साठी भागीदारी देश आहेत.

● डायस्पोरा आणि लोक-ते-लोक संबंध:

- अमेरिकेत ४.८ दशलक्ष भारतीय डायस्पोरा आहे.
- मजबूत शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक दुवे.
- उच्च अमेरिकन कार्यालयांमध्ये भारतीय वंशाच्या व्यक्ती (उदा., उपाध्यक्ष कमला हॅरिस).

● इंडो-पॅसिफिक आणि क्वाड:

- इंडो-पॅसिफिक धोरणावर मजबूत संरेखन.
- क्वाडचे सदस्य (भारत, यूएसए, जपान, ऑस्ट्रेलिया) मुक्त, खुले आणि नियमांवर आधारित इंडो-पॅसिफिकला प्रोत्साहन देत आहेत.

अलीकडील/समकालीन घडामोडी

● पंतप्रधान मोदींचा राज्य दौरा (२०२३):

- सेमीकंडक्टर, संरक्षण सह-उत्पादन, शिक्षण आणि गतिशीलता यावरील करार.
- भारत-अमेरिका संरक्षण प्रवेग परिसंस्था (INDUS-X) ची सुरुवात.

● iCET उपक्रम:

- क्वांटम संगणन, अंतराळ तंत्रज्ञान आणि संरक्षण एआय वर संयुक्त सहकार्य.

● व्हिसा आणि गतिशीलता करार:

- H-1B व्हिसा साठीची चर्चा कॅंप वाढली.
- विद्यार्थी आणि व्यावसायिक देवाणघेवाण वाढली.

संबंधांमधील आव्हाने

● व्यापार तणाव आणि दरासंबंधीचे विवाद

- अमेरिकेने २०२५ मध्ये भारतीय निर्यातीवर जास्त दर लादले,

व्यापार असंतुलनाचा हवाला देऊन, भारताकडून प्रतिशोधात्मक दर ऑफर सुरू झाल्या.

- २०२४ मध्ये भारतासोबतची अमेरिकेची व्यापार तूट \$४५ अब्जच्या पुढे गेली, ज्यामुळे बाजारपेठेत अधिक प्रवेशासाठी अमेरिकन मागणी वाढली.

● स्थलांतरासंबंधीची/इमिग्रेशन धोरणे आणि हद्दपारी

- बेकायदेशीर स्थलांतराला प्रोत्साहन दिल्याचा आरोप असलेल्या भारतीय ट्रॅव्हल एजन्सींवर विहसा निर्बंध लादण्यात आले.
- २०२५ च्या सुरुवातीला ६८० हून अधिक कागदपत्रे नसलेल्या भारतीय नागरिकांना हद्दपार करण्यात आले, हद्दपारीदरम्यान अमानुष वागणूक दिल्याच्या आरोपांमुळे भारतात तीव्र प्रतिक्रिया उमटल्या आहेत.

● रेमिटन्स/ पुनर्प्राप्ती कर प्रस्ताव

- अमेरिकेच्या एका नवीन कायदेविषयक प्रस्तावाचा उद्देश पाठवलेल्या रेमिटन्सवर कर लावणे आहे, ज्यामुळे भारताला त्याच्या डायस्पोरामधून दरवर्षी मिळणाऱ्या १०० अब्ज डॉलर्सवर लक्षणीय परिणाम होऊ शकतो.

● अनुपालन समस्यांमुळे व्यापारात व्यत्यय

- कागदपत्रे किंवा प्रक्रियात्मक त्रुटींमुळे आंबासारख्या कृषी निर्यातीसह अनेक भारतीय खेप नाकारण्यात आल्या, ज्यामुळे निर्यातदारांना आर्थिक नुकसान झाले.

● भू-राजकीय फरक

- भारताचे रशियासोबतचे घनिष्ठ ऊर्जा आणि संरक्षण सहकार्य मॉस्कोला राजनैतिकदृष्ट्या वेगळे करण्याच्या अमेरिकेच्या प्रयत्नांना विरोधाभास निर्माण करतो.
- व्यापार करारांना काश्मीरसह भारताच्या अंतर्गत बाबींशी जोडण्याच्या अमेरिकेच्या टिप्पण्यांना नवी दिल्लीने तीव्र विरोध केला आहे.

● डिजिटल व्यापार आणि डेटा सार्वभौमत्व

- भारताचा डेटा स्थानिकीकरणावर भर आणि डिजिटल व्यापार उदारीकरण करण्यास अनिच्छेमुळे अमेरिकेशी मतभेद निर्माण झाले आहेत, जे सीमा ओलांडून खुल्या डिजिटल प्रवाहाचे समर्थन करतात.

पुढील मार्ग

- एआय, पुरवठा साखळी आणि हरित ऊर्जा यावर धोरणात्मक संवाद संस्थात्मक करणे.
- अमेरिकन गुंतवणुकीसह मेक इन इंडिया-मेक फॉर द वर्ल्ड प्रणालीला प्रोत्साहन देणे.
- आयसीईटी अंतर्गत शैक्षणिक आणि तांत्रिक देवाणघेवाण वाढवणे.
- धोरणात्मक अभिसरण आणि धोरणात्मक स्वायत्तता यांच्यात संतुलन

राखणे.

- क्वाड सहकार्य मजबूत करणे आणि जागतिक दक्षिण सहभागात संयुक्तपणे काम करणे.

भारत-रशिया संबंध

परिचय

- भारत आणि रशिया यांच्यात शीतयुद्ध एकता, संरक्षण सहकार्य आणि भू-राजकीय अभिसरणावर आधारित काळाची चाचणी घेतलेली धोरणात्मक भागीदारी आहे.
- २०१० मध्ये हे संबंध "विशेष आणि विशेषाधिकारप्राप्त धोरणात्मक भागीदारी" मध्ये उन्नत झाले.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- शीतयुद्ध काळ - भारत-सोव्हिएत धोरणात्मक अभिसरण (१९४७-१९९१)
 - १९४७: भारत आणि सोव्हिएत युनियन यांच्यात राजनैतिक संबंधांची स्थापना.
 - १९५५: सोव्हिएत नेते खुश्चेव्ह आणि बुल्गानिन यांचा पहिला भारत दौरा; मजबूत वैचारिक आणि आर्थिक सहकार्य सुरू झाले.
 - १९७१: बांगलादेश मुक्ती युद्धादरम्यान भारत-सोव्हिएत शांतता, मैत्री आणि सहकार्य करारावर स्वाक्षरी झाली.
 - युएसएसआर भारताचा प्रमुख संरक्षण पुरवठादार, आर्थिक भागीदार आणि UNSC मध्ये समर्थक म्हणून उदयास आला.
 - भिलाई स्टील प्लांट, ISRO सहकार्य आणि शिक्षण विनिमय कार्यक्रमांच्या बांधकामात मदत केली.
- सोव्हिएतनंतरचे पुनर्कॅलिब्रेशन (१९९१-२०००)
 - १९९१: युएसएसआरच्या विघटनानंतर भारताने रशियन फेडरेशनला मान्यता दिली.
 - रशियाच्या आर्थिक गोंधळामुळे द्विपक्षीय व्यापार आणि संरक्षण संबंध तात्पुरते कमकुवत झाले.
 - १९९३: धोरणात्मक विश्वास पुनरुज्जीवित करण्यासाठी मैत्री आणि सहकार्य करारावर स्वाक्षरी केली गेली.
- धोरणात्मक भागीदारी एकत्रीकरण (२०००-२०१०)
 - २०००: पुतिन यांच्या भारत भेटीदरम्यान 'सामरिक भागीदारीवरील घोषणापत्र'वर स्वाक्षरी केली गेली.
 - वार्षिक शिखर परिषदेचे संस्थात्मकीकरण सुरू झाले.
 - प्रमुख फलिते:
 - ब्राह्मोस क्षेपणास्त्रावरील संयुक्त उपक्रम.
 - भारतात T-९० टँक, सुखोई विमानांचे परवानाकृत उत्पादन.
 - कुडनकुलम अणुऊर्जा प्रकल्पाद्वारे अवकाश आणि अणुऊर्जा सहकार्य.

● भू-राजकीय बदलांमध्ये संबंध वाढवणे (२०११-२०२०)

○ विस्तार:

- **संरक्षण:** S-400 ट्रायम्फ हवाई संरक्षण करारावर स्वाक्षरी (२०१८).
- **ऊर्जा:** सखालिन-१ मध्ये भारतीय गुंतवणूक आणि भारतीय शुद्धीकरणात रशियन गुंतवणूक.
- **शिक्षण आणि संस्कृती:** लोक-ते-लोक देवाणघेवाण मजबूत केली.

○ भेद:

- चीन आणि पाकिस्तानशी रशियाची वाढती जवळीक.
- क्वाड, लेमोआ, कोमकासा इत्यादींद्वारे भारताची अमेरिकेशी जवळीक.

● बहुध्रुवीय क्रमात पुनर्संरचना (२०२१-२०२५)

- २०२२ रशिया-युक्रेन युद्ध: भारताने तटस्थ भूमिका स्वीकारली, राजनैतिक आणि संवादाचे आवाहन केले - जागतिक लक्ष वेधले.
- सवलतीच्या दरांमुळे भारताकडून रशियन तेल आयातीत वाढ, ज्यामुळे रशिया एक अव्वल कच्चा तेल पुरवठादार बनला.
- २०२४: चेन्नई-व्लादिवोस्तोक सागरी कॉरिडॉरचे कार्यान्वितीकरण, इंडो-पॅसिफिकमध्ये थेट कनेक्टिव्हिटी वाढवणे.
- २०२५:

- CAATSA-संबंधित चिंता असूनही संरक्षण पुरवठा सुरू आहे.
- सायबरसुरक्षा, डिजिटल पेमेंट आणि आर्किटेक सहकार्यात विस्तार.
- डॉलर अवलंबित्व टाळण्यासाठी रुपया-रुबल व्यापार यंत्रणेला प्रोत्साहन

सहकार्याची प्रमुख क्षेत्रे

● संरक्षण आणि सुरक्षा:

- रशिया हा भारताचा सर्वात मोठा शस्त्र पुरवठादार राहिला आहे (विविधता असूनही).
- **प्रमुख प्लॅटफॉर्म:** S-400 ट्रायम्फ, INS विक्रमादित्य, ब्रह्मोस क्षेपणास्त्र, AK-203 रायफलस.
- **संयुक्त लष्करी सराव:** INDRA, AviaINDRA आणि नौदल सराव.
- संरक्षण क्षेत्रात संयुक्त उत्पादन आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरण.

● अणुऊर्जा:

- रशिया भारताच्या नागरी अणु कार्यक्रमात सहकार्य करत आहे.
- कुडनकुलम अणुऊर्जा प्रकल्प हा एक प्रमुख प्रकल्प आहे.

● ऊर्जा सहकार्य:

- भारताने रशियन तेल आणि वायू क्षेत्रात गुंतवणूक केली आहे (उदा., सखालिन-१).

- रोझनेफ्ट आणि गॅझप्रॉमसोबत दीर्घकालीन करार ऊर्जा सुरक्षा सुनिश्चित करतात.

- आर्किटेक आणि पूर्व आर्थिक कॉरिडॉर (चेन्नई व्लादिवोस्तोक सागरी मार्ग) मध्ये सहकार्य.

● अवकाश आणि तंत्रज्ञान:

- **ऐतिहासिक सहकार्य:** भारताचा पहिला उपग्रह आर्यभट्ट यूएसएसआरने प्रक्षेपित केला होता.
- गगनयान मोहिमेत (भारतीय अंतराळवीरांना प्रशिक्षण) रशिया मदत करणार आहे.

● आर्थिक आणि व्यापार संबंध:

- **द्विपक्षीय व्यापार:** २०२२-२३ मध्ये सुमारे \$५० अब्ज (२०३० पर्यंत \$१०० अब्जचे लक्ष्य).
- रसद आणि पेमेंट यंत्रणेमुळे व्यापार क्षमतेपेक्षा कमी आहे.
- भारत संरक्षण उपकरणे, कच्चे तेल, खते आयात करतो; औषधे, चहा, अभियांत्रिकी वस्तू निर्यात करतो.

● बहुपक्षीय सहकार्य:

- ब्रिक्स, एससीओ, जी२० आणि आरआयसीमध्ये धोरणात्मक अभिसरण निर्माण झाले आहे.
- बहुध्रुवीयता, हस्तक्षेप न करणे आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या सुधारणांवर सामायिक भूमिका बजावतात.

भारत-रशिया संबंधांमधील आव्हाने

● पेमेंट आणि चलन निवाड्यातील आव्हाने

- **निर्बंध गुंतागुंत:** युक्रेन युद्धानंतर रशियावरील पाश्चात्य निर्बंधांमुळे पारंपारिक अमेरिकन डॉलर्स-आधारित पेमेंट यंत्रणा विस्कळीत झाल्या आहेत.
- **चलन विवाद:** भारतीय रुपये स्वीकारण्यास रशियाची अनिच्छा आणि चिनी युआनला प्राधान्य यामुळे एक धोरणात्मक आणि ऑपरेशनल गतिरोध निर्माण होतो, कारण भारत युआन-आधारित व्यापाराबद्दल सावध आहे.

● संरक्षण सहकार्य ताणतणावात

- **पुरवठा साखळीत विलंब:** रशियन संरक्षण उद्योगांमध्ये युक्रेन युद्धामुळे होणाऱ्या व्यत्ययांमुळे भारताला प्रमुख वितरणे विलंबित झाली आहेत.
- **विविधीकरण धोरण:** रशियावरील अति अवलंबित्व कमी करण्यासाठी भारत सक्रियपणे पर्यायी पुरवठादार शोधत आहे, ज्यामुळे पारंपारिक संरक्षण संबंधांवर परिणाम होऊ शकतो.

● रशिया-चीन धोरणात्मक अभिसरण

- **संबंध दृढ करणे:** रशियाचे चीनसोबत वाढणारे संरक्षण आणि ऊर्जा सहकार्य भारतासाठी चिंता निर्माण करते, विशेषतः एलएसीवरील सततच्या तणावाच्या पार्श्वभूमीवर.

○ **इंडो-पॅसिफिक प्रभाव:** रशिया-चीन अक्ष जवळ आल्याने इंडो-पॅसिफिक आणि मध्य आशियातील भारताच्या हितसंबंधांना विरोध होऊ शकतो.

● **मानवी तस्करी आणि लष्करी भरती**

○ अलिकडचा घोटाळा: अनेक भारतीय नागरिकांना संयुक्त परिणामांमध्ये अडकवण्यात आल्याचे वृत्त आहे: भारत सरकारने मॉस्कोकडे हा मुद्दा उपस्थित केला आहे आणि अशा पद्धतींना तात्काळ थांबवण्याची मागणी केली आहे.

● **ऊर्जा व्यापार आणि निर्बंधांचे पालन**

○ रशियाकडून कच्च्या तेलाची आयात: भारत रशियन कूडचा अक्वल आयातदार म्हणून उदयास आला आहे, परंतु पाश्चात्य राष्ट्रांकडून दुय्यम कारवाई टाळण्यासाठी जागतिक निर्बंधांचे पालन करण्याचा आग्रह धरतो.

○ **ऑपरेशनल अडथळे:** निर्बंधांशी संबंधित छाननीमुळे खर्च, कागदपत्रांचा भार आणि तेल व्यवहारांमध्ये अनिश्चितता वाढली आहे.

● **तांत्रिक आणि दुहेरी-वापर निर्यात धोके**

○ **तंत्रज्ञानावरील पर्यवेक्षण:** रशियाद्वारे भारताच्या तंत्रज्ञान निर्यातीवर लष्करी अनुप्रयोगांमध्ये संभाव्य गैरवापरासाठी लक्ष ठेवले जात आहे, ज्यामुळे प्रतिष्ठा धोक्यात येते.

○ **संतुलन कायदा:** भारताने पाश्चात्य प्रतिक्रिया किंवा निर्बंध टाळून तंत्रज्ञान हस्तांतरणात धोरणात्मक स्वायत्तता संतुलित केली पाहिजे.

पुढील मार्ग

- **व्यापारात विविधता आणणे:** औषध, शेती, डिजिटल तंत्रज्ञान आणि उर्जेमध्ये सहकार्य वाढवणे.
- निर्बंधांना मागे टाकण्यासाठी पर्यायी पेमेंट सिस्टम मजबूत करणे.
- संरक्षण आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेमध्ये संयुक्त उपक्रम आणि सह-विकासाला प्रोत्साहन देणे.
- नागरी अणु आणि अवकाश भागीदारी अधिक दृढ करणे.
- इंडो-पॅसिफिक आणि पश्चिमेकडील देशांमध्ये धोरणात्मक स्वायत्तता राखताना रशियाशी संबंध संतुलित करणे.

भारत-फ्रान्स संबंध

परिचय

- फ्रान्स हा पहिला देश होता ज्याच्यासोबत भारताने धोरणात्मक भागीदारी स्थापन केली (२६ जानेवारी १९९८ रोजी).
- ही भागीदारी परस्पर विश्वास, लोकशाही मूल्ये आणि बहुध्रुवीयता आणि धोरणात्मक स्वायत्ततेच्या सामायिक दृष्टिकोनावर आधारित आहे.
- २०२३ मध्ये, दोन्ही देशांनी भारताच्या स्वातंत्र्याच्या शताब्दीपर्यंत आणि त्यांच्या राजनैतिक संबंधांना मार्गदर्शन करण्यासाठी होरायझन २०४७

रोडमॅप सुरू केला.

सहकार्याची प्रमुख क्षेत्रे

● **संरक्षण आणि धोरणात्मक भागीदारी**

- फ्रान्स हा एक प्रमुख संरक्षण भागीदार आणि तंत्रज्ञान सहयोगी आहे.
- **संयुक्त लष्करी सराव:**
 - वरुण (नौदल), शक्ती (लष्कर), गरुड आणि तारंग शक्ती (हवाई दल).
- भारत-फ्रान्स संरक्षण औद्योगिक रोडमॅप:
 - लष्करी प्लॅटफॉर्मच्या सह-डिझाइन, सह-विकास आणि संयुक्त उत्पादनावर लक्ष केंद्रित करा.
 - अंतराळ-आधारित संरक्षण सहकार्य समाविष्ट आहे.
- FRIND-X (फ्रान्स-भारत संरक्षण स्टार्टअप उत्कृष्टता):
 - संरक्षण परिसंस्थांमध्ये स्टार्टअप्स, गुंतवणूकदार आणि शैक्षणिक भागीदारांना जोडणारा प्लॅटफॉर्म निर्माण झाला आहे.

● **आर्थिक आणि व्यापार संबंध**

- आर्थिक वर्ष २०२२-२३ मध्ये द्विपक्षीय व्यापार १३ अब्ज डॉलर्सचा ओलांडला, भारतीय निर्यात ७ अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त झाली आहे.
- भारताच्या पायाभूत सुविधा, वाहतूक आणि अक्षय ऊर्जा क्षेत्रात फ्रान्स हा एक प्रमुख गुंतवणूकदार आहे.
- NPCI इंटरनॅशनल आणि लायरा कलेक्ट यांच्यातील कराराद्वारे फ्रान्समध्ये UPI लागू केले जाईल.

● **अवकाश तंत्रज्ञानातील सहकार्य**

- फ्रान्स हा भारताच्या सर्वात जुन्या अंतराळ सहयोगीपैकी एक आहे.
- **प्रमुख प्रकल्प:**
 - त्रिष्णा पृथ्वी निरीक्षण उपग्रह.
 - गगनयान मोहिमेसाठी, सागरी देखरेखीसाठी आणि ग्राउंड स्टेशन एकीकरणासाठी समर्थन.
- नियमित वैज्ञानिक आणि तांत्रिक देवाणघेवाणीमुळे दीर्घकालीन सहकार्य वाढते.

● **नागरी अणु सहकार्य**

- २००८ चा नागरी अणु करार शांततापूर्ण अणु सहकार्य सक्षम करतो.
- जैतापूर अणुऊर्जा प्रकल्पासाठी फ्रान्स सहा ईपीआर अणुभट्ट्या पुरवणार आहे.
- **संयुक्त उपक्रम:**
 - लहान मॉड्यूलर अणुभट्ट्या (एसएमआर) आणि प्रगत मॉड्यूलर अणुभट्ट्या (एएमआर).
 - भारत देखील आयटीईआरचा भाग आहे, जो फ्रान्समध्ये मुख्यालय असलेला आंतरराष्ट्रीय अणुसंलयन प्रकल्प आहे.

● **विज्ञान आणि तंत्रज्ञान**

- **भारत-फ्रान्स एआय रोडमॅप:**

- कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या नैतिक, खुल्या आणि सुरक्षित वापरवर एकत्र येतो.
- इंडो-फ्रेंच लाइफ सायन्सेस सिस्टर इन्व्हेशन हब बायोटेक आणि आरोग्य नवोपक्रमांना प्रोत्साहन देते.
- **हवामान आणि स्वच्छ ऊर्जा**
 - पॅरिस करार हवामानासाठी संयुक्त वचनबद्धता (२०१५).
 - २०१८ मध्ये भारत आणि फ्रान्सने संयुक्तपणे आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी (ISA) सुरू केली.
 - हरित हायड्रोजन, ऊर्जा कार्यक्षमता आणि शाश्वत पायाभूत सुविधांवर सहकार्य.
- **सांस्कृतिक आणि लोक-ते-लोक संबंध**
 - भारत-फ्रान्स सांस्कृतिक कराराची ६० वर्षे झाली (१९६६ २०२६).
 - **नवोन्मेष वर्ष २०२६ ची सुरुवात:** संस्कृती, शिक्षण, विज्ञान आणि कला यांचा समावेश आहे.
 - फ्रान्समध्ये भारतीय संस्कृती आणि योगामध्ये वाढणारे शैक्षणिक संबंध आणि रस निर्माण झाला आहे.
- **त्रिपक्षीय सहकार्य स्वरूप**
 - **भारत-फ्रान्स-ऑस्ट्रेलिया:** सागरी सुरक्षा, कनेक्टिव्हिटी आणि प्रादेशिक नियम-आधारित व्यवस्थेवर केंद्रित करून इंडो-पॅसिफिक भागीदारी निर्माण केली आहे.
 - **भारत-फ्रान्स-यूएई:** हवामान कृती, अणुऊर्जा आणि जैवविविधता संरक्षणासाठी भागीदारी निर्माण केली आहे.

भारत-फ्रान्स संबंधांमधील प्रमुख आव्हाने

- **अणु सहकार्यातील अडथळे:**
 - जैतापूर प्रकल्पात विलंब आणि उच्च खर्च.
 - भारताच्या अणु नुकसान कायद्यासाठी नागरी दायित्व कायदा (CLNDA), २०१० बदल फ्रान्स चिंतित आहे.
- **भू-राजकीय भिन्नता:**
 - फ्रान्स उघडपणे युक्रेनला पाठिंबा देतो; भारत धोरणात्मक तटस्थता राखतो.
 - जागतिक मुद्द्यांवर राजनैतिक संरेखनावर मतभेदांचा परिणाम होऊ शकतो.
- **बौद्धिक संपदा हक्कातील (IPR) चिंता:**
 - फ्रेंच कंपनी फार्मा आणि फॅशनसारख्या क्षेत्रात IPR च्या कमकुवत अंमलबजावणीवर मुद्दे उपस्थित करतात.
- **व्यापारविषयक अडथळे:**
 - भारतीय कृषी निर्यातीला फ्रान्सचा विरोध आहे (उदा., बासमती GI टॅग).
 - EU च्या स्वच्छताविषयक नियमांसारखे नॉन-टॅरिफ अडथळे भारतीय बाजारपेठेतील प्रवेश मर्यादित करतात.

- **भारत-EU FTA मधील गतिरोध:**
 - BTIA वाटाघाटी २००७ पासून थांबल्या आहेत, ज्यामुळे भारत आणि फ्रान्समधील व्यापार क्षमता मर्यादित आहे.
- **मर्यादित B2B आणि P2P सहभाग:**
 - भारत-फ्रान्स संबंध मुख्यत्वे सरकार-केंद्रित आहेत.
 - सखोल व्यवसाय आणि नागरी समाज संवादाचा अभाव आहे.

भारत-जपान संबंध

परिचय

- भारत आणि जपान २०१४ पासून एक विशेष धोरणात्मक आणि जागतिक सामायिक भागीदारी निर्माण करतात.
- हे संबंध सामायिक लोकशाही मूल्ये, नियम-आधारित व्यवस्था, प्रादेशिक सुरक्षा आणि मुक्त, खुले आणि समावेशक इंडो-पॅसिफिकमधील परस्पर हितावर आधारित आहेत.
- बौद्ध धर्म आणि सांस्कृतिक आत्मीयतेमध्ये रुजलेले खोल सभ्यता संबंध व्यापक आर्थिक आणि धोरणात्मक भागीदारीत विकसित झाले आहेत.

सहकार्याचे प्रमुख क्षेत्र

- **धोरणात्मक आणि संरक्षण सहकार्य**
 - २+२ मंत्रीस्तरीय संवाद, वार्षिक शिखर परिषदा आणि संस्थात्मक संरक्षण धोरण संवाद आहेत.
 - **प्रमुख संयुक्त लष्करी सराव:**
 - धर्म रक्षक (सेना), जिमेक्स (नौदल), शिन्युउ मैत्री (हवाई दल) आणि मलबार (क्वाड सदस्यांसह).
 - पुरवठा आणि सेवांच्या परस्पर तरतूदीवरील करार (२०२०) संरक्षण रसद सहकार्य वाढवते.
 - इंडो-पॅसिफिकमध्ये सागरी क्षेत्रातील जागरूकता आणि क्षमता बांधणीत सहकार्य करतात.
- **आर्थिक आणि पायाभूत सुविधा सहकार्य**
 - जपान हा एक प्रमुख विकास भागीदार आहे; भारताचा ODA (अधिकृत विकास सहाय्य) चा सर्वात मोठा स्रोत आहे.
 - **प्रमुख प्रकल्प:**
 - जपानी मदतीने बांधकामाधीन मुंबई-अहमदाबाद हाय-स्पीड रेल (बुलेट ट्रेन) प्रकल्प प्रस्थापित करण्यात आला आहे.
 - दिल्ली-मुंबई औद्योगिक कॉरिडोर (DMIC) आणि इतर स्मार्ट सिटी प्रकल्प प्रस्थापित करण्यात आला आहे.
 - २०११ पासून भारत-जपान व्यापक आर्थिक भागीदारी करार (CEPA) द्विपक्षीय व्यापार आणि गुंतवणूक नियंत्रित करतो.
- **तंत्रज्ञान आणि नवोन्मेष**
 - सेमीकंडक्टर, डिजिटल पायाभूत सुविधा, एआय आणि ग्रीन टेकमध्ये सहकार्य केले आहे.

- भारत-जपान डिजिटल भागीदारी (IJDP) आणि स्टार्ट-अप हब उपक्रमांतर्गत संयुक्त संशोधन आणि विकास.
- जपान भारताच्या स्वच्छ ऊर्जा आणि विद्युत गतिशीलतेकडे संक्रमणाला समर्थन करतो.
- **कनेक्टिव्हिटी आणि प्रादेशिक सहकार्य**
 - जपान भारताच्या ॲक्ट ईस्ट पॉलिसी आणि इंडो-पॅसिफिक ओशनस् इनिशिएटिव्ह (IPOI) ला पाठिंबा देतो.
 - ईशान्य भारत आणि बंगालच्या उपसागर क्षेत्रातील प्रकल्पांमध्ये प्रमुख भागीदारी देश आहे.
 - आशिया-आफ्रिका ग्रोथ कॉरिडॉर (AAGC) अंतर्गत तिसऱ्या देशांमध्ये (उदा. श्रीलंका, बांगलादेश, म्यानमार) सहयोगी पायाभूत सुविधा पुरवतात.
- **सांस्कृतिक आणि लोक-ते-लोक संबंध**
 - सामायिक बौद्ध वारसा खोल सांस्कृतिक संबंध वाढवतो.
 - भारतीय शाळांमध्ये जपानी भाषा शिक्षण; भारतीय विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती दिली जाते.
 - वार्षिक भारत-जपान मैत्री महोत्सव, वाढती पर्यटन आणि शैक्षणिक देवाणघेवाण करतात.
- **बहुपक्षीय आणि जागतिक अभिसरण**
 - दोन्ही देश खालील घटकांचे सदस्य आहेत:
 - क्वाड, G20, G4 (UNSC सुधारणांसाठी), आणि ASEAN+ मंच.
 - नियम-आधारित इंडो-पॅसिफिक, दहशतवाद विरोधी, पुरवठा साखळी लवचिकता आणि WTO सुधारणा यावर मजबूत अभिसरण.

- निर्यात प्रोत्साहन आणि विविधीकरणाद्वारे व्यापार असमतोल दूर करणे.
- MSMEs, हरित तंत्रज्ञान आणि डिजिटल सेवांमध्ये जपानी खाजगी क्षेत्रातील अधिक गुंतवणूकीला प्रोत्साहन देणे.
- **संरक्षण औद्योगिक सहकार्य अधिक सखोल करणे:**
 - 'मेक इन इंडिया' अंतर्गत खरेदीदार-विक्रेत्याकडून सह-विकास आणि संरक्षण प्लॅटफॉर्मच्या संयुक्त उत्पादनाकडे वाटचाल करणे.
 - सायबर सुरक्षा, एआय-चालित संरक्षण प्रणाली आणि सागरी देखरेखीमध्ये सहकार्य वाढवणे.
- **लोक-ते-लोक कनेक्टिव्हिटी मजबूत करणे:**
 - भारतीय संस्थांमध्ये जपानी भाषा शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे आणि विद्यार्थी/शिक्षक विनिमय कार्यक्रम वाढवणे.
 - सॉफ्ट पॉवर प्लॅटफॉर्मद्वारे पर्यटन आणि सांस्कृतिक सहकार्यांना प्रोत्साहन देणे.
- **प्रादेशिक आणि जागतिक अभिसरण वाढवणे:**
 - नियम-आधारित इंडो-पॅसिफिक ऑर्डरला प्रोत्साहन देण्यासाठी क्वाड आणि आयपीओआय प्लॅटफॉर्मचा वापर करणे.
 - आशिया-आफ्रिका ग्रोथ कॉरिडॉर अंतर्गत तृतीय-देश प्रकल्पांमध्ये (आफ्रिका, आग्नेय आशिया) अधिक सहयोग करणे.
- **तांत्रिक सहकार्य वाढवा:**
 - सेमीकंडक्टर, ग्रीन हायड्रोजन आणि डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधांमध्ये भागीदारी वाढवणे.
 - स्टार्ट-अप इकोसिस्टम आणि इनोव्हेशन हबमध्ये संयुक्तपणे गुंतवणूक करणे.

द्विपक्षीय संबंधांमधील प्रमुख आव्हाने

- जमीन अधिग्रहणात विलंब झाल्यामुळे बुलेट ट्रेनसारख्या पायाभूत सुविधा प्रकल्पांची मंद गती.
- व्यापार असमतोल: भारताचा जपानसोबत मोठा व्यापारी तोटा आहे.
- क्षमतेच्या तुलनेत जपानी खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूक कमी आहे.
- सांस्कृतिक आणि भाषिक अडथळे व्यवसाय-ते-व्यवसाय आणि लोक-ते-लोक संबंधांना अधिक मर्यादित करतात.
- २०१६ मध्ये नागरी अणु सहकार्यावर स्वाक्षरी झाली असली तरी अणु प्रसारबंदीवरील मतभेद अजूनही अस्तित्वात आहेत.

पुढील मार्ग

- **प्रमुख पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना गती देणे:** चांगले जमीन अधिग्रहण, मंजूरी आणि सार्वजनिक सहभागाद्वारे मुंबई अहमदाबाद बुलेट ट्रेन आणि इतर कनेक्टिव्हिटी उपक्रमांना जलद गती देणे.
- आर्थिक समन्वय वाढवणे:

भारत-मध्य आशिया संबंध

परिचय

- भारताचे मध्य आशियाशी खोलवरचे सभ्यता, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक संबंध आहेत, ज्याची मुळे व्यापारात (सिल्क रोड), बौद्ध धर्म, सूफीवाद आणि सामायिक भाषिक प्रभावांमध्ये रुजलेली आहेत.
- 1991 मध्ये सोव्हिएत युनियनच्या पतनानंतर भारताने ऊर्जा सुरक्षा, कनेक्टिव्हिटी, प्रादेशिक सुरक्षा आणि धोरणात्मक संतुलनासाठी या

प्रदेशाशी पुन्हा जोडण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा या संबंधांना गती मिळाली.

संबंधांचे प्रमुख आधारस्तंभ

● धोरणात्मक आणि सुरक्षात्मक सहकार्य

- भारत आणि मध्य आशियाई राज्यांना समान आव्हानांचा सामना करावा लागतो: दहशतवाद, अंमली पदार्थांची तस्करी, अतिरेकीपणा आणि प्रादेशिक अस्थिरता इत्यादी (विशेषतः तालिबाननंतरचा अफगाणिस्तान).
- भारताने संयुक्त लष्करी प्रशिक्षण आणि दहशतवादविरोधी सराव आयोजित केले आहेत, विशेषतः कझाकस्तान, उझबेकिस्तान आणि किर्गिस्तानसह.
- मध्य आशिया शांघाय सहकार्य संघटनेत (SCO) भारताच्या सदस्यत्वाला पाठिंबा देतो, ज्यामुळे प्रादेशिक सुरक्षा सहकार्य वाढते.

● ऊर्जा आणि नैसर्गिक संसाधने

- मध्य आशिया हायड्रोकार्बन, युरेनियम आणि दुर्मिळ पृथ्वीने समृद्ध आहे.
- भारताने कझाकस्तानसोबत नागरी अणु सहकार्य करारावर स्वाक्षरी केली, जो भारताला युरेनियम पुरवतो.
- गॅस आयातीसाठी TAPI पाइपलाइन (तुर्कमेनिस्तान-अफगाणिस्तान-पाकिस्तान भारत) मध्ये रस आहे, जरी सुरक्षेच्या समस्यांमुळे प्रगती मंदावली आहे.

● सहसंबंधात्मक आणि व्यापार

- थेट जमिनीशी जोडणीचा अभाव (पाकिस्तानमुळे) हे एक प्रमुख आव्हान आहे.
- भारताने इराण आणि कॅस्पियन समुद्रमार्गे मध्य आशियामध्ये प्रवेश करण्यासाठी चाबहार बंदर (इराण) आणि आंतरराष्ट्रीय उत्तर-दक्षिण वाहतूक कॉरिडॉर (INSTC) मध्ये गुंतवणूक केली.
- भारताच्या विस्तारित शेजारी धोरण आणि मध्य आशियाला जोडण्याच्या धोरणात (२०१२) मध्य आशियाचा समावेश आहे.

● आर्थिक आणि व्यावसायिक संबंध

- द्विपक्षीय व्यापार क्षमतेपेक्षा कमी आहे (वार्षिक ~\$२ अब्ज).
- भारत भारतीय तांत्रिक आणि आर्थिक सहकार्य (ITEC) कार्यक्रमांतर्गत क्रेडिट लाइन्स, अनुदान आणि प्रशिक्षण देतो.
- खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी भारत-मध्य आशिया व्यवसाय परिषदांची स्थापना केली आहे.

● सांस्कृतिक आणि लोक-ते-लोक संबंध

- बौद्ध, सूफीवाद, हिंदी चित्रपट आणि शैक्षणिक शिष्यवृत्तींमध्ये रुजलेली सांस्कृतिक राजनैतिक कूटनीति प्रस्थापित आहे.
- भारतीय सांस्कृतिक संबंध परिषद (ICCR) सांस्कृतिक देवाणघेवाणीला समर्थन देतो.
- किर्गिस्तान आणि कझाकस्तान हे भारतीय वैद्यकीय आणि आयटी शिक्षण सेवांचे प्रमुख प्राप्तकर्ते आहेत.

● बहुपक्षीय आणि प्रादेशिक सहभाग

○ भारत खालील गोष्टींचा सदस्य आहे:

- शांघाय सहकार्य संघटना (SCO): सुरक्षा, आर्थिक आणि सांस्कृतिक व्यासपीठांवर सहभागी.
- भारत-मध्य आशिया संवाद: २०१९ पासून संस्थात्मक, नियमित मंत्रीस्तरीय चर्चा आणि कार्यगटांचा समावेश.
- भारत अफगाणिस्तानच्या स्थिरतेला पाठिंबा देतो आणि भारताने अतिरेकी नसलेले प्रादेशिक वातावरण सुनिश्चित करण्यासाठी मध्य आशियासोबत काम केले आहे.

प्रमुख आव्हाने

- भौगोलिक विच्छेदन: पाकिस्तानने पारगमनाला नकार दिल्याने थेट जमिनीवर प्रवेश अवरोधित होतो.
- चीनचा प्रभाव: बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह (BRI) अंतर्गत चीन व्यापार, गुंतवणूक आणि पायाभूत सुविधांवर वर्चस्व गाजवतो.
- कमी आर्थिक प्रमाण: क्षमता असूनही व्यापार आणि गुंतवणूक माफक राहते.
- सुरक्षा अस्थिरता: अफगाणिस्तान आणि ताजिकिस्तानच्या काही भागांमधील अस्थिरता प्रादेशिक योजनांवर परिणाम करते.

पुढील मार्ग

- अस्थिर मार्गांवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी INSTC आणि चाबहारला बळकटी देणे.
- औषधनिर्माण, आयटी, कापड आणि शेतीसारख्या क्षेत्रात द्विपक्षीय व्यापार आणि खाजगी गुंतवणूक वाढवणे.
- आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी अंतर्गत सौर ऊर्जा सहकार्यासह डिजिटल आणि हरित भागीदारींना प्रोत्साहन देणे.
- लोकांमधील देवाणघेवाण वाढवणे, विशेषतः शिक्षण, आरोग्य आणि संस्कृतीमध्ये.
- अफगाणिस्ताननंतरच्या सामायिक चिंतांचा फायदा घेत कट्टरतावाद आणि दहशतवादाचा सामना करण्यासाठी मध्य आशियाशी सहयोग करणे.

भारत-आफ्रिका संबंध

परिचय

- भारत आणि आफ्रिका ऐतिहासिक एकता, वसाहतविरोधी संघर्ष, दक्षिण-दक्षिण सहकार्य आणि जागतिक आव्हानांवर वाढत्या अभिसरणावर आधारित संबंध सामायिक करतात.
- भारताचे आफ्रिका धोरण विकास भागीदारी, डायस्पोरा संबंध, ऊर्जा आणि आर्थिक हितसंबंध आणि सामायिक बहुपक्षीय व्यासपीठांवर आधारित आहे.

संबंधांचे प्रमुख घटक

● ऐतिहासिक बंध:

- सामायिक वसाहतविरोधी संघर्ष आणि अलिप्त चळवळ (NAM) ची स्थापना.
- 19 व्या शतकापासून पूर्व आणि दक्षिण आफ्रिकेत भारतीय डायस्पोराची/लोकांची उपस्थिती.

● आर्थिक सहकार्य:

- आफ्रिकेकडे नैसर्गिक संसाधने, बाजारपेठा आणि लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश आहेत.
- भारत तंत्रज्ञान, क्षमता-निर्मिती, औषधनिर्माण आणि परवडणाऱ्या पायाभूत सुविधा प्रदान करतो.

● भू-सामरिक महत्त्व:

- आफ्रिका हिंद महासागरातील शिपिंग लेनच्या/जहाजे बांधणीच्या संगमावर वसलेला आहे.
- आफ्रिकेतील स्थिरता भारताच्या सागरी आणि ऊर्जा सुरक्षेला समर्थन देते.

● जागतिक प्रशासन सहकार्य:

- UNSC, WTO, IMF आणि जागतिक दक्षिण यांच्या सुधारणांची सामायिक मागणी करतात.

सहकार्याची प्रमुख क्षेत्रे

● आर्थिक आणि व्यापार संबंध

- द्विपक्षीय व्यापार \$90 अब्ज (2022-23) पेक्षा जास्त आहे.
- भारत हा आफ्रिकेचा चौथा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार आहे.
- ऊर्जा, दूरसंचार, औषधनिर्माण, बँकिंग आणि पायाभूत सुविधांमध्ये भारतीय गुंतवणूक (उदा., इथिओपियातील रेल्वे, सुदानमधील वीज).

● विकासात्मक भागीदारी

- भारताने 40 हून अधिक आफ्रिकन देशांना \$12 अब्ज पेक्षा जास्त कर्ज दिले आहे.
- प्रकल्पांमध्ये आरोग्यसेवा, शेती, सिंचन, वीज आणि आयटी यांचा समावेश आहे.
- भारतीय तांत्रिक आणि आर्थिक सहकार्य (ITEC) आणि पॅन-आफ्रिकन ई-नेटवर्कद्वारे प्रशिक्षण दिले जाते .

● संरक्षण आणि सुरक्षा

- चाचेगिरीविरोधी, दहशतवादविरोधी, सागरी सुरक्षा, विशेषतः पश्चिम हिंद महासागरात सहकार्य करतात.
- संरक्षण प्रशिक्षण आणि आफ्रिकन राष्ट्रांना हलक्या शस्त्रास्त्रांचा आणि देखरेखीच्या उपकरणांचा पुरवठा करतात.
- वार्षिक भारत-आफ्रिका संरक्षण मंत्र्यांचा संस्थात्मक संवाद आहे.

● आरोग्यसेवा आणि शिक्षण

- भारत हा आफ्रिकेला जेनेरिक औषधे आणि लसींचा प्रमुख पुरवठादार आहे.

- ICCR द्वारे आफ्रिकन विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती दिली जाते.

- भारताच्या वैद्यकीय पर्यटन आणि टेलिमेडिसिनमुळे आफ्रिकन नागरिकांना फायदा होतो.

● शेती आणि क्षमता बांधणी

- भारतीय कमी किमतीच्या, उच्च-प्रभावी कृषी तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण होते.
- भारत आफ्रिकेतील कृषी व्यवसाय इनक्यूबेटर, बियाणे बँका आणि ग्रामीण विकास प्रकल्पांना समर्थन देतो.

● सांस्कृतिक आणि डायस्पोरा संबंध

- आफ्रिकेतील 3 दशलक्ष+ भारतीय डायस्पोरा, विशेषतः दक्षिण आफ्रिका, केनिया, टांझानिया, मॉरिशस आणि युगांडा येथे स्थित आहे.
- सांस्कृतिक उत्सव, ICCR देवाणघेवाण आणि शैक्षणिक भागीदारी सॉफ्ट पॉवर डिप्लोमसीला प्रोत्साहन देतात.

संस्थात्मक आणि बहुपक्षीय सहभाग

● भारत-आफ्रिका मंच शिखर परिषद (IAFS):

- तीन आवृत्त्या (२००८, २०११, २०१५) आयोजित करण्यात आल्या, ज्यामध्ये ५४ आफ्रिकन राष्ट्रांचा सहभाग होता.
- नवी दिल्लीतील २०१५ ची शिखर परिषद भारताच्या इतिहासातील सर्वात मोठी राजनैतिक पोहोच होती.

● UN, G77, NAM, BRICS मध्ये सहभाग आणि आंतरराष्ट्रीय मंचांवर एकमेकांच्या उमेदवारांना पाठिंबा.

● आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी (ISA):

- भारत आणि फ्रान्स यांच्या पुढाकाराने स्थापन झालेल्या या प्रकल्पात ; अनेक आफ्रिकन देश ऊर्जा संक्रमणास मदत करणारे सदस्य आहेत.

संबंधामधील आव्हाने

● चीनचे वर्चस्व:

आफ्रिकेतील गुंतवणूक, पायाभूत सुविधा प्रकल्प आणि व्यापारात चीन भारतापेक्षा पुढे आहे.

● अंमलबजावणीत विलंब:

अनेक भारतीय प्रकल्पांना नोकरशाही किंवा लॉजिस्टिक अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो.

● सुरक्षात्मक अस्थिरता:

साहेल आणि हॉर्न ऑफ आफ्रिकेतील राजकीय उठाव आणि दहशतवाद सातत्य प्रभावित करतात.

● मर्यादित खाजगी क्षेत्र सहभाग:

भारतीय खाजगी गुंतवणूक क्षमतेपेक्षा खूपच कमी आहे.

पुढील मार्ग

- फ्रेंचभाषा बोलणाऱ्या आफ्रिका आणि कमी गुंतवणूक असलेल्या प्रदेशांमध्ये उपस्थिती वाढवणे.
- स्थानिक भागीदारी आणि डिजिटल देखरेखीद्वारे नियंत्रण रेषेवरील प्रकल्पाची जलद अंमलबजावणी करणे.
- उच्च-प्रभावी, कमी किमतीची साधने म्हणून डिजिटल कनेक्टिव्हिटी, टेलि-शिक्षण आणि टेलिमेडिसिनला प्रोत्साहन देणे.
- भारतीय खाजगी क्षेत्र आणि स्टार्टअप्सना आफ्रिकन कृषी तंत्रज्ञान, फिनटेक आणि ई-कॉमर्स बाजारपेठांचा शोध घेण्यासाठी प्रोत्साहित करणे.
- ब्लू इकॉनॉमी/ निळी अर्थव्यवस्था, क्लायमेट ॲक्शन/ पर्यावरणीय बदल आणि थर्ड-कंट्री डेव्हलपमेंट/ तिसऱ्या वर्गातील देशांच्या विकासासाठीचे सहकार्य मजबूत करणे.

कीवर्ड्स : स्ट्रॅटेजिक/ सामरिक स्वायत्तता, सामायिक लोकशाही मूल्ये, दक्षिण दक्षिण सहकार्य, पुरवठा साखळी लवचिकता, मेक इन इंडिया-मेक फॉर द वर्ल्ड, सभ्यता संबंध, बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्था, विकास कूटनीति, ऊर्जा सुरक्षा, नियम-आधारित आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था, भू-सामरिक अभिसरण, विस्तारित शेजारी धोरण, डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा, निळी अर्थव्यवस्था, हवामान कृती कूटनीति, लोक-ते-लोक संबंध, सॉफ्ट पॉवर डिप्लोमसी, स्ट्रॅटेजिक अभिसरण, तंत्रज्ञान आणि नवोन्मेष भागीदारी, सांस्कृतिक कूटनीति.

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न :

प्रश्न १. भारत-आफ्रिका संबंधांमध्ये दक्षिण-दक्षिण सहकार्याची भूमिका काय आहे ते तपासा.

प्रश्न २. रशिया आणि पश्चिमेकडील देशांसोबतच्या भारताच्या संतुलित संबंधांमध्ये धोरणात्मक स्वायत्तता कशी प्रतिबिंबित होते?

भारत आणि सार्क

परिचय

दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य संघटना (सार्क) ची स्थापना ८ डिसेंबर १९८५ रोजी बांगलादेशातील ढाका येथे झाली आणि त्याचे मुख्यालय काठमांडू, नेपाळ येथे आहे. त्यात आठ सदस्य राष्ट्रे आहेत: अफगाणिस्तान, बांगलादेश, भूतान, भारत, मालदीव, नेपाळ, पाकिस्तान आणि श्रीलंका यांचा समावेश होतो. जगातील जवळजवळ एक चतुर्थांश लोकसंख्या असलेल्या दक्षिण आशियामध्ये शांतता, समृद्धी आणि प्रादेशिक एकात्मता वाढविण्यासाठी सार्कची स्थापना करण्यात आली होती.

उद्दिष्टे

- दक्षिण आशियातील लोकांच्या कल्याणाला चालना देणे आणि त्यांचे जीवनमान सुधारणे.
- आर्थिक वाढ, सामाजिक प्रगती आणि सांस्कृतिक विकासाला गती देणे.
- दक्षिण आशियाई देशांमध्ये सामूहिक स्वावलंबन मजबूत करणे.
- प्रदेशातील लोकांमध्ये परस्पर विश्वास आणि समज वाढवणे.
- शेती, उद्योग, आरोग्य, शिक्षण, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानात सक्रियपणे सहयोग करणे.
- इतर विकसनशील प्रदेश आणि प्रादेशिक संघटनांशी संबंध मजबूत करणे.
- गरिबी, दहशतवाद आणि हवामान बदल यासारख्या सामान्य समस्यांचे सहकार्याने निराकरण करणे.

महत्त्व

- **भारतासाठी:**
 - **प्रादेशिक नेतृत्व:** सार्क भारताला सॉफ्ट पॉवर, व्यापार आणि राजनयिकतेद्वारे दक्षिण आशियामध्ये नेतृत्व प्रक्षेपित करण्यास अनुमती देतो.

- **शांतता आणि स्थिरता:** जवळच्या शेजाऱ्यांसोबत विश्वास आणि सहकार्य वाढवून भारताची सुरक्षा वाढवतो.
- **चीनच्या प्रभावाचा प्रतिकार:** एक कार्यशील सार्क या प्रदेशातील वाढत्या चीनी प्रभावाचा प्रतिकार करण्यासाठी एक धोरणात्मक प्रतिभार म्हणून काम करू शकतो.

● दक्षिण आशियासाठी:

- **सामूहिक सौदेबाजीची शक्ती:** व्यापार, हवामान बदल आणि विकास यावरील जागतिक व्यासपीठांवर एकत्रित आवाज सादर करतो.
- **आंतर-प्रादेशिक व्यापार:** व्यापार वाढवण्याची क्षमता; सध्या प्रदेशाच्या एकूण व्यापाराच्या ५% पेक्षा कमी वाटा आहे.
- **आपत्ती व्यवस्थापन आणि आरोग्य सहकार्य:** सार्क कोविड-१९ आपत्कालीन निधीसारख्या प्लॅटफॉर्मने प्रादेशिक संकटांच्या काळात त्याची उपयुक्तता अधोरेखित केली आहे.

● अलीकडील/समकालीन घडामोडी (२०२४-२०२५):

- सार्क यंत्रणांना पुन्हा ऊर्जा देण्याच्या मार्गावर चर्चा करण्यासाठी एप्रिल २०२५ मध्ये काठमांडू येथे ६० व्या सार्क प्रोग्रामिंग समितीची बैठक झाली.
- बांगलादेश आणि नेपाळने अलीकडेच सार्कला पुनरुज्जीवित करण्याचे आवाहन केले आहे, ज्यामध्ये प्रादेशिक कनेक्टिव्हिटी, हवामान सहकार्य आणि आर्थिक एकात्मतेवर भर देण्यात आला आहे.
- राजकीय अडथळे असूनही सार्क आपत्ती व्यवस्थापन केंद्र आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण यासारख्या गैर-राजकीय सहभाग सक्रियपणे कार्यरत आहेत.

सार्कच्या अकार्यक्षमतेची आव्हाने / कारणे

- **भारत-पाकिस्तान संघर्ष:** २०१४ पासून दोन प्रमुख सदस्यांमधील शत्रुत्वामुळे शिखर परिषदेत अडथळा निर्माण झाला आहे.
- **सहमतीवर आधारित निर्णय घेणे:** कोणताही सदस्य पुढाकारांना व्हेटो करू शकतो, ज्यामुळे प्रगती थांबते.
- **बहुपक्षीयतेपेक्षा द्विपक्षीयता:** सदस्य प्रादेशिक दृष्टिकोनापेक्षा भारतासोबत द्विपक्षीय करारांना प्राधान्य देतात.
- **मर्यादित आर्थिक एकात्मता:** जकात दर(टॅरिफ) आणि नॉन-टॅरिफ अडथळ्यांमुळे अंतर्गत सार्क व्यापार क्षमतेपेक्षा कमी राहतो.
- **पर्यायी गटांचा उदय:** बिमस्टेक, आयओआरए आणि इंडो-पॅसिफिक कथेकडे भारताचे लक्ष वेधल्याने सार्कचे प्राधान्य कमकुवत झाले आहे.
- **संस्थात्मक अडथळा:** कमकुवत सचिवालय, अपुरा निधी आणि राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव अंमलबजावणीला अडथळा आणतो.

पुनरुज्जीवनाची/ पुनःस्थापनेची गरज

- **सामान्य प्रादेशिक आव्हाने:** हवामान बदल, ऊर्जा सुरक्षा, दहशतवाद आणि आरोग्य साठीच्या आजारसंसारख्या मुद्द्यांसाठी प्रादेशिक समन्वय आवश्यक आहे.
- **आर्थिक समन्वय:** दक्षिण आशिया हा सर्वात कमी एकात्मिक प्रदेशांपैकी एक आहे. SAFTA अंतर्गत व्यापार उदारीकरणाचे पुनरुज्जीवन केले जाऊ शकते.
- **लोक-केंद्रित राजनैतिकता:** युवकांची देवाणघेवाण, पर्यटन, शैक्षणिक संबंध आणि सांस्कृतिक सहकार्य प्रादेशिक ओळख मजबूत करू शकते.
- **सहकार्यांचे तटस्थ क्षेत्र:** आपत्ती व्यवस्थापन, कनेक्टिव्हिटी, शेती आणि शिक्षण यासारख्या वादग्रस्त नसलेल्या क्षेत्रांचे पुनरुज्जीवन करणे.
- **भू-राजकीय निकड:** चीनसारख्या बाह्य शक्तींची उपस्थिती वाढत असताना, एक कार्यात्मक सार्क दक्षिण आशियाई सार्वभौमत्व आणि प्रादेशिकता मजबूत करू शकते.

बिमस्टेक

परिचय

बहु-क्षेत्रीय तांत्रिक आणि आर्थिक सहकार्यासाठी उपसागर बंगाल पुढाकार (बिमस्टेक) ही एक प्रादेशिक संघटना आहे जी ६ जून १९९७ रोजी बँकॉक घोषणेद्वारे स्थापन झाली. ती बंगालच्या उपसागराच्या सीमेवर असलेल्या सात देशांना एकत्र आणते: उदा. बांगलादेश, भूतान, भारत, म्यानमार, नेपाळ, श्रीलंका आणि थायलंड. बिमस्टेक सचिवालय बांगलादेशातील ढाका येथे आहे.

उद्दिष्टे

- संयुक्त प्रयत्नांद्वारे या प्रदेशात आर्थिक वाढ आणि सामाजिक प्रगतीला गती देणे.

- समान हिताच्या क्षेत्रात सक्रिय सहकार्य आणि परस्पर सहाय्याला प्रोत्साहन देणे.
- शेती, ऊर्जा, वाहतूक, पर्यटन आणि सार्वजनिक आरोग्य यासारख्या क्षेत्रात तांत्रिक आणि संशोधन समर्थन प्रदान करणे.
- पायाभूत सुविधा आणि डिजिटल एकात्मतेद्वारे प्रादेशिक संबंध वाढवणे.
- बंगालच्या उपसागर प्रदेशात शाश्वत विकास आणि हवामान बदलासाठी लवचिकता वाढवणे.
- लोक-ते-लोक संपर्क, शैक्षणिक देवाणघेवाण आणि सांस्कृतिक सहकार्य सुलभ करणे.

महत्त्व

- **सार्कच्या निष्क्रियतेला पर्याय:** भारत-पाक तणावामुळे सार्क मोठ्या प्रमाणात निष्क्रिय झाल्यामुळे, बिमस्टेक प्रादेशिक सहभागासाठी एक व्यावहारिक आणि कार्यशील व्यासपीठ म्हणून उदयास आले आहे.
- **दक्षिण आणि आग्नेय आशियामधील प्रवेशद्वार:** बिमस्टेक दक्षिण आशियाई देशांना (भारत, बांगलादेश, श्रीलंका, भूतान, नेपाळ) आग्नेय आशिया (थायलंड, म्यानमार) शी जोडते, अशा प्रकारे आर्थिकदृष्ट्या गतिमान आणि धोरणात्मकदृष्ट्या महत्त्वाचे असलेले दोन प्रदेश जोडते.
- **चीनच्या बीआरआयला धोरणात्मक विरोध:** चीनचा बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह (बीआरआय) चा विस्तार दक्षिण आणि आग्नेय आशियामध्ये वेगाने झाला आहे, ज्यामध्ये चीन-म्यानमार इकॉनॉमिक कॉरिडॉर (सीएमईसी) समाविष्ट आहे. भारत, बिमस्टेकला सक्रियपणे प्रोत्साहन देऊन, एक बहुपक्षीय पर्याय निर्माण करत आहे जो सार्वभौमत्वाशी तडजोड न करता कनेक्टिव्हिटी आणि सहकार्य सुनिश्चित करतो.
- **सागरी सहकार्य वाढवणे:** नेपाळ आणि भूतान वगळता सर्व बिमस्टेक सदस्यांना किनारपट्टी आहे हे लक्षात घेता, ही संघटना सागरी सुरक्षा, नील अर्थव्यवस्था सहकार्य आणि बंगालच्या उपसागरात नेव्हिगेशनच्या स्वातंत्र्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे - जी भारताच्या इंडो-पॅसिफिक दृष्टिकोनासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.
- **आर्थिक एकात्मता आणि व्यापार सुविधा:** बिमस्टेक बिमस्टेक मुक्त व्यापार करार (वाटाघाटी अंतर्गत) सारख्या उपक्रमांद्वारे व्यापार एकात्मता सुलभ करते, ज्यामुळे लहान अर्थव्यवस्थांना मोठ्या प्रादेशिक बाजारपेठांचा फायदा होण्यास मदत होते.
- **भारताच्या पूर्वेकडील कृतीच्या धोरणासाठी महत्त्वाचे:** बिमस्टेक थायलंडसारख्या आसियान देशांपर्यंत आणि म्यानमारसारख्या पूर्वेकडील शेजारी देशांपर्यंत - धोरणात्मक आणि आर्थिकदृष्ट्या - भारताचा पोहोच वाढवून भारताच्या अॅक्ट ईस्ट धोरणाशी जुळते.
- **ऊर्जा आणि सहसंबंधात्मक सहकार्य:** ते भूतान, नेपाळ, भारत आणि बांगलादेश यांच्यातील जलविद्युत आणि अक्षय ऊर्जा सहकार्यासह सीमापार ऊर्जा व्यापाराला समर्थन देते. ते भारत-म्यानमार-थायलंड

त्रिपक्षीय महामार्गासारख्या वाहतूक दुव्यांवर देखील भर देते.

- **दहशतवादविरोधी आणि सुरक्षा सहकार्य:** बिम्स्टेक आंतरराष्ट्रीय गुन्हे, दहशतवाद आणि सायबर सुरक्षेवर समन्वय सक्षम करते, सार्कमध्ये येणाऱ्या द्विपक्षीय अडचणींशिवाय एक केंद्रित व्यासपीठ प्रदान करते.
- **अमूर्त संस्कृती आणि संशोधनाला प्रोत्साहन:** नालंदा विद्यापीठातील भारताचे बंगालच्या उपसागर अभ्यास केंद्र (CBS) प्रादेशिक कला, वारसा, सागरी इतिहास आणि सांस्कृतिक दुव्यांचे संशोधन आणि दस्तऐवजीकरण करण्यास प्रोत्साहन देते - सौम्य राजनैतिकता आणि ओळख निर्माण करण्यासाठी महत्त्वाचे आहे.
- **आपत्ती व्यवस्थापन आणि हवामान सहकार्य:** बंगालच्या उपसागरातील प्रदेश चक्रीवादळे, त्सुनामी आणि समुद्राच्या वाढत्या पातळीला बळी पडत असल्याने, बिम्स्टेक पूर्वसूचना प्रणाली, आपत्ती निवारण सहकार्य आणि हवामान अनुकूलन धोरणांसाठी एक समन्वित व्यासपीठ प्रदान करते.

बिम्स्टेकसमोरील आव्हाने

- **संस्थात्मक क्षमतेचा अभाव**
 - ढाका येथील बिम्स्टेक सचिवालयात कर्मचारी आणि संसाधनांची कमतरता आहे, स्वायत्तता आणि मोठ्या प्रमाणात उपक्रम राबविण्याची क्षमता नाही.
 - समर्पित वाद-निवारण किंवा अंमलबजावणी यंत्रणेचा अभाव निर्णयांवर योग्य अंमलबजावणी करत नाही.
- **व्यापारी कराराच्या अंमलबजावणीतील मंद गती**
 - प्रस्तावित बिम्स्टेक मुक्त व्यापार करार (FTA) २००४ पासून शुल्क कपात आणि शुल्क नसलेल्या अडथळ्यांवर एकमत नसल्यामुळे प्रलंबित आहे.
 - आर्थिक विकासाचे वेगवेगळे स्तर आणि सदस्य राष्ट्रांमधील व्यापार प्राधान्ये करारात अडथळा आणतात.
- **सदस्यत्वे आणि वचनबद्धतेचे आच्छादन कमी करणे**
 - अनेक सदस्य राष्ट्रे आसियान, सार्क आणि आयओआरए सारख्या इतर प्रादेशिक मंचांचा भाग आहेत, ज्यामुळे लक्ष विभाजित होते आणि धोरणात्मक कमतरता निर्माण होते.
 - बिम्स्टेक कधीकधी धोरणात्मक प्राधान्यांमध्ये दुय्यम बनते, विशेषतः द्विपक्षीय तणावादरम्यान (उदा. भारत-म्यानमार सीमा समस्या).
- **भू-राजकीय तणाव**
 - भारत-म्यानमार सीमा अस्थिरता, भारत आणि चीनमधील श्रीलंकेची संतुलनाची कृती आणि थायलंडमधील अंतर्गत राजकीय बदल समन्वय आणि परस्पर विश्वासावर परिणाम करतात.
 - अफगाणिस्तान आणि पाकिस्तानची अनुपस्थिती व्यापक प्रादेशिक सुरक्षा धोरणात पोकळी निर्माण करते.

● विसंगत राजकीय इच्छाशक्ती

- सदस्य देशांमधील सरकारांमधील बदल अनेकदा वचनबद्धता आणि प्राधान्यक्रम पुनर्संचयित करतात, ज्यामुळे प्रकल्पांची सातत्यता विलंबित होते.
- निवडणुकीच्या सक्तीमुळे प्रादेशिक नेते प्रादेशिक वचनबद्धतेपेक्षा देशांतर्गत राजकारणाला प्राधान्य देऊ शकतात.

● पायाभूत सुविधा आणि संबंधांमधील तफावत

- भौतिक कनेक्टिव्हिटी (उदा., त्रिपक्षीय महामार्ग, किनारी नौवहन) अजूनही अपूर्ण आहे किंवा व्यवस्थित राखली जात नाही, ज्यामुळे व्यावहारिक व्यापार सुलभता कमी होते.
- डिजिटल कनेक्टिव्हिटी आणि सीमाशुल्क सुसंवाद कमकुवत राहतो, ज्यामुळे आर्थिक एकात्मता विलंबित होते.

● चीनचा आणि बाह्य दबाव

- काही बिम्स्टेक देश चीनसोबत मजबूत आर्थिक आणि पायाभूत सुविधा संबंध राखतात, ज्यामुळे भारताच्या नेतृत्वाखालील बिम्स्टेक अजेंडांशी जवळून जुळवून घेण्यात धोरणात्मक दुविधा आणि संकोच निर्माण होतो.

भारत-आसियान संबंध

संबंधांची ऐतिहासिक उत्क्रांती

- **सभ्यता संबंध:** भारताचे आग्नेय आशियाशी असलेले संबंध दोन सहस्रकांहून अधिक जुने आहेत, ज्याचे मूळ धर्म (बौद्ध, हिंदू धर्म), व्यापार, भाषा आणि सागरी देवाणघेवाणीत आहेत.

(आकृती)

सहकार्याचे क्षेत्र

● राजकीय आणि भू-राजकीय सहकार्य

- **बहुस्तरीय सहभाग:**
 - **शिखर-स्तरीय:** वार्षिक आसियान-भारत शिखर परिषदा घेतल्या जातात.
 - **मंत्रीस्तरीय:** आसियान-भारत परराष्ट्र मंत्र्यांच्या बैठका होतात (AIFMM).

- **वरिष्ठ अधिकारी:** आसियान-भारत वरिष्ठ अधिकार्यांची बैठक होते (AISOM).
- **आसियानच्या-नेतृत्वाखालील मंच:** भारत पूर्व आशिया शिखर परिषद (EAS), आसियान प्रादेशिक मंच (ARF), ADMM-प्लस आणि विस्तारित आसियान सागरी मंच (EAMF) मध्ये सक्रियपणे सहभागी होतो.
- **सागरी लक्ष:** व्यापक धोरणात्मक भागीदारी भारताच्या अॅक्ट ईस्ट पॉलिसी आणि आसियान ऑलटूक ऑन द इंडो-पॅसिफिक (AOIP) शी सुसंगत, इंडो-पॅसिफिक आणि सागरी सुरक्षेमध्ये सहकार्यावर भर देते.
- **संस्थात्मक यंत्रणा:**
 - आसियान-भारत सहकार्य निधी
 - आसियान-भारत विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विकास निधी
- **आर्थिक आणि व्यापार सहकार्य**
 - **व्यापार गतिमानता:**
 - आसियान हा भारताचा चौथा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार आहे.
 - द्विपक्षीय व्यापार USD 110 अब्ज (2021-22) ओलांडला.
 - भारताची निर्यात: USD ४२.३ अब्ज | आयात: USD ६८ अब्ज → वाढती व्यापार तूट.
 - **मुक्त व्यापार करार:**
 - AIFTA (२००९): वस्तूंमध्ये व्यापार.
 - AIFTA (२०१४): सेवा आणि गुंतवणुकीपर्यंत विस्तारित.
 - नॉन-टॅरिफ अडथळे आणि उत्पत्तीचे नियम यासारख्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी पुनरावलोकन सुरू आहे.
 - **गुंतवणूक:**
 - ASEAN मधून संचयी FDI प्रवाह (२०००-२०१९): USD ११७.८८ अब्ज (बहुतेक सिंगापूरमधून).
 - **संस्थात्मक यंत्रणा:**
 - आसियान-भारत व्यवसाय परिषद (AIBC)
 - आसियान आर्थिक मंत्री + भारत सल्लामसलत (AEM-भारत)
- **कनेक्टिव्हिटी सहकार्य**
 - **भौतिक जोडणी:**
 - भारत-म्यानमार-थायलंड त्रिपक्षीय महामार्ग
 - कलादान बहुआयामी संक्रमण प्रकल्प
 - उद्दिष्ट: ईशान्य भारताला आग्नेय आशियाशी जोडणे.
 - **डिजिटल जोडणी:**
 - सीमापार फिनटेक सहकार्यासाठी प्रस्ताव.

- डिजिटल प्रशासन सहकार्यासाठी भारताचे एकत्रीकरण स्टॅक (UPI, आधार फ्रेमवर्क).
- **सागरी आणि हवाई जोडणी:**
 - बंदर विकास, क्रूझ पर्यटन आणि वाढलेले उड्डाण मार्ग प्रोत्साहन देणे.
- **संरक्षण आणि सुरक्षात्मक सहकार्य**
 - **संयुक्त लष्करी सराव:**
 - सिमबेक्स (भारत-सिंगापूर)
 - थायलंड, इंडोनेशियासह समन्वित गस्त.
 - मिलान आणि ADMM-प्लस सराव सारख्या बहुपक्षीय सरावांमध्ये सहभाग वाढवणे.
 - **सागरी सहकार्य:**
 - नेव्हिगेशन, ओव्हरफ्लाइट आणि नियम-आधारित सागरी सुव्यवस्था सुनिश्चित करणे.
 - दक्षिण चीन समुद्राच्या दृढनिश्चयाबद्दल सामायिक चिंता वाढते आहे.
 - **दहशतवादविरोधी आणि सायबरसुरक्षा:**
 - माहितीची देवाणघेवाण, संयुक्त कार्यशाळा आणि सुरक्षा संवाद यंत्रणा निर्माण करण्यात आली आहे.
- **सांस्कृतिक आणि लोक-ते-लोक सहभाग**
 - **सांस्कृतिक संबंध:**
 - कला, धर्म, वास्तुकला (उदा., अंगकोर वाट, बोरोबुदूर) मध्ये सामायिक वारसा आहे.
 - आसियान-भारत सांस्कृतिक देवाणघेवाण कार्यक्रम आणि रामायण महोत्सव.
 - **शैक्षणिक आणि युवा देवाणघेवाण:**
 - भारतीय संस्थांमध्ये आसियान विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती.
 - नालंदा विद्यापीठ, आयटीईसी कार्यक्रमांद्वारे सहकार्य.
 - **क्षमता बांधणी आणि सामाजिक सहकार्य:**
 - संयुक्त कौशल्य विकास आणि महिला/युवा सक्षमीकरण प्रकल्प.
- **अलीकडील/ समकालीन प्रमुख विकास (२०२२-२०२४)**
 - २०२२ मध्ये (३० व्या वर्धापन दिनानिमित्त) जाहीर करण्यात आलेली व्यापक धोरणात्मक भागीदारी.
 - २०२४: भारताने पुढील क्षेत्रात सहकार्यासाठी १०-कलमी योजना प्रस्तावित केली:
 - हवामान लवचिकता, आरोग्य, पर्यटन, डिजिटल परिवर्तन.
 - क्षमता बांधणी उपक्रम: आसियान-भारत महिला शास्त्रज्ञ परिषद, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान कार्यक्रम.

भारत-आसियान संबंधामधील आव्हाने

- **भू-राजकीय गुंतागुंत:**
 - इंडो-पॅसिफिकमध्ये अमेरिका-चीन स्पर्धा वाढत आहे.
 - भारताची क्वाडशी असलेली जवळीक प्रादेशिक संतुलनाबद्दल आसियानच्या चिंता वाढवते.
- **दक्षिण चीन समुद्रातील संवेदनशीलता:**
 - चीनच्या सागरी आक्रमकतेबद्दल आसियानमधील अंतर्गत मतभेदांमुळे भारताच्या सामूहिक राजनैतिक मार्गक्रमणाला गुंतागुंतीचे केले आहे.
- **आर्थिक आव्हाने:**
 - RCEP (२०१९) मधून भारताच्या बाहेर पडण्याने आसियान राष्ट्रांना निराश केले.
 - वाढती व्यापार असमतोल, नॉन-टॅरिफ अडथळे आणि मंद FTA सुधारणा.
 - भारताच्या संरक्षणवादी प्रवृत्ती विरुद्ध आसियानच्या खुल्या व्यापार प्राधान्य.
- **कनेक्टिव्हिटीमधील विलंब:**
 - भौतिक पायाभूत सुविधांमध्ये मंद प्रगती होताना दिसते (त्रिपक्षीय महामार्ग विरुद्ध चीनचा BRI वेग).
- **आसियानमधील अंतर्गत मतभेद:**
 - म्यानमारच्या लष्करी राजवटीवरील भिन्न भूमिका समन्वित प्रादेशिक स्थितींना अडथळा आणतात, ज्यामुळे भारताच्या राजनैतिक सुसंगततेवर परिणाम होतो.

पुढील मार्ग

- **आसियान मध्यवर्तीता मजबूत करणे:** प्रादेशिक वास्तुकला आणि बहुपक्षीयतेमध्ये आसियानची भूमिका पुन्हा एकदा सिद्ध करणे.
- **उद्योगमुख क्षेत्रीय सहकार्य अधिक सखोल करणे:** सेमीकंडक्टर, डिजिटल अर्थव्यवस्था, हरित ऊर्जा, आरोग्यसेवा, एआय आणि अंतराल तंत्रज्ञानावर लक्ष केंद्रित करणे.
- **व्यापार आणि एफटीए सुधारणांचा चालना देणे:** बाजारपेठ प्रवेश, उत्पत्तीचे नियम आणि नॉन-टॅरिफ अडथळे कमी करण्यासाठी एआयएफटीएमध्ये सुधारणा करणे.
- **कनेक्टिव्हिटीच्या प्रकल्पांना गती देणे:** त्रिपक्षीय महामार्ग जलदगतीने वाढवा, अॅक्ट ईस्ट-अॅक्ट फास्ट दृष्टिकोनासह एकत्रित करणे.
- **वर्धित सागरी कूटनीति:** अधिक नौदल उपस्थिती, एचएडीआर सहयोग आणि एसएलओसीचे रक्षण करण्यासाठी संयुक्त सराव करणे.
- **'सेमीकंडक्टर कूटनीति' मध्ये सहभागी होणे:** जागतिक चिप पुरवठा साखळींमध्ये विविधता आणण्यासाठी सिंगापूर आणि मलेशियासोबत सहयोग करणे.

- **लोक-केंद्रित सहभाग:** तळागाळातील सद्भावना निर्माण करण्यासाठी शैक्षणिक देवाणघेवाण, सांस्कृतिक संबंध आणि परस्पर पर्यटन प्रोत्साहन वाढवणे.

शांघाय सहकार्य संघटना (SCO)

परिचय

SCO ही २००१ मध्ये स्थापन झालेली एक युरेशियन राजकीय, सुरक्षा आणि आर्थिक युती आहे, जी "शांघाय पाच" (चीन, रशिया, कझाकस्तान, किर्गिस्तान, ताजिकिस्तान, १९९६) पासून विकसित झाली आहे. युरेशियामध्ये प्रादेशिक सुरक्षा, आर्थिक सहकार्य आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढवण्याचे उद्दिष्ट त्याचे आहे. सचिवालय बीजिंगमध्ये आहे आणि RATS (प्रादेशिक दहशतवादविरोधी संरचना) चे मुख्यालय ताश्कंद, उझबेकिस्तान येथे आहे.

सध्याचे सदस्य (१०): चीन, रशिया, भारत, पाकिस्तान, कझाकस्तान, किर्गिस्तान, ताजिकिस्तान, उझबेकिस्तान, इराण (२०२३), बेलारूस (२०२४)

SCO चे धोरणात्मक महत्त्व

● भारतासाठी

- मध्य आशियाच्या ऊर्जा केंद्रात प्रवेश: भारत चीनच्या BRI चा भाग नाही आणि मध्य आशियामध्ये थेट प्रवेशाचा अभाव आहे. SCO कझाकस्तान आणि तुर्कमेनिस्तान सारख्या संसाधनांनी समृद्ध मध्य आशियाई देशांशी संवाद आणि सहकार्य सक्षम करते— आंतरराष्ट्रीय उत्तर दक्षिण वाहतूक कॉरिडॉर (INSTC) आणि चाबहार बंदराद्वारे भारताच्या ऊर्जा सुरक्षा आणि कनेक्टिव्हिटीसाठी महत्त्वाकांक्षांसाठी महत्त्वपूर्ण आहेत.
- RATS द्वारे दहशतवादविरोधी सहकार्य: RATS अंतर्गत गुप्तचर माहितीच्या देवाणघेवाणीचा भारताला फायदा होतो, विशेषतः अफगाणिस्तान आणि पाकिस्तानमध्ये कार्यरत असलेल्या LeT आणि JeM सारख्या दहशतवादी गटांवर. हे भारताच्या अंतर्गत सुरक्षा प्रयत्नांना समर्थन देते.
- चीन आणि पाकिस्तानच्या अक्षांचे संतुलन: दोघांशीही गुंतागुंतीचे संबंध असूनही, SCO भारताला भारतविरोधी कथनांना निष्प्रभ करण्यासाठी आणि सार्वभौमत्वावर आपली भूमिका स्पष्ट करण्यासाठी जागा देते, विशेषतः चीनच्या OBOR आणि पाकिस्तानच्या CPEC उपक्रमांना प्रतिसाद म्हणून.

भारताच्या युरेशियन सहसंबंध वाढवणे:

नियमित शिखर परिषदा, संरक्षण सराव (उदा., SCO शांतता मोहीम) आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीद्वारे, भारत दक्षिण आशियाच्या पलीकडे युरेशियामध्ये आपला राजनैतिक आणि सांस्कृतिक प्रभाव वाढवतो.

● इतर प्रदेशासाठी

- **पश्चिमेशियाय प्रादेशिक सुरक्षा वास्तुकला:** SCO प्रादेशिक प्रशासनाचे एक गैर-पश्चिमी मॉडेल दर्शवते, "बहुध्रुवीयता" ला प्रोत्साहन देते आणि NATO आणि अमेरिकेच्या नेतृत्वाखालील गटांना धोरणात्मक प्रतिसंतुलन प्रदान करते.

- अफगाणिस्तानमध्ये समन्वित प्रतिसादासाठी व्यासपीठः अमेरिकेनंतर. माघार घेतल्यानंतरही, एससीओ तालिबान राजवटीशी संवाद साधण्यासाठी आणि दहशतवादविरोधी आणि मानवतावादी प्रयत्नांचे समन्वय साधण्यासाठी एक प्रमुख बहुपक्षीय गट आहे.
- आर्थिक एकात्मता आणि व्यापार उपक्रमः एससीओ बिझनेस कौन्सिल आणि इंटरबँक कन्सोर्टियम सारख्या संस्था बँकिंग, एसएमई आणि सीमापार गुंतवणुकीत सहकार्य सुलभ करतात.

संस्थात्मक आणि भू-राजकीय आव्हाने

- एकता आणि धोरणात्मक स्पष्टतेचा अभावः एससीओकडे कोणतेही बंधनकारक करार यंत्रणा किंवा अंमलबजावणी संरचना नाही. कोणतेही सामान्य धोरणात्मक दृष्टिकोन नाही - सदस्य युकेन युद्ध, तालिबान मान्यता आणि चीनच्या प्रादेशिक महत्त्वाकांक्षा यासारख्या प्रमुख मुद्द्यांवर असहमत आहेत.
- भारत-चीन स्पर्धाः चीनचा आग्रहीपणा, ज्यामध्ये वादग्रस्त प्रदेशांमधून (पीओकेमधून सीपीईसी) बेल्ट अँड रोडचा समावेश आहे, राजनैतिक संघर्ष निर्माण करतो. भारत एससीओच्या पत्रव्यवहारांमध्ये बीआरआयला मान्यता देण्यापासून दूर राहतो.
- भारत-पाकिस्तान द्विपक्षीय गोंधळः जेव्हा भारत आणि पाकिस्तानमध्ये मतभेद असतात तेव्हा एससीओची एकमत-आधारित यंत्रणा थांबते—उदा. दहशतवादविरोधी अजेंड्यात. एससीओ सरावांमध्ये सहभागी असूनही दोघेही संयुक्त लष्करी उपक्रमांना नकार देतात.
- इराणचा समावेश आणि पश्चिमेला विरोधः इराणचा २०२३ मध्ये प्रवेश आणि २०२४ मध्ये बेलारूसने पश्चिमेला विरोध करणारे आवाज वाढवले आहेत, ज्यामुळे एससीओ उदारमतवादी लोकशाहीविरुद्ध अधिक संघर्षमय बनण्याची शक्यता आहे, जे भारताला अस्वस्थ वाटू शकते.
- अतिविस्तार आणि अजेंडा सौम्य करणेः क्षमता सुधारणांशिवाय अनेक संवाद भागीदार आणि नवीन सदस्यांचा समावेश संघटनेच्या प्रभावीतेला कमकुवत करण्याचा धोका आहे. एससीओ प्रतीकात्मक घोषणांपेक्षा पुढे जाण्यासाठी संघर्ष करत आहे.

भारतासाठीचे पुढील मार्ग

- निवडक सहभागः बीआरआय वैधतेसाठी अजेंडा हायजॅक करण्याच्या चीनच्या प्रयत्नांना विरोध करताना भारताने दहशतवाद आणि कनेक्टिव्हिटीचा वापर करावा.
- बहुध्रुवीय युरेशियन कथनाला प्रोत्साहन देणेः भारत एससीओमध्ये सार्वभौमत्व, नियम-आधारित प्रादेशिकता आणि संतुलित विकासाचे समर्थन करू शकतो, ज्यामुळे मध्य आशियाई राज्ये त्याच्या सहभागाच्या मॉडेलच्या जवळ येऊ शकतात.

- आर्थिक आणि सांस्कृतिक कूटनीतिसाठी प्रोत्साहन देणेः एससीओ स्टार्ट-अप फोरम, एससीओ यंग सायंटिस्ट्स कॉन्क्लेव्ह आणि आयुष-आधारित पारंपारिक औषध सहकार्य यासारख्या भारताच्या सॉफ्ट पॉवर उपक्रमांचा प्रभाव वाढविण्यासाठी विस्तार केला जाऊ शकतो.

इंडियन ओशन रिम असोसिएशन (IORA)

परिचय

इंडियन ओशन रिम असोसिएशन (आयओआरए) ही १९९७ मध्ये हिंद महासागराच्या किनारी राज्यांमध्ये प्रादेशिक सहकार्य आणि शाश्वत विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी स्थापन झालेली एक आंतरसरकारी संस्था आहे. मॉरिशसमध्ये मुख्यालय असलेले, त्यात भारत, ऑस्ट्रेलिया, इंडोनेशिया, दक्षिण आफ्रिका, बांगलादेश, यूएई आणि श्रीलंका यासह २३ सदस्य राष्ट्र आहेत.

भारताच्या दृष्टीने IORA चे महत्त्व

- हिंद महासागर प्रदेशात (IOR) भारताचा धोरणात्मक प्रभाव वाढवते आणि बेट राष्ट्रांसोबत विश्वास निर्माण करते.
- चीनच्या आक्रमक सागरी उपस्थितीला तोंड देण्यासाठी एक व्यासपीठ म्हणून काम करते.
- दक्षिण-दक्षिण सहकार्याला प्रोत्साहन देते, विशेषतः पूर्व आफ्रिका आणि हिंद महासागर बेट राष्ट्रांसोबत.
- बहुतेक सागरी व्यापार IOR मधून जात असल्याने भारताच्या ऊर्जा आणि व्यापार सुरक्षेला समर्थन देतो.
- सागरी राजनयिकता सक्षम करते आणि निव्वळ सुरक्षा प्रदाता म्हणून भारताचे व्यक्तिचित्र तयार करतो.
- हवामान लवचिकता, सागरी संशोधन आणि स्वच्छ ऊर्जा तंत्रज्ञानावर सहकार्य सुलभ करतो.

आव्हाने

- बंधनकारक विवाद निराकरण किंवा अंमलबजावणी यंत्रणा नसलेली कमकुवत संस्थात्मक रचना.
- सदस्य देशांमधील क्षमता तफावत कार्यक्रमांच्या एकसमान अंमलबजावणीत अडथळा आणतो.
- संवाद भागीदार म्हणून चीनचा वाढता सहभाग भू-राजकीय चिंता निर्माण करतो.
- संसाधनांच्या मर्यादा IORA सचिवालयाच्या कार्यक्षम क्षमतेला मर्यादित करतात.
- प्रादेशिक गटांचे (उदा., BIMSTEC, ASEAN, QUAD) आच्छादन लक्ष केंद्रित करणे आणि समन्वय कमकुवत करतो.
- कमी दृश्यमानता आणि खाजगी क्षेत्राचा सहभाग, IORA चा व्यावहारिक प्रभाव कमी करतो.

पुढील मार्ग

- IORA उपक्रमांमध्ये भारताचे आर्थिक, तांत्रिक आणि नेतृत्व योगदान वाढवणे.
- लहान बेटे आणि आफ्रिकन राज्यांसाठी प्रादेशिक सागरी क्षमता निर्माण कार्यक्रम विकसित करणे.
- डिजिटल सहकार्य, शाश्वत मत्स्यव्यवसाय आणि पूर्वसूचना प्रणालींना प्रोत्साहन देणे.
- भारताच्या ब्लू इकॉनॉमी धोरण आणि IPOI स्तंभांशी IORA चा विकास अजेंडा सैखित करणे.
- प्रादेशिक समावेशकता वाढविण्यासाठी शैक्षणिक, खाजगी क्षेत्र आणि युवा सहभागाला प्रोत्साहन देणे.

कीवर्ड्स : सागरी सुरक्षा, ऊर्जा सुरक्षा, कनेक्टिव्हिटी राजनीती, सॉफ्ट पॉवर राजनीती, बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्था, दहशतवादविरोधी सहकार्य, हवामान लवचिकता, आपत्ती व्यवस्थापन सहकार्य, सांस्कृतिक डिप्लोमसी, अॅक्ट ईस्ट पॉलिसी/ पूर्वेकडील कृती धोरण, इंडो-पॅसिफिक व्हिजन, आर्थिक एकात्मता, लोक-ते-लोक कनेक्टिव्हिटी, व्यापार सुविधा, प्रादेशिक सुरक्षा वास्तुकला

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न :

प्रश्न १. सार्कच्या कमी कामगिरीमागील कारणांवर चर्चा करा आणि त्याच्या पुनरुज्जीवनासाठी उपाययोजना सुचवा.

प्रश्न २. प्रादेशिक भूराजनीतीच्या दृष्टीने आसियानसोबत भारताच्या सहभागाचे धोरणात्मक महत्त्व काय आहे त्याचे विश्लेषित करा.

अलिप्ततावादी चळवळ (NAM)

परिचय (आढावा + संस्थापक सदस्य)

अलिप्ततावादी चळवळ (NAM) ची औपचारिक स्थापना १९६१ मध्ये शीतयुद्धाच्या शिखरावर असताना बेलग्रेड परिषदेत झाली. या चळवळीची स्थापना जवाहरलाल नेहरू (भारत), जोसिप ब्रोझ टिटो (युगोस्लाव्हिया), गमाल अब्देल नासेर (इजिप्त), सुकर्णो (इंडोनेशिया) आणि क्वामे नक्रुमा (घाना) यांसारख्या दूरदर्शी नेत्यांनी केली होती. आज, NAM मध्ये १२० सदस्य देश आहेत, ज्यामुळे ते संयुक्त राष्ट्रांनंतर दुसऱ्या क्रमांकाचे सर्वात मोठे आंतरराष्ट्रीय गट बनले आहे.

(आकृती)

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला आकार देण्यात NAM ची भूमिका

- NAM ने शीतयुद्धादरम्यान भारताला तिसरा मार्ग प्रदान केला, ज्यामुळे तो कोणत्याही शक्ती गटाच्या अधीन न राहता आपली धोरणात्मक स्वायत्तता जपू शकला.
- **भारताने NAM चा वापर खालील गोष्टींसाठी केला:**
 - वर्णभेद, वसाहतवाद आणि शास्त्रांच्या शर्यतीला विरोध करणे.
 - वसाहतवादमुक्ती आणि जागतिक निःशस्त्रीकरणाच्या कारणाने समर्थन करणे.
 - नवीन आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवस्थेसाठी चळवळीचे नेतृत्व करणे
- NAM ने भारताला नव्याने स्वतंत्र झालेल्या आणि विकसनशील राष्ट्रांमध्ये नेतृत्व करण्यासाठी एक नैतिक आणि राजनैतिक व्यासपीठ म्हणून काम केले.
- यामुळे भारताला तत्त्वतः सर्व शक्तींशी मुद्द्यांवर आधारित सहभागाद्वारे असंलग्नता राखता आली, तर व्यवहारात लवचिकता राखता आली.

सध्याच्या जागतिक परिस्थितीत NAM ची प्रासंगिकता

- **सतत प्रासंगिकता (सकारात्मक पैलू)**
 - **जागतिक दक्षिणेसाठी व्यासपीठ:** हवामान न्याय, लस समता आणि कर्जमुक्ती यासारख्या जागतिक मुद्द्यांवर NAM विकसनशील देशांसाठी एक सामूहिक आवाज आहे.
 - **धोरणात्मक स्वायत्तता:** वाढत्या जागतिक ध्रुवीकरणासह (उदा., अमेरिका-चीन स्पर्धा), NAM भारत आणि इतरांना असंलग्नता नसलेली विश्वासाहता राखण्यास मदत करते.
 - **बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्था:** NAM बहुध्रुवीयता, संयुक्त राष्ट्र सुधारणा आणि समतापूर्ण जागतिक प्रशासनाच्या सध्याच्या आवाहनांशी जुळते.
 - **जागतिक न्याय :** डिजिटल विभाजन, जागतिक असमानता आणि व्यापार संरक्षणवादावर लहान राज्यांच्या चिंता व्यक्त करण्यासाठी उपयुक्त.

● प्रासंगिकतेचे क्षरण (टीका आणि मर्यादा)

- **शीतयुद्धानंतरची संकट:** द्विध्रुवीयतेचा अभाव NAM ला दिशाहीन बनवत आहे.
- **अंतर्गत विभागणी:** सदस्यांमधील विविध राजकीय आणि आर्थिक हितसंबंध सामूहिक कृतींना प्रतिबंधित करतात.
- **घटणारा प्रभाव:** NAM चा प्रमुख जागतिक निर्णयांवर मर्यादित प्रभाव पडतो (उदा., WTO, UNSC सुधारणा).
- **भारताचे धोरणात्मक पुनर्रचना:** क्वाड, यूएसए, फ्रान्स आणि इतरांशी भारताचे सखोल संबंध कधीकधी NAM च्या मुख्य विचारसरणीशी विसंगत असल्याचे दिसून येते.
- **नवीन मंचांचा उदय:** G20, BRICS आणि SCO सारख्या इतर गटांनी भू-राजकीय प्रासंगिकतेच्या बाबतीत NAM ला मागे टाकले आहे.

G20 गट (G20)

परिचय

G20 (वीस गट) हा आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकार्यासाठी एक प्रमुख मंच आहे, जो जागतिक GDP च्या सुमारे 85%, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या 75% आणि जागतिक लोकसंख्येच्या जवळजवळ दोन तृतीयांश लोकांचे प्रतिनिधित्व करतो. १९९९ मध्ये आशियाई वित्तीय संकटानंतर अर्थमंत्री आणि केंद्रीय बँक गव्हर्नर यांची बैठक म्हणून याची स्थापना करण्यात आली. २००८ मध्ये जागतिक आर्थिक संकटादरम्यान जागतिक आर्थिक प्रतिसादाचे समन्वय साधण्यासाठी याला नेत्यांच्या पातळीवर नेण्यात आले.

सदस्य

G20 मध्ये १९ देश + युरोपियन युनियनचा समावेश आहे, ज्यामध्ये अमेरिका, चीन, भारत, रशिया, ब्राझील, फ्रान्स, जर्मनी, युके, जपान, दक्षिण कोरिया आणि सौदी अरेबिया यासारख्या प्रमुख अर्थव्यवस्थांचा समावेश आहे. भारत त्याच्या स्थापनेपासूनच सदस्य आहे आणि G20 चा अजेंडा आकार देण्यात सक्रिय भूमिका बजावतो.

G20 ची उद्दिष्टे

- जागतिक आर्थिक स्थिरता आणि आर्थिक विकासाला चालना देणे.
- प्रमुख अर्थव्यवस्थांमध्ये धोरणात्मक समन्वय वाढवणे.
- हवामान बदल, ऊर्जा संक्रमण आणि आरोग्य साथीच्या आजारांसारख्या जागतिक समस्यांना तोंड देणे.
- समावेशक आणि शाश्वत विकास सुनिश्चित करणे, विशेषतः जागतिक दक्षिणेत.

G20 च्या दृष्टीने भारताची भूमिका

- **भारत खालील गोष्टींचा जोरदार समर्थक राहिला आहे:**
 - जागतिक दक्षिण समस्या, डिजिटल समावेश, हवामान वित्त आणि

अन्न आणि ऊर्जा सुरक्षा.

- जागतिक प्रशासन संस्थांमध्ये, विशेषतः IMF आणि WTO मध्ये सुधारणा.
- भारताने २०२३ मध्ये "वसुधैव कुटुंबकम - एक पृथ्वी, एक कुटुंब, एक भविष्य" या थीम अंतर्गत G20 अध्यक्षपदाचे आयोजन केले होते.

भारताच्या G20 अध्यक्षपदाचे प्रमुख परिणाम:

- आफ्रिकन युनियनचा कायमस्वरूपी सदस्य म्हणून समावेश होतो आहे.
- जागतिक जैवइंधन आघाडी आणि डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा भांडाराची सुरुवात.
- LiFE चळवळ (पर्यावरणासाठी जीवनशैली) आणि महिलांच्या नेतृत्वाखालील विकासाला पाठिंबा मिळतो.
- कर्जमुक्तीवर लक्ष केंद्रित करा, विशेषतः कमी उत्पन्न असलेल्या देशांसाठी.

समकालीन प्रासंगिकता

- **G20 च्या उपलब्धी**
 - २००८ च्या जागतिक आर्थिक संकटादरम्यान समन्वित प्रतिसाद, मंदी टाळणे.
 - जागतिक कर आकारणीत सुधारणा करण्यासाठी बेस इरोजन आणि प्रॉफिट शिफ्टिंग (BEPS) सारखे फ्रेमवर्क तयार केले.
 - लसीकरण प्रवेश, गरीब राष्ट्रांसाठी कर्ज सेवा निलंबन यासह कोविड-१९ प्रतिसादांना सुलभ केले.
 - हवामान वित्त, स्वच्छ ऊर्जा आणि डिजिटल अर्थव्यवस्थेवर वाढलेले लक्ष.
- **G20 चे महत्त्व:**
 - कोविडनंतर आणि जागतिक महागाई दरम्यान जागतिक आर्थिक पुनर्प्राप्तीचे समन्वय साधणे.
 - हवामान बदल, कर्जाचा त्रास आणि बहुपक्षीय आर्थिक संरचना सुधारणे.
 - उत्तर-दक्षिण विभागणी कमी करणे, विशेषतः भारताने त्याच्या अध्यक्षपदाच्या काळात समावेशक अर्जेडा पुढे नेल्याने.
 - उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांच्या वाढत्या प्रभावासह जागतिक प्रशासन सुधारणांसाठी एक व्यासपीठ प्रदान करणे.

G20 समोरील आव्हाने :

- **अंमलबजावणी शक्तीचा अभाव:** G20 निर्णय कायदेशीररित्या बंधनकारक नाहीत.
- **भू-राजकीय विभागणी:** प्रतिस्पर्धी (उदा., यूएसए-चीन, रशिया-पश्चिम) सहमती कमकुवत करतात.

- **असमान प्रतिनिधित्व:** अनेक विकसनशील राष्ट्रांसाठी औपचारिक प्रतिनिधित्व नाही (अंशतः AU समावेशाद्वारे संबोधित केले जाते).
- विकसित आणि विकसनशील देशांमधील हवामान कृती वचनबद्धतेमध्ये फरक.
- **अर्जेड्यातील ओव्हरलोड:** मुख्य आर्थिक मुद्द्यांपेक्षा जास्त लक्ष केंद्रित केल्याने परिणामकारकता कमी होण्याचा धोका असतो.

BRICS (ब्राझील, रशिया, भारत, चीन, दक्षिण आफ्रिका)

परिचय

- ब्राझील, रशिया, भारत, चीन आणि दक्षिण आफ्रिका यांचा समावेश असलेला BRICS गट - २००९ मध्ये औपचारिकपणे निर्माण झाला (दक्षिण आफ्रिका २०१० मध्ये सामील झाला). हे बहुध्रुवीयता, समावेशक विकास आणि जागतिक प्रशासनाच्या सुधारणांचे समर्थन करणाऱ्या प्रमुख उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांना एकत्र आणते.
- या गटाचा जगाच्या लोकसंख्येच्या ४०% पेक्षा जास्त वाटा आहे, जागतिक जीडीपीच्या जवळपास २५% आहे आणि जागतिक व्यापारात १६% आहे.

अलीकडील/समकालीन घडामोडी (२०२४-२०२५)

सदस्यत्वाचा विस्तार:

- जानेवारी २०२४ मध्ये, इजिप्त, इथिओपिया, इराण आणि युएई ब्रिक्समध्ये सामील झाले.
- जानेवारी २०२५ मध्ये, इंडोनेशिया १० वा सदस्य बनला - आग्नेय आशियातील पहिला.

“भागीदार देश” म्हणून ओळख:

- २०२४ च्या काझान शिखर परिषदेत, ब्रिक्सने अल्जेरिया, व्हिएतनाम, कझाकस्तान, नायजेरिया, तुर्की आणि इतर देशांसाठी एक नवीन “भागीदार देश” श्रेणी सादर केली.
- आमंत्रित १३ देशांपैकी ९ देशांनी भागीदार दर्जा स्वीकारला आहे.

आर्थिक उपक्रम:

- स्थानिक चलनांचा वापर करून विकेंद्रित पेमेंट यंत्रणा असलेल्या ब्रिक्स पे सिस्टमचा विकास.
- रशियाने ब्रिक्स देशांच्या आर्थिक स्वायत्ततेला पाठिंबा देण्यासाठी आयएमएफला पर्यायी प्रस्ताव मांडला.

ब्रिक्सचे महत्त्व

- **जागतिक दक्षिणेचा आवाज:** हवामान वित्त, ऊर्जा समता आणि लस प्रवेश यासारख्या विकास-केंद्रित मुद्द्यांना उपस्थित करण्यासाठी उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांसाठी एक सामूहिक व्यासपीठ म्हणून काम करतो.
- **पश्चिमेकडील वर्चस्वाला आव्हाने:** G7, IMF आणि जागतिक

बँकेच्या वर्चस्वाला मागे टाकत जागतिक शक्ती संरचनांचे पुनर्संतुलन करण्याचा प्रयत्न करतो.

- **संस्था उभारणी:** आर्थिक स्वातंत्र्य आणि पायाभूत सुविधा निधी वाढविण्यासाठी न्यू डेव्हलपमेंट बँक (NDB) आणि आकस्मिक राखीव व्यवस्था (CRA) सारख्या संस्था स्थापित केल्या जातात.
- **बहुध्रुवीय जागतिक पुढाकार:** हस्तक्षेप न करणे, सार्वभौमत्व आणि बहुलवादावर आधारित अधिक लोकशाही आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेला प्रोत्साहन देतो.
- **धोरणात्मक स्वायत्ततेसाठी व्यासपीठ:** भारतासह सदस्यांना कठोर संरचनाशिवाय पश्चिम आणि पर्यायी जागतिक गटांमधील संबंध संतुलित करण्यास अनुमती देतो.
- **प्रादेशिक एकात्मता:** दक्षिण-दक्षिण सहकार्याद्वारे लॅटिन अमेरिका, युरेशिया, दक्षिण आशिया, आफ्रिका आणि आग्नेय आशियामध्ये सहकार्य सुलभ करतो.

आव्हाने

- **अंतर्गत फरक:** सीमा तणाव (उदा. भारत-चीन), राजकीय स्पर्धा आणि परस्परविरोधी भू-राजकीय हितसंबंध एकतेवर परिणाम करतात.
- **सत्तेची विषमता:** चीनचे आर्थिक आणि राजकीय वर्चस्व गटातील समान प्रभावाबद्दल चिंता निर्माण करतो.
- **संस्थात्मक रचनेचा अभाव:** कायमस्वरूपी सचिवालय किंवा बंधनकारक अंमलबजावणी यंत्रणा नाहीत; निर्णय बहुतेकदा घोषणात्मक राहतात.
- **मंद आर्थिक एकात्मता:** ब्रिक्स राष्ट्रंमधील व्यापार त्यांच्या वैयक्तिक जागतिक सहभागाच्या तुलनेत माफक राहतो.
- **विविध राजकीय व्यवस्था आणि प्राधान्यक्रम:** हा गट उदारमतवादी लोकशाही, हुकूमशाही राज्ये आणि संकरित राजवटींचा समावेश करतो, ज्यामुळे धोरणात्मक सुसंगतता कठीण होते.

QUAD (चतुर्भुज सुरक्षा संवाद)

परिचय

- चतुर्भुज सुरक्षा संवाद (QUAD) हा भारत, अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया यांचा समावेश असलेला एक अनौपचारिक धोरणात्मक मंच आहे.
- **याची कल्पना मूळतः** २००७ मध्ये जपानचे पंतप्रधान शिंजो आबे यांनी केली होती, परंतु २०१७ नंतर इंडो-पॅसिफिक प्रदेशात चीनच्या वाढत्या आक्रमकतेला प्रतिसाद म्हणून त्याला नवीन गती मिळाली.
- लष्करी युती नसली तरी, QUAD एक मुक्त, खुले, समावेशक आणि नियमांवर आधारित इंडो-पॅसिफिकला प्रोत्साहन देते.

मुख्य उद्दिष्टे

- इंडो-पॅसिफिकमध्ये नेव्हिगेशनचे स्वातंत्र्य आणि प्रादेशिक सार्वभौमत्वाचे समर्थन करणे.
- सागरी सुरक्षा, दहशतवादविरोधी आणि सायबरसुरक्षा सहकार्य सुनिश्चित करणे.
- लवचिक पुरवठा साखळी, उदयोन्मुख तंत्रज्ञान आणि हवामान कृतींना समर्थन देणे.
- लोकशाही मूल्ये, प्रादेशिक कनेक्टिव्हिटी आणि आपत्ती प्रतिसाद समन्वय वाढवणे.

प्रमुख उपक्रम आणि कार्यक्षेत्रे

- इंडो-पॅसिफिक सागरी डोमेन जागरूकता (IPMDA): गडद शिपिंग आणि सागरी धोक्यांचा रिअल-टाइम ट्रॅकिंग करणे.
- **QUAD लसीमधील भागीदारी:** इंडो-पॅसिफिकमध्ये COVID-19 लसी पोहोचवणे.
- पुरवठा साखळी लवचिकता उपक्रम: गंभीर खनिजे, अर्धवाहक आणि तंत्रज्ञान विविधीकरणावर लक्ष केंद्रित.
- QUAD हवामान कार्य गट: हरित शिपिंग, स्वच्छ हायड्रोजन आणि हवामान वित्तपुरवठा प्रोत्साहन देते.
- QUAD गंभीर आणि उदयोन्मुख तंत्रज्ञान गट: AI, 5G, क्वांटम तंत्रज्ञान आणि सायबरसुरक्षा मध्ये सहकार्य केले जाते.
- QUAD सायबरसुरक्षा भागीदारी: माहिती सामायिकरण आणि पायाभूत सुविधा संरक्षण.

भारताच्या दृष्टीने QUAD चे महत्त्व

- इंडो पॅसिफिकमध्ये निव्वळ सुरक्षा प्रदाता म्हणून भारताची भूमिका वाढवतो.
- दक्षिण आशिया, हिंद महासागर आणि आग्नेय आशियामध्ये चीनच्या प्रभावाचा प्रतिकार करतो.
- पारंपारिक युतीपेक्षा (उदा. रशिया) भारताच्या धोरणात्मक भागीदारीमध्ये विविधता आणतो.
- अत्याधुनिक तंत्रज्ञान, गुंतवणूक आणि संरक्षण सहकार्यात प्रवेश सुलभ करतो.
- SAGAR (प्रदेशातील सर्वांसाठी सुरक्षा आणि वाढ) च्या भारताच्या दृष्टिकोनाचे समर्थन करतो.

आव्हाने

- **चीनविरोधी युतीची धारणा:** क्वाड कोणत्याही देशाविरुद्ध नाही असे अधिकृतपणे सांगितले जात असले तरी, चीन ते रोखण्याची रणनीती म्हणून पाहतो, ज्यामुळे प्रादेशिक तणाव आणि राजनैतिक दबाव वाढतो.

- **सदस्यांमध्ये धोरणात्मक प्राधान्यांमध्ये फरक:** भारत धोरणात्मक स्वायत्ततेवर भर देतो आणि औपचारिक लष्करी युती टाळतो, तर जपान आणि ऑस्ट्रेलिया हे अमेरिकेचे करारातील सहयोगी आहेत, ज्यामुळे धोक्याची धारणा आणि प्रतिसाद यंत्रणेत फरक निर्माण होतो.
- **संस्थात्मक चौकटीचा अभाव:** QUAD हा कायमस्वरूपी सचिवालय, कायदेशीर आदेश किंवा निर्णय घेण्याच्या यंत्रणेशिवाय एक अनौपचारिक गट आहे, ज्यामुळे दीर्घकालीन समन्वयित कृती करण्याची त्याची क्षमता मर्यादित होते.
- **इतर धोरणात्मक गटांसह ओव्हरलॅप:** QUAD चा अर्जेडा AUKUS, ASEAN-नेतृत्वाखालील मंच आणि इंडो-पॅसिफिक इकॉनॉमिक फ्रेमवर्क (IPEF) सह अधिकाधिक ओव्हरलॅप होत आहे, ज्यामुळे अतिरेकीपणा किंवा स्पर्धा करण्याऐवजी पूरकता सुनिश्चित करण्यासाठी नाजूक राजनयिकता आवश्यक आहे.
- **धोरणात्मक अतिरेकीपणाचा धोका:** QUAD तंत्रज्ञान, आरोग्य, हवामान आणि पायाभूत सुविधांसारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये आपले लक्ष केंद्रित करत असताना, उद्देशाचा प्रसार आणि अतिरेकी वचनबद्धतेचा धोका असतो, ज्यामुळे त्याचा मुख्य धोरणात्मक अर्जेडा कमकुवत होण्याची शक्यता असते.

राष्ट्रकुल राष्ट्रे प्रस्तावना

राष्ट्रसंघ, ज्याला सहसा फक्त राष्ट्रकुल म्हणून संबोधले जाते, ही ५६ स्वतंत्र आणि समान देशांची स्वयंसेवी संघटना आहे, ज्यापैकी बहुतेक पूर्वी ब्रिटिश साम्राज्याचा भाग होते. १९४९ मध्ये लंडन घोषणेद्वारे त्याची औपचारिक स्थापना झाली, ज्यामुळे प्रजासत्ताकांना (भारतासारखे) सदस्य राहण्याची परवानगी मिळाली. ही संघटना राजकीय संघटना नाही, तर लोकशाही, मानवी हक्क, कायद्याचे राज्य आणि शाश्वत विकासाच्या सामायिक मूल्यांवर आधारित सहकार्यासाठी एक मंच आहे.

प्रमुख वैशिष्ट्ये

- **राष्ट्रकुलचे प्रमुख:** ब्रिटिश सम्राट (सध्या राजा चार्ल्स तिसरा), एक प्रतीकात्मक व्यक्तिमत्त्व म्हणून काम करतो.
- **सचिवालय:** लंडनमध्ये स्थित, राष्ट्रकुल व्यवहारांचे समन्वय साधते.
- **राष्ट्रसंघ सनद (२०१३):** लिंग समानता, लोकशाही, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि पर्यावरणीय शाश्वतता यासारख्या मुख्य मूल्यांचे संहिताकरण करते.
- **सदस्यत्व ऐच्छिक आहे आणि ते माजी ब्रिटिश वसाहतींपुरते मर्यादित नाही (उदा., रवांडा, मोझांबिक आणि टोगो हे ब्रिटनशी वसाहतवादी संबंध नसलेले सदस्य आहेत).**

उद्दिष्टे

- लोकशाही, सुशासन आणि कायद्याचे राज्य यांना प्रोत्साहन देणे.

- आर्थिक वाढ, व्यापार आणि शाश्वत विकासाला प्रोत्साहन देणे.
- सांस्कृतिक देवाणघेवाण, शिक्षण आणि लोक-ते-लोक संपर्क वाढवणे.
- विकसनशील आणि विकसित सदस्यांमध्ये बहुपक्षीय सहकार्य मजबूत करणे.

भारत आणि राष्ट्रकुल

- संस्थापक सदस्य आणि स्वातंत्र्यानंतर राष्ट्रकुलला आकार देण्यात एक प्रमुख भूमिका.
- प्रजासत्ताक असूनही, १९४९ मध्ये भारताने सदस्य राहण्याचा निर्णय घेतला, हा निर्णय संस्थेचे वसाहतीकरण आणि लोकशाहीकरण करण्यास मदत करणारा होता.
- **भारत राष्ट्रकुलचा वापर खालील गोष्टींसाठी करतो:**
 - विशेषतः आफ्रिका, कॅरिबियन आणि पॅसिफिक बेटांमध्ये सॉफ्ट पॉवर प्रोजेक्ट करणे.
 - क्षमता-निर्मिती, निवडणूक निरीक्षण आणि तांत्रिक सहाय्य कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होणे.
 - डिजिटल समावेशन, हवामान कृती आणि दक्षिण-दक्षिण सहकार्याला प्रोत्साहन देणे.
 - राष्ट्रकुल प्रमुखांच्या सरकारच्या बैठकीत (CHOGM) नियमित सहभागाचे आयोजन करणे.

भारतासाठी महत्त्व

- **जागतिक दक्षिण नेतृत्व:** लहान आणि विकसनशील राष्ट्रांपर्यंत भारताचा पोहोच वाढवते.
- **सॉफ्ट पॉवर डिप्लोमसी/ राजनीती:** भारताचे लोकशाही मॉडेल, संस्कृती आणि सभ्यता मूल्ये प्रदर्शित करते.
- **शैक्षणिक आणि युवा सहभाग:** भारतीय नागरिकांसाठी शिष्यवृत्ती, इंटर्नशिप आणि युवा नेतृत्व कार्यक्रमांना समर्थन देते.
- **व्यापार आणि गुंतवणूक संधी:** सामान्य कायद्याच्या परंपरांवर आधारित इंग्रजी भाषिक बाजारपेठ आणि कायदेशीर प्रणालींशी संलग्न होण्यासाठी एक व्यासपीठ देते.
- **विकास सहकार्य:** लिंग समानता, शिक्षण, आरोग्य आणि हवामान लवचिकता यासारख्या क्षेत्रांमध्ये सहभागी होण्यासाठी व्यासपीठ देते.

आव्हाने आणि टीका

- **वसाहतवादी वारसा धारणा:** अजूनही काही लोक ब्रिटिश साम्राज्यवादाचे अवशेष म्हणून पाहतात, त्याचा नैतिक अधिकार मर्यादित करतात.
- **अंमलबजावणी यंत्रणेचा अभाव:** लोकशाही मागे हटण्याच्या किंवा अधिकारांच्या उल्लंघनाच्या बाबतीतही कोणतेही बंधनकारक अधिकार किंवा निर्बंध नाहीत.

- **मर्यादित राजकीय प्रासंगिकता:** संयुक्त राष्ट्र, G20, BRICS आणि प्रादेशिक गटांसारख्या मजबूत बहुपक्षीय मंचांमुळे अदृश्यता.
- **कमी दृश्यमानता आणि सहभाग:** कमी झालेली राजकीय वचनबद्धता आणि मीडिया कव्हेरेज त्याचा प्रभाव कमी करते.
- **अंतर्गत विषमता:** वेगवेगळ्या राजकीय व्यवस्था, अर्थव्यवस्था आणि मूल्यांसह विविध सदस्यत्वांमुळे एकमत होणे कठीण होते.

I2U2 गट

परिचय

I2U2 हा भारत, इस्रायल, संयुक्त अरब अमिराती (UAE) आणि युनायटेड स्टेट्स (US) यांचा समावेश असलेला चतुर्भुज आर्थिक आणि धोरणात्मक सहकार्य मंच आहे. ऑक्टोबर २०२१ मध्ये भारत-इस्रायल-UAE यांच्यातील त्रिपक्षीय सहकार्यावर आधारित, तो सुरू करण्यात आला, नंतर त्याचा विस्तार करून अमेरिकेचा समावेश करण्यात आला.

मुख्य उद्दिष्टे

- अन्न सुरक्षा, ऊर्जा, तंत्रज्ञान, पायाभूत सुविधा, पाणी, अवकाश आणि आरोग्य या प्रमुख क्षेत्रांमध्ये संयुक्त गुंतवणूक आणि सहकार्याला प्रोत्साहन देणे.
- दक्षिण आशिया, मध्य पूर्व आणि पश्चिम यांच्यातील आर्थिक भागीदारी आणि प्रादेशिक एकात्मता मजबूत करणे.
- शाश्वत, समावेशक आणि नवोन्मेष-नेतृत्वाखालील सहकार्य मॉडेल तयार करणे.

प्रमुख प्रकल्प आणि सहकार्याचे क्षेत्र

- **अन्न सुरक्षा उपक्रम (UAE-भारत):**
 - भारतात एकात्मिक अन्न उद्याने विकसित करण्यासाठी UAE \$2 अब्ज गुंतवणूक करणार आहे.
 - उद्यानांमध्ये हवामान-स्मार्ट तंत्रज्ञान, कचरा कमी करणे आणि लॉजिस्टिक्स सुधारणांचा समावेश असेल.
- **अक्षय ऊर्जा प्रकल्प (भारत-इस्रायल-यूएसए-यूएई):**
 - गुजरातमध्ये ३०० मेगावॉटचा हायब्रिड अक्षय ऊर्जा प्रकल्प स्थापन करण्यासाठी संयुक्त उपक्रम.
 - अमेरिका आणि इस्रायली तज्ज्ञता, युएई निधी आणि भारताद्वारे अंमलबजावणी केली जाते.
- **तंत्रज्ञान आणि पायाभूत सुविधा:**
 - उदयोन्मुख तंत्रज्ञान, एआय, फिनटेक, सेमीकंडक्टर पुरवठा साखळी आणि डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधांवर सामायिक लक्ष केंद्रित करतात.
 - प्रदेशांमध्ये लवचिक लॉजिस्टिक्स आणि वाहतूक कॉरिडॉर तयार करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे.

पाणी आणि हवामान लवचिकता:

- भारताद्वारे स्मार्ट शेती आणि पाणी पुनर्वापर मॉडेलसना समर्थन देण्यासाठी इस्रायलचे पाणी व्यवस्थापन तंत्रज्ञान आणि यूएसचा निधी वापरला जातो.

भारताच्या दृष्टीने महत्त्व

- **धोरणात्मक संतुलन:** इराणला वेगळे न करता मध्य पूर्वेतील भारताची भागीदारी वाढवते, बहु-सरेखन राखते.
- **आर्थिक वाढ:** महत्त्वाच्या पायाभूत सुविधा आणि उर्जेमध्ये गुंतवणूक आकर्षित करते.
- **अन्न आणि ऊर्जा सुरक्षा:** जागतिक व्यत्ययांमध्ये पुरवठा साखळी लवचिकता मजबूत करते.
- **तांत्रिक मदत:** भारताच्या नवोन्मेष परिसंस्थेसाठी अमेरिका आणि इस्रायलमधील उच्च दर्जाच्या तंत्रज्ञानाची उपलब्धता होते.
- **सॉफ्ट पॉवर आणि डायस्पोरा लीव्हेरेज:** युएई आणि यूएसए मधील मजबूत भारतीय डायस्पोरा भारताच्या सहभागाला बळकटी देतो.

आव्हाने

- **इराणशी असलेले संबंध:** इस्रायल आणि युएई सोबतचे संबंध अधिक दृढ केल्याने भारताचे इराणशी असलेले दीर्घकालीन संबंध ताणले जाऊ शकतात.
- **असममित क्षमता:** सदस्यांमध्ये बदलणारे धोरणात्मक हितसंबंध आणि क्षमता गतीवर परिणाम करू शकतात.
- **संस्थात्मक रचनेचा अभाव:** कायमस्वरूपी सचिवालय किंवा औपचारिक करार-आधारित चौकट नाही.
- **भू-राजकीय तणाव:** प्रादेशिक अस्थिरता (उदा., इस्रायल-पॅलेस्टाईन संघर्ष, इराण-अमेरिका तणाव) सहकार्य गुंतागुंतीचे करू शकते.

पुढील मार्ग

- स्पष्ट रोडमॅप आणि नियमित शिखर परिषदांसह गटाचे संस्थात्मकीकरण करणे.
- शेती, हवामान आणि स्टार्ट-अप इकोसिस्टममध्ये डिलिव्हेरेबल-केंद्रित सहकार्यावर लक्ष केंद्रित करणे.
- पश्चिम आशियातील राजनैतिक कूटनीतिमध्ये संतुलन सुनिश्चित करा, आखाती आणि आखाती नसलेल्या दोन्ही घटकांशी मजबूत संबंध राखणे.
- अन्न, आरोग्य आणि पाण्यात स्केलेबल नवकल्पना प्रदर्शित करून, जागतिक दक्षिणेसाठी विकास मॉडेल तयार करण्यासाठी I2U2 चा वापर करणे.

AUKUS आणि त्याचे भारतावरील परिणाम

परिचय

AUKUS भागीदारी ही ऑस्ट्रेलिया, युनायटेड किंग्डम आणि युनायटेड स्टेट्स यांच्यातील त्रिपक्षीय सुरक्षा करार आहे, जो सप्टेंबर २०२१ मध्ये जाहीर करण्यात आला होता, ज्याचा उद्देश इंडो-पॅसिफिकमध्ये लष्करी आणि तांत्रिक क्षमता वाढवणे आहे. AUKUS अणुऊर्जेवर चालणाऱ्या पाणबुड्या, सायबर क्षमता, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि समुद्राखालील तंत्रज्ञान यासारख्या क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करते, ज्याचा स्पष्ट हेतू या प्रदेशात चीनच्या आक्रमकतेला रोखणे आहे.

AUKUS भारतासाठी का महत्त्वाचे आहे

● भारतासाठी सकारात्मक महत्त्व

- चीनविरोधी युती मजबूत करते: AUKUS चीनविरुद्ध प्रतिबंधात्मक संरचना मजबूत करते, चालू सीमा तणाव आणि हिंद महासागरात चीनच्या सागरी विस्तारादरम्यान अप्रत्यक्षपणे भारताच्या हितांना समर्थन देते.
- क्वाडशी पूरकता: AUKUS हा एक कठोर-सुरक्षा करार असला तरी, क्वाड सॉफ्ट-सुरक्षा सहकार्यावर (लसीकरण, हवामान, पायाभूत सुविधा) लक्ष केंद्रित करते. दोन्हीही आदेशांना ओव्हरलॅप न करता प्रादेशिक संतुलन राखण्यासाठी समांतरपणे कार्य करू शकतात.
- प्रादेशिक भागीदारींमध्ये विविधता आणते: AUKUS ऑस्ट्रेलियाच्या संरक्षण क्षमता वाढवते, ज्यामुळे भारताला सागरी सहकार्य आणि गुप्तचर माहिती सामायिकरणासाठी त्याच्या इंडो-पॅसिफिक भागीदारांवर अधिक अवलंबून राहण्याची परवानगी मिळते.
- उदयोन्मुख तंत्रज्ञानावर लक्ष केंद्रित करा: AUKUS अंतर्गत विकसित होत असलेल्या AI, सायबर आणि क्वांटम क्षेत्रांमध्ये होणाऱ्या परिणामांचा अमेरिकेसोबत भारताच्या तंत्रज्ञान भागीदारींना फायदा होऊ शकतो.

● भारतासाठी धोरणात्मक चिंता

- प्रमुख सुरक्षा वास्तुकलेतून वगळणे: AUKUS मधून भारताची अनुपस्थिती प्रादेशिक सुरक्षा निर्णय घेण्यामध्ये, विशेषतः सागरी लष्करी गतिशीलता आणि गुप्तचर माहिती सामायिकरण चौकटींमध्ये त्याची भूमिका मर्यादित करू शकते.
- धोरणात्मक स्वायत्ततेचे संभाव्य उल्लंघन: मजबूत अमेरिकेच्या नेतृत्वाखालील सुरक्षा चौकट भारतावर औपचारिक सरेखन करण्यासाठी दबाव आणू शकते, ज्यामुळे त्याच्या असंलग्न, मुद्द्यांवर आधारित धोरणात्मक स्वायत्ततेवर परिणाम होऊ शकतो.
- प्रादेशिक शस्त्रास्त्र शर्यतीचा धोका: अणुऊर्जेवर चालणाऱ्या पाणबुडी करारामुळे इंडो-पॅसिफिकमध्ये लष्करी उभारणी होऊ शकते, ज्यामुळे चीनला हिंद महासागर प्रदेशात (IOR) नौदल तैनाती वाढविण्यास प्रोत्साहित केले जाऊ शकते, ज्यामुळे भारताच्या सागरी प्राधान्याला आव्हान मिळेल.

- आसियान आणि भारताच्या नेतृत्वाखालील चौकटीचे सीमांतीकरण: विद्यमान बहुपक्षीय प्लॅटफॉर्मशी काळजीपूर्वक सुसंगत नसल्यास, AUKUS आसियान केंद्रीकरण आणि भारताच्या SAGAR विजनला कमकुवत करू शकते.
- अणुप्रसार अप्रसार चिंता: पाणबुड्या अणुशस्त्रधारी नसल्या तरी, अणुप्रचार तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण NPT राजवटीला कमकुवत करणारे एक उदाहरण स्थापित करू शकते, ज्याला भारत अप्रत्यक्षपणे त्याच्या बाहेर असूनही समर्थन देतो.

कीवर्ड : जागतिक प्रशासन सुधारणा, डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा, हवामान न्याय, लस समता, व्यापार संरक्षणवाद, सॉफ्ट पॉवर डिप्लोमसी, नियम-आधारित व्यवस्था, अ-सरेखन, आर्थिक बहुपक्षीयता, तांत्रिक सार्वभौमत्व, अन्न आणि ऊर्जा सुरक्षा, सागरी सुरक्षा, विकास कूटनीति, बहुपक्षीयता, पुरवठा साखळी लवचिकता

मुख्यपरीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न :

प्रश्न १. भारताच्या भू-राजकीय आणि आर्थिक हितसंबंधांसाठी त्रिक्स विस्ताराचे महत्त्व काय आहे ते तपासा.

प्रश्न २. भारताच्या इंडो-पॅसिफिक धोरणाला QUAD कसे पूरक आहे? त्याचे एकता टिकवून ठेवण्यात येणाऱ्या आव्हानांवर प्रकाश टाका.

मूल्यवर्धन/अधिक माहिती

बातम्यांमधील :

- **भारत - युनायटेड किंग्डम:** अलीकडेच भारत-युकेने दोन्ही देशांमधील द्विपक्षीय व्यापार वाढविण्यासाठी एफटीएवर स्वाक्षरी केली.
- **भारत - न्यूझीलंड:** अलीकडेच, भारताने भारतीय उपखंडातील दहशतवादविरोधी संरक्षण करारावर न्यूझीलंडसोबत पाच डोळ्यांचा सहयोगी भागीदार म्हणून स्वाक्षरी केली.
- **बिम्स्टेक(BIMSTAKE):** अलीकडेच, भारताने व्यापार आणि सागरी सुरक्षेसाठी बिम्स्टेकला प्रोत्साहन दिले, चीनला तोंड देण्यासाठी २०२५ मध्ये प्रादेशिक एफटीए शिखर परिषदेचे नियोजन केले.
- **ब्रिक्स(BRICS):** अलीकडेच, अमेरिकेच्या टॅरिफ धमक्यांमधील ब्रिक्सच्या भूमिकेचे भारताने समर्थन केले, युएनएससी सुधारणा आणि युएई, इजिप्त सारख्या नवीन सदस्यांसह व्यापार संबंधांवर भर दिला.
- **एससीओ(SCO):** अलीकडेच, भारत-रशियाने सुरक्षा, व्यापार आणि बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेसाठी एससीओ संबंध अधिक दृढ केले, चीनचा प्रभाव संतुलित केला.

संक्षिप्त रूप

LEAD (द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय सहभागासाठी भारताचा दृष्टिकोन)

- L – धोरणात्मक भागीदारीचा फायदा घ्या
- E – आर्थिक कूटनीति आणि व्यापार करार
- A – जागतिक निकषांशी जुळवून घेणे
- D – विकासात्मक सहकार्य

PACT (आंतरराष्ट्रीय करारांमध्ये भारताचे प्राधान्यक्रम)

- P – शांतता आणि सुरक्षा
- A – बाजारपेठ आणि तंत्रज्ञानापर्यंत प्रवेश
- C – हवामान आणि पर्यावरणीय उद्दिष्टे
- T – तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि नवोपक्रम

RISE (जागतिक गटांमध्ये भारत)

- R – प्रादेशिक नेतृत्व (उदा., BIMSTEC, BBIN)
- I – जागतिक मंचावरील प्रभाव (उदा., G20, UN, WTO)
- S – धोरणात्मक संतुलन (उदा., QUAD, SCO, BRICS)
- E – आर्थिक एकात्मता (उदा., FTAs, IPEF)

टप्पा (बहुपक्षीय मध्ये भारताची भूमिका संस्था)

- S – सुरक्षा परिषद सुधारणा वकिली
- T – व्यापार प्रतिनिधित्व (WTO, FTAs)

- A – जागतिक दक्षिणेतील युती (BRICS, G77)
- G – जागतिक प्रशासन सहभाग
- E – पर्यावरणीय कूटनीति (उदा., COP, ISA)

FORCE (गटांमध्ये भारताच्या हितावर परिणाम करणारे घटक)

- F – आर्थिक वचनबद्धता आणि मदत
- O – भू-राजकीय हितसंबंधांवर आच्छादित होणे
- R – नियामक आणि व्यापार अडथळे
- C – सांस्कृतिक आणि राजकीय संवेदनशीलता
- E – बाह्य दबाव (चीन/अमेरिका इ. कडून)

प्रस्तावना आणि निष्कर्षासाठी तयार टेम्पलेट्स

भारत - जपान

- पंतप्रधान शिंजो आबे: "जगातील कोणत्याही द्विपक्षीय संबंधांपेक्षा भारत आणि जपान संबंधांमध्ये सर्वात मोठी क्षमता आहे."

भारत – इस्रायल

- पंतप्रधान नेतन्याहू: आयटी (भारतीय प्रतिभा) × आयटी (इस्रायली तंत्रज्ञान) = (आय स्क्वेअर टी स्क्वेअर) उद्यासाठी भारत-इस्रायल संबंध
- भारत आणि इस्रायलमध्ये विविध क्षेत्रात धोरणात्मक सहकार्याचे वैशिष्ट्य असलेले एक अद्वितीय राजनैतिक संबंध आहेत. १९९२ मध्ये स्थापित, त्यांचे संबंध पारंपारिक राजनैतिकतेच्या पलीकडे विकसित झाले आहेत, ज्यामध्ये संरक्षण, तंत्रज्ञान, शेती आणि बरेच काही समाविष्ट आहे.
- भारत-इस्रायल भागीदारी आंतरराष्ट्रीय सहकार्याच्या परिवर्तनीय शक्तीचा पुरावा म्हणून उभी आहे. दोन्ही राष्ट्रे जटिल आव्हानांना तोंड देत असताना, नवोन्मेष आणि सुरक्षेसाठी त्यांची सामायिक वचनबद्धता एक लवचिक आणि गतिमान संबंध सुनिश्चित करते.

भारत – इराण

- पंतप्रधान मोदी: "भारत आणि इराण नवीन मित्र नाहीत. आमची दोस्ती इतिहासाइतकीच जुनी आहे."
- भू-राजकीय विकासाच्या संदर्भात भारत-इराणी संबंधांचे धोरणात्मक महत्त्व वाढले आहे, ज्यामुळे ते दक्षिण आशिया आणि मध्य पूर्वेतील एक महत्त्वाची भागीदारी बनले आहे.
- भारत आणि इराणमधील राजनैतिक, आर्थिक आणि धोरणात्मक संबंध मजबूत करणे केवळ त्यांच्या परस्पर हिताचेच नाही तर चीनने सादर केलेल्या भू-राजकीय आव्हानांना अधिक संतुलित आणि लवचिक प्रतिसाद देण्यास देखील योगदान देते.

भारत - रशिया

- पंतप्रधान मोदी: "भारतातील प्रत्येक मुलाला माहित आहे की भारताचा सर्वात चांगला मित्र कोण आहे."
- एस. जयशंकर: "भू-राजकारण आणि धोरणात्मक अभिसरण भारत-रशिया संबंधांना नेहमीच सकारात्मक मार्गावर ठेवेल."
- भारत-रशिया संबंधांचे सर्वात कमकुवत पैलू म्हणजे ते सरकार-ते-सरकार संबंधांद्वारे चालतात. कोणतेही संबंध केवळ एकाच मार्गावर पुढे जाऊ शकत नाहीत. आर्थिक संबंध मजबूत करण्याची आणि लोक-ते-लोक संपर्क सुधारण्याची गरज आहे.

भारत - आफ्रिका

- एस. जयशंकर: "आफ्रिका ही भारताची परराष्ट्र धोरणाची प्राथमिकता आहे."
- नेल्सन मंडेला: अन्याय आणि अत्याचाराविरुद्धच्या सामान्य संघर्षामध्ये विणलेल्या 'सोनेरी धाग्या' म्हणून भारत-आफ्रिकन संबंधांचे वर्णन केले.
- आफ्रिकेसोबत भारताच्या संबंधांची स्वतःची एक वेगळी स्क्रिप्ट आहे. वसाहतवादाच्या विरोधात संघर्षाचा आपला सामायिक इतिहास आणि आपल्या लोकांना समृद्धी आणण्याच्या आपल्या आकांक्षेमुळे परिभाषित केलेला एक मजबूत भावनिक दुवा.

भारत - मध्य आशिया

- युरेशियाच्या मध्यभागी असलेले मध्य आशियाचे स्थान, त्याची भौगोलिक जवळीक आणि ऐतिहासिक संबंध, या प्रदेशाला भारताच्या धोरणात्मक हितसंबंधांशी अत्यंत संबंधित बनवतात.
- भारत आपल्या सीमांच्या पलीकडे पाहत असताना, मध्य आशिया भारताला युरेशियामध्ये आघाडीची भूमिका बजावण्यासाठी त्याच्या राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक संबंधांचा फायदा घेण्यासाठी योग्य व्यासपीठ प्रदान करतो.

भारत - पश्चिम आशिया

- मध्य आशियाचे प्रवेशद्वार असल्याने, भारताचे ऊर्जा सुरक्षा, व्यापार आणि सुरक्षा हितसंबंध हे या प्रदेशाशी वाढत्या संबंधांचे प्रमुख चालक आहेत.
- भारताचे पश्चिम आशियाशी असलेले संबंध अलिकडच्या वर्षांत परिवर्तनात्मक बदल घडवून आणले आहेत, धर्म आणि पैसे पाठवण्यावर बांधलेल्या ऐतिहासिक संबंधांपासून ते परस्पर हितसंबंधांवर आधारित भागीदारीकडे विकसित होत आहेत.
- भारताला राजकीय आणि सुरक्षाविषयक चिंता आहेत आणि आखाती देशामध्ये शांतता आणि स्थिरतेसाठी प्रयत्नांमध्ये सहभागी होण्याची आवश्यकता आहे. या प्रदेशातील संघर्ष आणि अस्थिरता लक्षात घेता, भारतीय राजनैतिक कूटनीतिने पश्चिम

आशियाकडे व्यावहारिकता, नाजूकपणा आणि सुसंस्कृततेने पाहण्याची आवश्यकता आहे.

इंडो-पॅसिफिक

- इंडो-पॅसिफिक ही एक धोरणात्मक जागा आहे जी भारत आणि इतर सर्व भागधारकांसाठी अनेक आव्हाने आणि संधी देते. या प्रदेशात भारताच्या हितसंबंधांच्या अंमलबजावणीसाठी योग्य राजनैतिक धोरणे आणि आर्थिक आणि लष्करी प्रतिपादन महत्त्वाचे आहे.
- ज्याप्रमाणे भू-राजकारणाचे केंद्र इंडो-पॅसिफिककडे सरकत आहे, तसतसे हा प्रदेश धोरणात्मक आणि आर्थिक दृष्टिकोनातून अधिक महत्त्वाचा होत चालला आहे. त्या संदर्भात, भारताने राष्ट्रांच्या सार्वभौमत्व आणि सुरक्षेला धक्का न लावता आपली इंडो-पॅसिफिक रणनीती काळजीपूर्वक ठरवण्याची आवश्यकता आहे.

क्वाड

- क्वाड, अधिकृतपणे चतुर्भुज सुरक्षा संवाद (QSD), ही औपचारिक युती नाही. ही चार सागरी लोकशाहींचा समावेश असलेली एक अनौपचारिक धोरणात्मक मंच आहे: उदा. भारत, जपान, ऑस्ट्रेलिया आणि अमेरिका.
- क्वाड ही युती नाही तर एक प्रगतीशील राजनैतिक बंधन आहे ज्यामध्ये वाढ लवचिक राहते आणि चिनी कृतींना प्रतिसाद देते आणि गरज पडल्यास संयुक्तपणे तोंड देण्यासाठी क्षमता आणि आंतरकार्यक्षमता निर्माण करते.

अभ्यासक्रम माहिती करून घेणे: तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे ?

विकसित आणि विकसनशील देशांच्या धोरणांचा आणि राजकारणाचा भारताच्या हितांवर परिणाम, भारतीय लोकसंबंध.

- भारताच्या हितांवर परिणाम
 - विकसित देशांकडून:
 - व्यापार संरक्षणवाद: अमेरिका आणि युरोपियन युनियनचे दर, डिजिटल कर वाद भारतीय निर्यातीवर परिणाम करतात (स्टील, आयटी, फार्मा).
 - हवामान धोरणे: ईयू सीबीएएम, यूएस आयआरए अनुपालन खर्च वाढवतात, हरित संरक्षणवादाचा धोका निर्माण करतात.
 - तंत्रज्ञान निर्बंध: निर्यात बंदी (उदा., सेमीकंडक्टर) भारताच्या महत्त्वपूर्ण तंत्रज्ञानाच्या प्रवेशावर मर्यादा घालतात.
 - डिजिटल नियम: जीडीपीआर, डीएमए भारतीय आयटी कंपन्यांसाठी अडथळे निर्माण करतात, देशांतर्गत नियामक संरचनासाठी दबाव आणतात.
 - विकसनशील देशांकडून:
 - चीनचे आरईडि नियंत्रणे: भारताच्या स्वच्छ ऊर्जा, संरक्षण क्षेत्रांना धोका.
 - प्रादेशिक अस्थिरता: पाकिस्तान, श्रीलंका, म्यानमार संकटांचा भारताच्या सीमा सुरक्षा आणि कनेक्टिव्हिटीवर परिणाम होतो.
 - चीनचा बीआरआय प्रभाव: शेजारील भारताच्या धोरणात्मक जागेला कमी करते.
- भारतीय डायस्पोरा/ लोकसंबंध
 - आर्थिक योगदान.
 - सॉफ्ट पॉवर: डायस्पोरा नेते, सांस्कृतिक प्रोत्साहन, राजकीय लॉबिंग (उदा., भारत-अमेरिका संबंध).
 - आव्हाने.

यूपीएससीचे मागील वर्षाचे प्रश्न

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
‘चीनच्या पुरवठा साखळीवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी आणि चीनच्या राजकीय आणि आर्थिक वर्चस्वाचा सामना करण्यासाठी भारताला धोरणात्मकदृष्ट्या इतर पर्यायांना प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे.’ स्पष्ट करा. (२०२४)	समकालीन + धोरणात्मक	उदाहरणांसह भारताच्या इतर पर्यायांना चीनच्या प्रतिकारक म्हणून कसे पाहते ते स्पष्ट करा.
भारतीय डायस्पोराने पश्चिमेकडे नवीन उंची गाठली आहे. भारतासाठी त्याचे आर्थिक आणि राजकीय फायदे वर्णन करा. (२०२३)	स्टॅटिक + समकालीन	भारतासाठी डायस्पोराचे आर्थिक आणि राजकीय फायदे वर्णन करा.
स्वच्छ ऊर्जा ही आजची गरज आहे. भूराजनीतीच्या संदर्भात आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठांवर हवामान बदलाबाबत भारताच्या बदलत्या धोरणाचे वर्णन करा. (२०२२)	पर्यावरणीय राजनयिकता + भूराजनीती	जागतिक व्यासपीठांवर भारताच्या विकसित होत असलेल्या हवामान धोरणाचे वर्णन करा.
AUKUS चा उद्देश इंडो-पॅसिफिकमध्ये चीनचा सामना करणे आहे. ते विद्यमान भागीदारींना मागे टाकेल का? त्याची शक्ती आणि परिणामांवर चर्चा करा. (२०२१)	भू-सामरिक + विश्लेषणात्मक	सध्याच्या इंडो-पॅसिफिक गतिमानतेमध्ये AUKUS ची प्रासंगिकता, ताकद आणि प्रभाव यावर चर्चा करा.
सोव्हिएत युनियनपेक्षा जास्त आव्हानात्मक असलेल्या चीनच्या रूपात अमेरिकेला अस्तित्वाचा धोका आहे. स्पष्ट करा. (२०२१)	समकालीन + धोरणात्मक	अमेरिकेसाठी चीन हा यूएसएसआरपेक्षा मोठा धोका का आहे ते स्पष्ट करा.
अमेरिका आणि युरोपच्या राजकारणात आणि अर्थव्यवस्थेत भारतीय डायस्पोराची निर्णायक भूमिका आहे. टिप्पणी करा. (२०२०)	डायस्पोरा + समकालीन	पश्चिमेतील डायस्पोराच्या राजकीय आणि आर्थिक भूमिकेवर टिप्पणी करा.

अमेरिका-इराण अणु करार वाद: भारताच्या राष्ट्रीय हितावर आणि भारताच्या प्रतिसादावर काय परिणाम होईल. (२०१८)	भू-राजकीय मुद्दा + धोरणात्मक	अमेरिका-इराण अणुप्रकरणाचा भारतावर आणि भारताच्या प्रतिसादावर परिणाम यावर चर्चा करा.
आग्नेय आशियाच्या अर्थव्यवस्थेत आणि समाजात भारतीय डायस्पोराची भूमिका. मूल्यांकन करा. (२०१७)	डायस्पोरा + प्रादेशिक सहभाग	आग्नेय आशियातील डायस्पोराच्या सामाजिक-आर्थिक योगदानाचे मूल्यांकन करा.
गेल्या २ वर्षात मालदीवमधील राजकीय घडामोडी - भारतासाठी चिंतेचे कारण? (२०१३)	द्विपक्षीय + प्रादेशिक स्थिरता	मालदीवच्या राजकीय घटना आणि त्यांचा भारतावरील परिणाम यावर चर्चा करा

परिचय

भारताचे हितसंबंध जागतिक धोरणांचा आणि राजकारणाचा खोलवर प्रभाव पाडतात. व्यापार आणि सुरक्षिततेपासून ते हवामान आणि प्रादेशिक स्थिरतेपर्यंत, विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांच्या कृती भारताच्या धोरणात्मक निवडींना आकार देतात. या गतिशीलतेचे नेव्हिगेट करणे हे राष्ट्रीय हितांचे रक्षण करण्यासाठी आणि जागतिक प्रभाव स्थापित करण्यासाठी महत्त्वाचे आहे.

अमेरिकेचे संरक्षणवादी उपाय / व्यापार संदर्भाचे शस्त्रीकरण

अलिकडच्या वर्षात, अमेरिकेने वाढत्या प्रमाणात संरक्षणवादी व्यापार धोरणे स्वीकारली आहेत, केवळ आर्थिक कारणांसाठीच नव्हे तर धोरणात्मक प्रभावाचे साधन म्हणून शुल्क आणि व्यापार नियंत्रणे वापरली आहेत. या प्रवृत्तीचे जागतिक परिणाम आहेत, ज्यात भारताचा व्यापार, राजनयिकता आणि बहुपक्षीय स्थिती यांचा समावेश होतो.

अमेरिकेचे प्रमुख संरक्षणवादी उपाय आणि व्यापार शस्त्रीकरण

- **आयातीवर उच्च शुल्क:** अमेरिकेने चीन, युरोपियन युनियन आणि इतर देशांमधून आयात केल्या जाणाऱ्या २५-५०% शुल्कांसह व्यापक शुल्क लादले आहे. अलीकडील शुल्क स्मार्टफोन, ईव्ही आणि धोरणात्मक वस्तूंना देखील लक्ष्य करतात.
- **परस्पर शुल्क सिद्धांत:** अमेरिका जागतिक स्तरावर "परस्पर" शुल्क लागू करत आहे, व्यापारी भागीदारांच्या तुलनेत शुल्क वाढवत आहे, स्थापित व्यापार नियमांना अडथळा आणत आहे.
- **राष्ट्रीय सुरक्षा औचित्य:** आयात निर्बंध, विशेषतः अर्धवाहक, दुर्मिळ पृथ्वी आणि दूरसंचार उपकरणांवरील, राष्ट्रीय सुरक्षेअंतर्गत न्याय्य आहेत, व्यापारावरील कार्यकारी नियंत्रण वाढवत आहेत.
- **बहुराष्ट्रीय कंपन्यांवर लक्षित दबाव:** अॅपल आणि वॉलमार्ट सारख्या अमेरिकन कंपन्यांना पुरवठा साखळ्यांचे स्थानिकीकरण करण्यासाठी आणि धोरणात्मक व्यापार उद्दिष्टांशी व्यवहार सरेखित करण्यासाठी दबाव येत आहे.
- **निर्यात नियंत्रणे आणि तंत्रज्ञान निर्बंध:** अमेरिकेने चीन आणि रशियासारख्या देशांमध्ये उच्च-तंत्रज्ञानाच्या वस्तूंच्या निर्यातीवर निर्बंध घातले आहेत आणि संवेदनशील क्षेत्रातील परदेशी गुंतवणुकीची तपासणी कडक केली आहे.

भारतावरील परिणाम

- **निर्यात असुरक्षितता:** रत्ने आणि दागिने, वाहन घटक, पोलाद, सागरी उत्पादने आणि माहिती तंत्रज्ञान सेवा यासारख्या क्षेत्रांना अमेरिकेच्या शुल्कातील चढउतारांचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे संभाव्य महसूल आणि रोजगाराचे नुकसान होते.

- **पुरवठा साखळी पुनर्रचना:** अमेरिका-चीनमधील दुहेरी संबंध जागतिक पुरवठा साखळ्यांमध्ये बदल घडवत आहेत. यामुळे भारतासाठी संधी निर्माण होत असताना, लॉजिस्टिक्स, अनुपालन मानके आणि पायाभूत सुविधांमध्ये जलद अनुकूलन देखील आवश्यक आहे.
- **निवडक क्षेत्रांमध्ये संधी:** चिनी स्पर्धकांना अमेरिकेच्या निर्बंधांचा सामना करावा लागत असल्याने भारतीय कापड, जेनेरिक औषधनिर्माण आणि चामड्याच्या वस्तूंना बाजारपेठेतील बदलांचा फायदा होऊ शकतो.
- **गुंतवणूक अस्थिरता:** संरक्षणवादी हालचाली गुंतवणूकदारांची अनिश्चितता निर्माण करतात, ज्यामुळे भारताच्या निर्यात-केंद्रित क्षेत्रांमध्ये थेट परकीय गुंतवणुकीचा प्रवाह प्रभावित होऊ शकतो.
- **द्विपक्षीय व्यापारी तणाव:** कृषी वस्तू, वैद्यकीय उपकरणे (उदा. स्टेंट), डिजिटल सेवा कर आणि बौद्धिक संपदा यावरील शुल्कावरील वाद कायम आहेत, ज्यामुळे संबंध ताणले जात आहेत.
- **शुल्क कपातीसाठी आग्रह:** ऑटोमोबाईल्स आणि संरक्षण यासारख्या क्षेत्रांमध्ये चांगली प्रवेश मिळविण्यासाठी भारत शुल्कातील अंतर कमी करण्याचा प्रस्ताव देत आहे, परंतु धोरणात्मक संवेदनशीलता कायम आहे.
- **वाटाघाटींमध्ये वाढलेली गुंतागुंत:** भारताला दुहेरी आव्हानांना तोंड द्यावे लागेल - अमेरिकेसोबत एक धोरणात्मक भागीदार म्हणून सहभागी होऊन त्याच्या देशांतर्गत धोरण स्वायत्ततेला आव्हान देणाऱ्या व्यापारी दबावांचे व्यवस्थापन करावे लागेल.
- **डिजिटल व्यापार संघर्ष:** डेटा स्थानिकीकरण, सीमापार डिजिटल प्रवाह आणि ई-कॉमर्स नियमन यावरील मतभेद भविष्यातील वाटाघाटींमध्ये संघर्षाचे मुद्दे बनू शकतात.
- **बहुपक्षीय संरेखनावर परिणाम:** अमेरिकेच्या एकतर्फी कृती अनेकदा भारताच्या WTO-नेतृत्वाखालील विवाद निराकरण आणि जागतिक दक्षिण एकतेवर भर देण्याशी संघर्ष करतात, ज्यामुळे राजनैतिक कोंडी निर्माण होते..

जागतिक प्रशासनावरील परिणाम

- **WTO नियमांचे उल्लंघन:** एकतर्फी यूएस टॅरिफ आणि WTO निर्णयांकडे दुर्लक्ष नियम-आधारित जागतिक व्यापार प्रणाली कमकुवत करतात.
- **व्यापार विखंडनात वाढ:** संरक्षणवाद प्रादेशिक व्यापार गटांच्या निर्मितीला प्रोत्साहन देतो, ज्यामुळे भारतासारख्या देशांसाठी बहिष्काराचे धोके वाढतात जे मेगा FTA चा पक्ष नसलेल्या देशांसाठी बहिष्काराचे धोके वाढवतात.
- **जागतिक विश्वासाचे नुकसान:** अमेरिकेच्या धोरणात अचानक बदल झाल्यामुळे जागतिक बाजारपेठेत अनिश्चितता निर्माण होते, गुंतवणूक प्रवाहात व्यत्यय येतो आणि बहुपक्षीय सहकार्य कमकुवत होते.

भारताने काय करावे

- **धोरणात्मक व्यापार वाटाघाटी:** धोरणात्मक स्वायत्तता राखताना शुल्क सवलती आणि अनुकूल प्रवेश मिळवण्यासाठी अमेरिकेशी कॅलिब्रेटेड सहभाग सुरू ठेवणे.
- **निर्यात गंतव्यस्थानांमध्ये विविधता आणणे:** अमेरिका आणि चीनवरील अति अवलंबित्व कमी करण्यासाठी आसियान, आफ्रिका, युरोपियन युनियन आणि लॅटिन अमेरिका यांच्याशी व्यापार वाढवणे.
- **देशांतर्गत मूल्य साखळी मजबूत करणे:** भारतीय उत्पादन जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक बनवण्यासाठी पीएलआय योजना आणि पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक करणे.
- **बहुपक्षीयतेचा पुरस्कार करणे:** निष्पक्ष व्यापार, समावेशक सुधारणा आणि विकसनशील अर्थव्यवस्थांच्या हितांचे रक्षण करण्यासाठी WTO, G20, BRICS आणि IPEF सारख्या प्लॅटफॉर्मचा वापर करणे.

चीनचे दुर्मिळ पृथ्वीवरील घटक (REE) निर्यात नियंत्रण धोरण संदर्भ

एप्रिल २०२५ मध्ये, चीनने राष्ट्रीय सुरक्षेच्या चिंतेचा हवाला देत डिस्प्रेसियम, टर्बियम आणि समारियमसह सात मध्यम आणि जड दुर्मिळ पृथ्वी घटकांवर (REE) निर्यात नियंत्रणे लादली. अमेरिकेसोबत वाढत्या व्यापार तणावाच्या पार्श्वभूमीवर, हे पाऊल जागतिक REE पुरवठा साखळीवरील चीनचे धोरणात्मक वर्चस्व अधोरेखित करते.

धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

- **निर्यात परवाना व्यवस्था:** चीनने एक परवाना प्रणाली सुरू केली आहे जी विशिष्ट REE आणि संबंधित उत्पादनांच्या निर्यातीसाठी पूर्व सरकारी मान्यता अनिवार्य करते.
- **धोरणात्मक लक्ष:** नियंत्रणे संरक्षण, अर्धवाहक, हरित तंत्रज्ञान आणि इलेक्ट्रॉनिक्स, विशेषतः कायमस्वरूपी चुंबकांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या क्षेत्रांसाठी महत्त्वाच्या REE ला लक्ष्य करते.
- **जागतिक व्याप्ती:** जरी अमेरिकेच्या कृतीमुळे प्रेरित असले तरी, नियंत्रणे जागतिक स्तरावर लागू होतात, ज्यामुळे सर्व आयात करणाऱ्या राष्ट्रांवर परिणाम होतो आणि पुरवठा साखळी अनिश्चितता वाढते.

भारतावरील परिणाम

- **पुरवठा साखळीतील व्यत्यय:** भारतातील इलेक्ट्रिक वाहने, इलेक्ट्रॉनिक्स, पवन टर्बाइन आणि सौर उपकरणे यासारख्या क्षेत्रांना साहित्याचा तुटवडा आणि वाढत्या खर्चाचा सामना करावा लागू शकतो.
- **उच्च आयात अवलंबित्व:** भारत त्याच्या REE आवश्यकतांपैकी 85% पेक्षा जास्त चीनमधून आयात करतो, ज्यामुळे ते किंमतीतील धक्क्यांना आणि मर्यादित प्रवेशास अत्यंत असुरक्षित बनते.
- **स्वच्छ ऊर्जा उद्दिष्टांमध्ये विलंब:** बॅटरी स्टोरेज आणि पवन ऊर्जा पायाभूत सुविधांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या REE च्या मर्यादित प्रवेशामुळे

भारताच्या महत्त्वाकांक्षी ऊर्जा संक्रमण लक्ष्यांवर प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतो.

- **संरक्षण क्षेत्रातील भेद्यता:** भारताचे क्षेपणास्त्र मार्गदर्शन प्रणाली, रडार आणि अचूक शस्त्रास्त्रांचे स्वदेशीकरण REE-आधारित घटकांवर अवलंबून आहे, ज्यामुळे राष्ट्रीय सुरक्षेची चिंता निर्माण होते.
- **वाटाघाटींचा कमी फायदा:** REE पुरवठ्यावरील चीनची मक्तेदारी भू-राजकीय आणि आर्थिक वाटाघाटींमध्ये त्याची धोरणात्मक सौदेबाजी शक्ती वाढवते.
- **पुनर्संरचनाची संधी:** REE-समृद्ध देशांसोबत (उदा., ऑस्ट्रेलिया, ब्राझील आणि काही आफ्रिकन राष्ट्रे) भागीदारी वाढविण्यास आणि प्रादेशिक धोरणात्मक खनिज सहकार्याचा शोध घेण्यास भारताला प्रोत्साहित करते.

जागतिक प्रशासनावरील परिणाम

- **WTO नियमांचे उल्लंघन:** चीनची एकतर्फी कृती जागतिक व्यापार तत्वांना आव्हान देते आणि महत्त्वाच्या खनिजांबाबतच्या विवाद निराकरण यंत्रणेतील अंतर उघड करते.
- **जागतिक पुरवठा साखळी पुनर्संरचना:** देशांना गैर-चीनी REE स्रोतांमध्ये गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहित केले जाते, ज्यामुळे नवीन संसाधन युती आणि दीर्घकालीन विविधीकरण धोरणे निर्माण होतात.
- **संसाधनांच्या वाढत्या राष्ट्रीयत्व:** चीनच्या या निर्णयामुळे इतर देशांकडून धोरणात्मक खनिजांवर अशाच प्रकारचे नियंत्रण येऊ शकते, ज्यामुळे जागतिक सहकार्य आणि खुल्या बाजारपेठेतील प्रवेश धोक्यात येऊ शकतो.

भारताने काय करावे

- **आयात स्रोतांमध्ये विविधता आणणे:** ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका आणि आफ्रिका सारख्या विश्वासाहर्ष भागीदारांसोबत दीर्घकालीन REE पुरवठा करार करणे.
- **देशांतर्गत साठा विकसित करणे:** देशांतर्गत REE साठ्यांचे अन्वेषण, खाणकाम आणि प्रक्रिया जलद करणे, विशेषतः आंध्र प्रदेश आणि ओडिशामध्ये.
- **धोरणात्मक साठा स्थापित करणे:** भविष्यातील बाह्य धक्क्यांपासून आणि किंमतीतील अस्थिरतेपासून बचाव करण्यासाठी महत्त्वाच्या REE चा साठा तयार करणे.
- **संशोधन आणि विकास आणि पर्यायांमध्ये गुंतवणूक करणे:** REE पुनर्वापर आणि फेराइट मॅग्नेट आणि पर्यायी ऊर्जा सामग्रीसारख्या पर्यायांच्या विकासात नवोपक्रमांना प्रोत्साहन देणे.
- **बहुपक्षीय चौकटी मजबूत करणे:** लवचिक आणि निष्पक्ष पुरवठा साखळी सुनिश्चित करण्यासाठी महत्त्वाच्या खनिज सुरक्षेवर (खनिज सुरक्षा भागीदारीसारख्या) आंतरराष्ट्रीय युतीचे नेतृत्व करणे किंवा त्यात सामील होणे.

विकसित देशांची हवामानविषयक धोरणे संदर्भ

जागतिक उत्सर्जनाच्या मोठ्या वाट्यासाठी ऐतिहासिकदृष्ट्या जबाबदार असलेले विकसित देश हवामान धोरण नेतृत्वाच्या केंद्रस्थानी आहेत. त्यांच्या देशांतर्गत हवामान कृती आणि नियामक चौकटींचा जागतिक हवामान प्रशासन, व्यापार प्रणाली आणि भारतासारख्या देशांच्या विकासात्मक जागेवर खोलवर परिणाम होतो.

प्रमुख हवामान धोरण उपक्रम

● युरोपियन युनियन/संघ

- युरोपियन ग्रीन डील २०५० पर्यंत हवामान तटस्थतेचे उद्दिष्ट ठेवते.
- फिट फॉर ५५ पॅकेज २०३० पर्यंत ५५% उत्सर्जन कमी करण्याचे बंधनकारक लक्ष्य निश्चित करते.
- कार्बन बॉर्डर अँडजस्टमेंट मेकॅनिझम (CBAM) स्टील आणि सिमेंटसारख्या आयातीवर कार्बन टॅरिफ लागू करते.
- उत्सर्जन व्यापार प्रणाली (ETS) चा विस्तार शिपिंग आणि इतर उच्च-उत्सर्जन क्षेत्रांना व्यापण्यासाठी केला जातो.

● युनायटेड स्टेट्स

- महागाई कमी करण्याचा कायदा (IRA) स्वच्छ ऊर्जेसाठी, नवीकरणीय ऊर्जा, EV आणि देशांतर्गत उत्पादनासाठी क्रेडिटसाठी ~\$४०० अब्ज वाटप करतो.
- पॅरिस करारात पुन्हा सामील झाले, २०३० पर्यंत ५०-५२% उत्सर्जन कमी करण्याचे वचन दिले (२००५ च्या पातळीवरून).
- जागतिक हवामान वित्तपुरवठ्यात जास्तीचे योगदान जाहीर केले.

● युनायटेड किंग्डम

- २०५० पर्यंत निव्वळ शून्यासाठी कायदेशीररित्या वचनबद्ध, २०३५ पर्यंत ८१% कपात करण्याचे अंतरिम लक्ष्य ठेवले आहे (१९९० च्या पातळीवरून).
- ऑफशोर विंड, इलेक्ट्रिक वाहने आणि कार्बन कॅप्चर तंत्रज्ञानासाठी प्रोत्साहने सादर केली.

● जर्मनी

- २०५० पर्यंत युरोपियन युनियनच्या उद्दिष्टापेक्षा २०४५ पर्यंत हवामान तटस्थतेचे लक्ष्य ठेवले आहे.
- २०३८ पर्यंत कोळसा टप्प्याटप्प्याने बंद करणे; ग्रीन हायड्रोजन, सौर आणि पवन ऊर्जेमध्ये गुंतवणूक वाढवणे.

भारतावरील परिणाम

- युरोपियन युनियनच्या CBAM सारख्या उपाययोजनांमुळे स्टील, अॅल्युमिनियम आणि खते यांसारख्या कार्बन-केंद्रित क्षेत्रांमध्ये भारतीय निर्यातदारांसाठी अनुपालन खर्चात लक्षणीय वाढ होऊ शकते, ज्यामुळे स्पर्धात्मकतेवर परिणाम होतो.
- IRA सारख्या कायद्यांखाली विकसित देशांच्या आक्रमक अनुदानामुळे जागतिक स्वच्छ-तंत्रज्ञान व्यापार विकृत होऊ शकतो आणि सौर पॅनेल

आणि बॅटरीसारख्या क्षेत्रात भारतीय उत्पादकांसाठी जागा कमी होऊ शकते.

- भारताला अजूनही विकास प्राधान्ये आणि लाखो लोकांसाठी ऊर्जा उपलब्धतेशी झुंजत असतानाही स्वतःचे हवामान लक्ष्य वाढवण्याचा दबाव आहे.
- हिरव्या संरक्षणवादाच्या वाढत्या प्रवृत्तीमुळे "हवामान वसाहतवाद" होऊ शकतो, जिथे कठोर हवामान नियम भारतासाठी हरित हायड्रोजन निर्यात, डिजिटल कार्बन बाजारपेठ आणि स्वच्छ उत्पादन यासारख्या क्षेत्रात व्यापारी बंधने बनतात.
- प्रभावीपणे वापरल्यास वाढत्या हवामान वित्तपुरवठा, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि शाश्वत उत्पादनांच्या जागतिक मागणीचाही भारताला फायदा होऊ शकतो.

जागतिक प्रशासनावरील परिणाम

- विकसित देशांच्या हवामान धोरणांवर बहुपक्षीय हवामान वाटाघाटींवर वर्चस्व गाजवता येते, ज्यामुळे समान भार वाटपासाठी मर्यादित जागा राहते.
- वारंवार आश्वासने देऊनही हवामान वित्तपुरवठा वितरणातील तफावत, जागतिक उत्तर आणि दक्षिण यांच्यातील विश्वासाला कमकुवत करते.
- हिरव्या मानकांची निर्यात आणि नियामक चौकटी (उदा. वर्गीकरण नियम, उत्पादन कार्बन लेबलिंग) आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि गुंतवणूक प्रवाहांना आकार देतात.
- ही धोरणे UNFCCC अंतर्गत समानता, ऐतिहासिक जबाबदारी आणि सामान्य परंतु भिन्न जबाबदाऱ्या (CBDR) च्या तत्त्वावर प्रश्न उपस्थित करतात.

भारताने काय करावे

- पंतप्रधान-प्राणम, राष्ट्रीय हरित हायड्रोजन मिशन आणि अक्षय क्षमता लक्ष्ये यासारख्या उपक्रमांच्या मजबूत अंमलबजावणीद्वारे देशांतर्गत हवामान धोरणे मजबूत करणे.
- निर्यात बाजारपेठांमध्ये विविधता आणणे आणि कार्बन-आधारित व्यापार निर्बंधांपासून प्रमुख क्षेत्रांचे संरक्षण करण्यासाठी कमी-कार्बन उत्पादनात गुंतवणूक करणे.
- इक्विटी, संक्रमणकालीन वित्त आणि हवामान न्यायासाठी समर्थन करण्यासाठी हवामान मंचांमध्ये विकसनशील देशांच्या युतीचे नेतृत्व करणे.
- तंत्रज्ञान प्रवेश, संयुक्त संशोधन आणि विकास आणि हरित पायाभूत सुविधा निधीसाठी द्विपक्षीय हवामान भागीदारी (उदा. EU, जपान आणि UAE सह) वाढवा.
- जागतिक स्वच्छ अर्थव्यवस्थेत भारताला एक स्पर्धात्मक खेळाडू म्हणून स्थान देण्यासाठी हरित कौशल्य आणि नवोपक्रमांना गती देणे.

EU ची डिजिटल आणि डेटा प्रशासनासंबंधीची धोरणे संदर्भ

युरोपियन युनियन (EU) डिजिटल आणि डेटा प्रशासनासाठी हक्क-आधारित, सुरक्षित आणि नवोपक्रम-चालित दृष्टिकोन स्वीकारून डिजिटल नियमनात जागतिक नेता म्हणून स्वतःला स्थान देत आहे. या धोरणांचे जागतिक तंत्रज्ञान प्रशासन आणि भारताच्या डिजिटल अर्थव्यवस्थेसाठी महत्त्वपूर्ण परिणाम आहेत.

प्रमुख कायदेविषयक चौकटी

- **सामान्य डेटा संरक्षण नियमन (GDPR):** २०१८ पासून लागू केलेले, ते वैयक्तिक डेटा संरक्षणासाठी जागतिक मानके निश्चित करते, वापरकर्त्यांची संमती, डेटा कमी करणे आणि विसरण्याचा अधिकार यावर भर देते.
- **डेटा गव्हर्नन्स कायदा (DGA):** २०२३ पासून प्रभावी, सार्वजनिक क्षेत्रातील डेटाचा पुनर्वापर सक्षम करून आणि डेटा मध्यस्थांचे नियमन करून विविध क्षेत्रांमध्ये डेटा शेअरिंगला प्रोत्साहन देते.
- **डेटा कायदा:** सप्टेंबर २०२५ पासून लागू होणारा, तो नावीन्यपूर्णता आणि स्पर्धात्मकतेला समर्थन देत, विशेषतः IoT डिव्हाइसेसवरून गैर-वैयक्तिक डेटावर निष्पक्ष प्रवेश सुनिश्चित करतो.
- **डिजिटल सेवा कायदा (DSA):** ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मची जबाबदारी वाढवतो, सामग्री नियंत्रणात पारदर्शकता लागू करतो आणि बेकायदेशीर सामग्री आणि चुकीची माहिती रोखण्यासाठी बंधने लादतो.
- **डिजिटल मार्केट्स कायदा (DMA):** डिजिटल "गेटकीपर" (मोठ्या टेक प्लॅटफॉर्मप्रमाणे) लक्ष्य करतो, निष्पक्ष पद्धतींची आवश्यकता असते आणि स्पर्धाविरोधी वर्तन प्रतिबंधित करते.
- **कृत्रिम बुद्धिमत्ता कायदा (AI कायदा):** धोकादायक AI वापरांवर बंदी घालणारा आणि बायोमेट्रिक देखरेख आणि कायदा अंमलबजावणीसह उच्च जोखीम अनुप्रयोगांचे नियमन करणारा जोखीम-आधारित नियामक चौकट सादर केला.
- **क्लाउड आणि AI विकास कायदा (प्रस्तावित २०२५):** गैर-EU प्लॅटफॉर्मवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी EU मध्ये स्वदेशी क्लाउड पायाभूत सुविधा आणि AI क्षमता बळकट करण्याचे उद्दिष्ट आहे.

भारतावरील परिणाम

- **नियामक अनुपालनावरती** भार: GDPR, DSA आणि DMA सारख्या जटिल नियमांचे पालन करण्याची आवश्यकता असल्यामुळे EU मध्ये कार्यरत भारतीय IT कंपन्या, फिनटेक प्लॅटफॉर्म आणि डिजिटल सेवा निर्यातदारांना वाढीव खर्चाचा सामना करावा लागतो. याचा परिणाम लघु आणि मध्यम उद्योगांवर (SMEs) विषमतेने होऊ शकतो, ज्यामुळे त्यांचा बाजारातील सहभाग मर्यादित होऊ शकतो.
- **क्रॉस-बॉर्डर डिजिटल व्यापारावरील निर्बंध:** डेटा ट्रान्सफरवरील EU चे निर्बंध आणि "डेटा सार्वभौमत्व" वर भर देणे भारताच्या BPO,

क्लाउड सेवा आणि AI प्रशिक्षण क्षेत्रांना धोका निर्माण करतो जे अनिर्बंध क्रॉस-बॉर्डर डेटा प्रवाहावर अवलंबून असतात.

- **देशांतर्गत चौकटींवर धोरणात्मक दबाव:** युरोपियन युनियनच्या मानक दबावामुळे भारताला डेटा संरक्षण, सायबर सुरक्षा आणि स्पर्धा कायद्यातील नियामक सुधारणांना गती देण्यास भाग पाडले जाऊ शकते जेणेकरून ते परस्परसंवादी राहतील आणि डिजिटल व्यापारातील संघर्ष टाळतील.
- **डिजिटल कर आकारणीमध्ये भू-राजकीय संवेदनशीलता:** युरोपियन युनियनने बाह्य प्लॅटफॉर्म जबाबदारी आणि OECD अंतर्गत सामंजस्यपूर्ण कर व्यवस्थांवर आपली भूमिका कडक केल्याने डिजिटल करांवरील भारताच्या भूमिकेला (जसे की समीकरण आकारणी) विरोध होऊ शकतो.
- **धोरणात्मक संरेखन संधी:** भारताने डिजिटल वैयक्तिक डेटा संरक्षण कायदा (२०२३) लागू केल्याने युरोपियन युनियन फ्रेमवर्कसह नियामक अभिसरणासाठी दरवाजे उघडले, विश्वास वाढला आणि डिजिटल व्यापार करार सुलभ झाला.
- **तंत्रज्ञान प्रशासनातील सहयोगी शक्यता:** भारताला AI नैतिकता, DPI मानके आणि डिजिटल सार्वजनिक वस्तूंवरील EU-नेतृत्वाखालील उपक्रमांचा फायदा होईल, G20 आणि ग्लोबल डिजिटल कॉम्पॅक्ट सारख्या बहुपक्षीय मंचांमध्ये आपला आवाज मजबूत होईल.
- **स्टार्ट-अप इकोसिस्टम लीव्हेरेज:** एआय, आयओटी आणि सायबर कायद्यात काम करणारे भारतीय स्टार्ट-अप्स ईयू बाजारपेठा, निधी आणि संशोधन आणि विकास सहकार्यांमध्ये प्रवेश करू शकतात, जर त्यांना डिजिटल नियमनात नैतिक आणि नियामक नेतृत्व मिळाले तर, बहुतेकदा इतर अधिकारक्षेत्रे - विशेषतः विकसनशील देश - त्यांचे स्वतःचे डेटा आणि डिजिटल धोरणे कशी आकार देतात यावर प्रभाव पाडतात.
- **जागतिक इंटरनेटचे विखंडन: राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक चौकटींमध्ये** (ईयू विरुद्ध अमेरिका विरुद्ध चीन विरुद्ध ग्लोबल साउथ) विविधता आणल्याने "स्प्लिंटरनेट" निर्माण होण्याचा धोका असतो जो जागतिक डिजिटल परिसंस्थेच्या खुल्या, परस्परसंवादी स्वरूपाला कमकुवत करतो.
- **व्यापार आणि नियमन यांच्यातील तणाव:** डिजिटल नियम (उदा., सीबीपीआर, डेटा स्थानिकीकरण आदेश) जसजसे महत्त्व प्राप्त करतात तसतसे डब्ल्यूटीओ मानदंड आणि सार्वभौम डिजिटल धोरणांमध्ये तणाव वाढू शकतो, ज्यामुळे डिजिटल अर्थव्यवस्था करार गुंतागुंतीचे होऊ शकतात.
- **बहुपक्षीय मंचांवर दबाव:** EU च्या एकतर्फी धोरणात्मक कृतींमुळे WTO च्या ई-कॉमर्स वाटाघाटी किंवा UN च्या जागतिक डिजिटल कॉम्पॅक्ट प्रक्रियेसारख्या जागतिक सहमती निर्माण करणाऱ्या प्लॅटफॉर्मना चालना मिळू शकते किंवा बाजूला करता येते.
- **नैतिक तंत्रज्ञान कूटनीति:** EU चे मूल्य-आधारित प्रशासन मॉडेल - गोपनीयता, जबाबदारी आणि मानवी हक्कांवर भर देणे - जागतिक AI आणि डिजिटल धोरणांना अधिक नैतिक, अधिकार-सन्मानाच्या दिशेने

ढकलू शकते, जे पाळत ठेवण्या-केंद्रित राजवटींना प्रतिसंतुलन प्रदान करते.

भारताने काय करावे

- **नियामक संरेखन:** सुलभ व्यापार आणि कायदेशीर सुसंगतता सक्षम करण्यासाठी GDPR सारख्या जागतिक डिजिटल फ्रेमवर्कसह देशांतर्गत कायदे हळूहळू संरेखित करणे.
- **इंटरऑपरेबिलिटीला प्रोत्साहन देणे:** भारताची डिजिटल पायाभूत सुविधा आणि अनुपालन मानके EU आणि इतर जागतिक नियामक वातावरणाशी संलग्न होऊ शकतात याची खात्री करणे.
- **संस्थात्मक क्षमता मजबूत करणे:** नियामक, न्यायपालिका आणि व्यवसायांना अनुपालन, विवाद निराकरण आणि डिजिटल देखरेख हाताळण्यासाठी संसाधने आणि कौशल्ये सुसज्ज करणे.
- **मानक-निर्धारण मंचांमध्ये सहभागी होणे:** आंतरराष्ट्रीय डिजिटल धोरण वाटाघाटींमध्ये सक्रिय भूमिका घ्या (उदा., G20 डिजिटल इकॉनॉमी वर्किंग ग्रुप, UN ग्लोबल डिजिटल कॉम्पॅक्ट).
- **देशांतर्गत परिसंस्था वाढवणे:** इनोव्हेशन हब, नियामक सँडबॉक्स आणि क्रॉस-बॉर्डर संशोधन आणि विकास भागीदारीद्वारे एआय, सायबर कायदा आणि डेटा विश्लेषणात स्टार्ट-अप्सना प्रोत्साहन देणे.

पश्चिम आशिया राजकीय गतिमानता

संदर्भ

पश्चिम आशिया २०२५ मध्ये भू-राजकीय पुनर्संरचनाचा केंद्रबिंदू राहिला आहे, जो दीर्घकाळ संघर्ष, नूतनीकरण राजनैतिकता, अमेरिकेच्या सहभागात बदल आणि प्रादेशिक घटकांचा वाढता प्रभाव यामुळे चिन्हांकित आहे. या गतिमानतेचे भारताच्या ऊर्जा सुरक्षा, डायस्पोरा आणि धोरणात्मक हितसंबंधांवर दूरगामी परिणाम आहेत.

प्रमुख राजकीय घडामोडी

- **दीर्घकाळ इस्त्रायल-हमास संघर्ष:** इस्त्रायल आणि हमास यांच्यातील युद्ध २० व्या महिन्यात प्रवेश करत आहे, ज्यामुळे गाझामध्ये गंभीर मानवतावादी संकटे आणि इस्त्रायलमध्ये अंतर्गत राजकीय दबाव निर्माण झाला आहे. यामुळे प्रादेशिक घटकांचे ध्रुवीकरण झाले आहे आणि आंतरराष्ट्रीय राजनैतिकतेवर ताण आला आहे.
- **अमेरिकेचा विकसित होत असलेला दृष्टिकोन:** संघर्ष निराकरणात प्रादेशिक घटकांना पुढाकार घेण्यास प्रोत्साहित करून अमेरिकेने पश्चिम आशियातील आपल्या सहभागाचे पुनर्संचयित केले आहे. इस्त्रायल, अरब राज्ये आणि इराण यांच्यात व्यावहारिक संतुलन साधण्याकडे एक वळण आहे.
- **इराणची प्रादेशिक भूमिका:** आर्थिक ताणतणाव असूनही, इराण धोरणात्मक खोली टिकवून ठेवण्यासाठी लेबनॉन, इराक, येमेन आणि सीरियामध्ये प्रॉक्सी नेटवर्कचा वापर करत आहे. त्याची आण्विक

अस्पष्टता आणि आखाती देशांसोबतचे अलिकडचे बिघडलेले संबंध एक द्रव प्रादेशिक संतुलन निर्माण करतात.

- **तुर्कीची ठाम राजनयिकता:** मध्यस्थी प्रयत्न, सीरिया आणि लिबियामध्ये धोरणात्मक लष्करी स्थिती आणि ऊर्जा आणि पुनर्बांधणी राजनयात सक्रिय सहभाग याद्वारे तुर्कीने आपले प्रादेशिक पाऊल वाढवले आहे.
- **सौदी अरेबिया-युएई सक्रियता:** आखाती शक्ती प्रादेशिक नेतृत्वावर भर देत आहेत - इस्त्रायलशी सामान्यीकरण, इराणशी संबंध आणि पॅन-प्रादेशिक आर्थिक कॉरिडॉर आणि पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक करत आहेत.

भारतासाठी परिणाम

- **ऊर्जा सुरक्षेचे धोके:** पश्चिम आशियातील राजकीय अस्थिरतेचा थेट परिणाम भारताच्या ऊर्जा आयातीवर होतो, कारण त्याच्या ६०% पेशा जास्त कच्च्या तेलाचा पुरवठा याच प्रदेशातून होतो. कोणत्याही वाढीमुळे किंमत स्थिरता आणि ऊर्जा नियोजन धोक्यात येते.
- **डायस्पोरा/लोकांमधील असुरक्षितता:** आखातात ८ दशलक्षाहून अधिक भारतीय राहत असल्याने, प्रादेशिक अशांततेमुळे केवळ त्यांच्या सुरक्षिततेलाच नव्हे तर विशेषतः युएई, सौदी अरेबिया आणि कतारमधून येणाऱ्या महत्त्वाच्या रेमिटन्सलाही धोका निर्माण होतो.
- **धोरणात्मक संतुलन:** स्वायत्तता टिकवून ठेवण्यासाठी आणि बाजारपेठ, संरक्षण तंत्रज्ञान आणि बुद्धिमत्तेमध्ये प्रवेश मिळविण्यासाठी भारताने प्रतिस्पर्धी घटकांशी - इस्त्रायल, इराण आणि अरब आखाती - संबंधांना वेगळे न करता मार्गक्रमण केले पाहिजे.
- **कनेक्टिव्हिटी प्रकल्पांवर परिणाम:** अस्थिरतेमुळे भारत-मध्य पूर्व-युरोप आर्थिक कॉरिडॉर (IMEEC) आणि चाबहार बंदर प्रकल्प यासारख्या कनेक्टिव्हिटी उपक्रमांच्या प्रगतीत अडथळा येऊ शकतो, जे दोन्ही भारताच्या धोरणात्मक पोहोचासाठी महत्त्वाचे आहेत.

व्यापार आणि गुंतवणूक एक्सपोजर:

- पश्चिम आशियासोबत भारताचा व्यापार दरवर्षी २०० अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त आहे. प्रादेशिक अडथळ्यांमुळे बांधकाम, अन्न निर्यात, आयटी सेवा आणि पायाभूत सुविधा गुंतवणूक यासारख्या क्षेत्रांवर परिणाम होऊ शकतो.
- दहशतवादविरोधी सहकार्य: सीरिया आणि येमेनसारख्या संघर्षग्रस्त क्षेत्रात अतिरेकीपणाचा प्रसार आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाचा धोका वाढवतो. प्रतिबंधात्मक कारवाईसाठी पश्चिम आशियाई सुरक्षा संस्थांसोबत भारताचे सहकार्य महत्त्वाचे आहे.

भारताने काय करावे?

- **ऊर्जा सोसायट्याचे वैविध्यीकरण:** इस्त्रायल, इराण, युएई आणि सौदी अरेबियासोबत उच्चस्तरीय संबंध वाढवा, व्यापार, सुरक्षा आणि प्रादेशिक स्थिरतेवर लक्ष केंद्रित करा, बाजू न घेता.

- **डायस्पोरा सुरक्षा चौकट मजबूत करणे:** प्रदेशातील भारतीय कामगारांचे रक्षण करण्यासाठी जलद प्रतिसाद कॉन्सुलर यंत्रणा आणि कामगार संरक्षण करार स्थापित करणे.
- **पायाभूत सुविधांशी जोडले जाणे वेगवान करणे:** IMEEC, चाबहार-INSTC आणि लाल समुद्र आणि एडनच्या आखातातील सागरी भागीदारीमध्ये भारताचा सहभाग जलद गतीने वाढवणे.
- **दहशतवादविरोधी गुप्तचर वाढवणे:** कट्टरतावाद आणि आंतरराष्ट्रीय धोक्यांचा सामना करण्यासाठी प्रादेशिक सुरक्षा संस्थांसोबत गुप्तचर-सामायिकरण आणि क्षमता-निर्मिती कार्यक्रम संस्थात्मक करणे.

शेजारच्या प्रदेशातील/देशांतील राजकीय अस्थिरता संदर्भ

भारताच्या शेजारील भागात राजवटीच्या संक्रमणांमुळे, अंतर्गत संघर्षांमुळे, आर्थिक संकटांमुळे आणि वाढत्या बाह्य प्रभावामुळे राजकीय अशांततेचा सामना करावा लागत आहे. या घडामोडी भारताच्या धोरणात्मक, आर्थिक आणि सुरक्षा हितसंबंधांवर थेट परिणाम करतात, ज्यामुळे प्रादेशिक स्थिरता ही सर्वोच्च परराष्ट्र धोरणाची प्राथमिकता बनते.

प्रमुख राजकीय घडामोडी

● पाकिस्तान

- एप्रिल २०२५ मध्ये झालेल्या पहिल्या दहशतवादी हल्ल्यांनंतर भारत-पाकिस्तान तणाव वाढला. नाजूक युद्धबंदी होण्यापूर्वी दोन्ही बाजूंनी लष्करी चकमकींमध्ये जीवितहानी झाली.
- बलुचिस्तानमधील बंडखोरी अजूनही सक्रिय आहे, जाफर एक्सप्रेस अपहरण सारख्या हाय-प्रोफाइल हल्ल्यांमुळे अंतर्गत विभाजन आणि प्रशासनातील कमतरता उघडकीस आल्या आहेत.

बांगलादेश

- २०२४ मध्ये पंतप्रधान शेख हसीना यांच्या राजीनाम्यानंतर, बांगलादेशमध्ये मोठ्या प्रमाणात राजकीय हिंसाचार झाला, विशेषतः हिंदू अल्पसंख्याकांना लक्ष्य करून, जातीय सलोखा आणि राजकीय पोकळीबद्दल चिंता निर्माण झाली.

● नेपाळ

- २०२५ मध्ये राजेशाही समर्थक निदर्शनांमुळे राजकीय संघर्ष निर्माण झाले आहेत, ज्यामुळे संविधान मार्गे घेण्याची भीती निर्माण झाली आहे आणि भारत-नेपाळ सीमेवर लष्करीकरण वाढले आहे.

● श्रीलंका

- देशाला आर्थिक संकट, कर्जफेडीचे प्रश्न आणि राजकीय अस्थिरतेचा सामना करावा लागत आहे, वारंवार मंत्रिमंडळ फेरबदल आणि महागाई आणि बेरोजगारीबद्दल सार्वजनिक निषेध झाले.

● मालदीव

- गुंतवणुकीसाठी आणि पायाभूत सुविधांसाठी मालदीव चीनकडे झुकत असल्याने भूराजकीय बदल दिसून येत आहेत, तर देशांतर्गत

"इंडिया आउट" मोहिमांमुळे भारताशी असलेले संबंध थंडावले आहेत.

भारतावरील परिणाम

- **वाढलेले सीमा सुरक्षा धोके:** राजकीय अस्थिरता सीमापार दहशतवाद, तस्करी आणि घुसखोरीला खतपाणी घालते, विशेषतः पाकिस्तान, नेपाळ आणि म्यानमारच्या छिद्रयुक्त सीमा ओलांडून.
- **डायस्पोरा आणि मानवतावादी चिंता:** बांगलादेश आणि श्रीलंकेतील हिंसाचार भारतीय वंशाच्या लोकसंख्येवर परिणाम करतो, ज्यासाठी कॉन्सुलर समर्थन आणि संभाव्य राजनैतिक हस्तक्षेप आवश्यक असतात.
- **आर्थिक व्यत्यय:** अस्थिरता BBIN, BIMSTEC सारख्या प्रादेशिक आर्थिक एकात्मता उपक्रमांना आणि कलादान प्रकल्पासारख्या कनेक्टिव्हिटी कॉरिडॉरला अडथळा आणते.
- **धोरणात्मक दुविधा:** विरोधी शक्ती केंद्रांमधील संबंध संतुलित करणे (उदा., इराण विरुद्ध आखात, पाकिस्तानमधील लष्करी विरुद्ध नागरी सैन्य) भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे अंशांकन गुंतागुंतीचे करतो.
- **चीनचा प्रभाव कमी होणे:** बीआरआय, पायाभूत सुविधा कर्जे आणि श्रीलंका, मालदीव आणि नेपाळमध्ये राजकीय पाठिंब्याद्वारे बीजिंगचा सखोल सहभाग भारताच्या पारंपारिक धोरणात्मक जागेला आव्हान देतो.
- **निर्वासित आणि स्थलांतर दबाव:** राजकीय संकटांमुळे मोठ्या प्रमाणात विस्थापन होऊ शकते (उदा. रोहिंग्या संकट, श्रीलंकेचे तमिळ), ज्यामुळे भारताच्या अंतर्गत संसाधनांवर आणि सीमावर्ती राज्यांवर ताण येतो.

भारताने काय करावे

- **सक्रिय शेजारी धोरण स्वीकारा:** सर्व राजवटींशी - लोकशाही असो वा नसो - राजनय, मानवतावादी मदत आणि विकास सहाय्याद्वारे सहभागी व्हा.
- **विकास कूटनीतिमध्ये गुंतवणूक करणे:** आरोग्य, डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा आणि क्षमता-निर्मितीमध्ये भारताची ताकद वापरून चिनी गुंतवणुकीला पर्याय देणे.
- **बहुपक्षीय आणि उप-प्रादेशिक प्लॅटफॉर्म मजबूत करणे:** प्रादेशिक स्थिरता, पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक सहकार्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी बिम्स्टेक, बीबीआयएन आणि आयओआरएचा व्यासपीठ म्हणून वापर करणे.
- **सीमा पायाभूत सुविधा आणि देखरेख वाढवणे:** स्थलांतर आणि सीमापार धोके व्यवस्थापित करण्यासाठी स्मार्ट देखरेख, कुंपण आणि एकात्मिक चेक पोस्ट तैनात करणे वेगवान करणे.
- **लोकशाही लवचिकतेला पाठिंबा देणे:** हस्तक्षेप न करता, बहुपक्षीय सहकार्याद्वारे शेजारील राज्यांमध्ये निवडणूक प्रक्रिया, संस्था-बांधणी आणि नागरी समाजाला पाठिंबा देणे.

कीवर्ड: संरक्षणवाद, व्यापार शस्त्रीकरण, दुर्मिळ पृथ्वी घटक, हवामान वसाहतवाद, डिजिटल सार्वभौमत्व, धोरणात्मक स्वायत्तता, बहुपक्षीयता, पुरवठा साखळी लवचिकता, हरित संरक्षणवाद, डेटा स्थानिकीकरण, ऊर्जा सुरक्षा, डायस्पोरा कूटनीति, कनेक्टिव्हिटी कॉरिडॉर, संसाधन राष्ट्रवाद, भू-राजकीय पुनर्संरचना, प्रादेशिक अस्थिरता, धोरणात्मक भागीदारी, तांत्रिक विभाजितीकरण, डिजिटल नियमन, गंभीर खनिज सुरक्षा

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. अमेरिकेच्या संरक्षणवादी व्यापार धोरणांचा भारताच्या निर्यात क्षेत्रावर आणि त्याच्या धोरणात्मक स्वायत्ततेवर कसा परिणाम होतो यावर चर्चा करा. हे परिणाम कमी करण्यासाठी भारत कोणते उपाय करू शकतो ते सुचवा.

प्रश्न २. भारताच्या शेजारील देशांमधील राजकीय अस्थिरतेचे त्याच्या राष्ट्रीय सुरक्षेवर आणि प्रादेशिक प्रभावावर होणारे परिणाम यावर चर्चा करा.

प्रश्न ३. "ग्रीन लोपेड देश हे व्यापार अडथळ्याचे एक आधुनिक स्वरूप आहे." युरोपियन युनियनच्या कार्बन बॉर्डर अँडजस्टमेंट मेकॅनिझम (CBAM) च्या संदर्भात गंभीरपणे मूल्यांकन करा.

परिचय

भारत जगातील सर्वात मोठ्या डायस्पोरा लोकांचे घर आहे, भारतीय वंशाचे ३५ दशलक्षाहून अधिक लोक परदेशात राहतात. ते रेमिटन्सद्वारे भारताच्या अर्थव्यवस्थेत मोठे योगदान देतात आणि सांस्कृतिक, व्यावसायिक आणि राजनैतिक सहभागाद्वारे भारताचा जागतिक प्रभाव वाढवतात.

स्थिती :

- भारतीय डायस्पोरामध्ये काय समाविष्ट आहे? :
 - अनिवासी भारतीय (NRI): रोजगार, शिक्षण किंवा इतर कारणांसाठी परदेशात राहणारे भारतीय नागरिक, भारतीय पासपोर्ट धारण करतात.
 - भारतीय वंशाचे व्यक्ती (PIO): परदेशी नागरिक जे किंवा ज्यांचे पूर्वज भारतीय नागरिक होते. (२०१५ मध्ये OCI श्रेणीत विलीन).
 - भारतातील परदेशी नागरिक (OCIs): नागरिकत्व कायदा, १९५५ च्या कलम ७अ अंतर्गत नोंदणीकृत भारतीय वंशाचे परदेशी नागरिक. त्यांना आजीवन व्हिसा आणि मालमत्तेची मालकी असे मर्यादित अधिकार आहेत.
- सध्याची स्थिती (जानेवारी २०२४ पर्यंत)
 - एकूण भारतीय डायस्पोरा: ३५.४२ दशलक्ष
 - अनिवासी भारतीय: १५.८५ दशलक्ष
 - पीआयओ/ओसीआय: १९.५७ दशलक्ष
 - प्रमुख यजमान देश: युनायटेड स्टेट्स, युनायटेड किंग्डम, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, आखाती राष्ट्रे (यूएई, सौदी अरेबिया, कुवत, कतार), आग्नेय आशिया आणि कॅरिबियन.

भारतीय डायस्पोराचे महत्त्व

- आर्थिक महत्त्व
 - रेमिटन्स/परतावा:
 - २०२३ मध्ये भारताला १२५ अब्ज डॉलर्सचे रेमिटन्स मिळाले, जे जगात सर्वाधिक आहे, जे परकीय चलनाचा स्थिर स्रोत आहे आणि चालू खात्यातील तूट कमी करते.
 - केरळ, पंजाब आणि उत्तर प्रदेश सारख्या राज्यांसाठी विशेषतः महत्वाचे.
 - गुंतवणूक आणि उद्योजकता:
 - स्टार्टअप्स, रिअल इस्टेट आणि सेवा क्षेत्रात, विशेषतः अमेरिका, युएई आणि यूके मधील डायस्पोरा-नेतृत्वाखालील गुंतवणूक होते.
 - एनआरआय-विशिष्ट गुंतवणूक योजनांद्वारे एफडीआय प्रवाह आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासात योगदान देतात.
 - तंत्रज्ञान आणि कौशल्य हस्तांतरण:

- सिलिकॉन व्हॅली, युरोप आणि आखाती देशातील भारतीय वंशाचे व्यावसायिक वैभव, प्रभास आणि वज्रा उपक्रमांद्वारे तंत्रज्ञान नवोपक्रम आणि क्षमता बांधणीत योगदान देतात.

● धोरणात्मक आणि राजनैतिक महत्त्व

○ सॉफ्ट पॉवर आणि प्रभाव:

- भारतीय वंशाचे प्रमुख जागतिक नेते आणि प्रभावशाली (उदा., यूकेमधील ऋषी सुनक, अमेरिकेतील कमला हॅरिस) भारताची जागतिक प्रतिमा आणि धोरणात्मक फायदा वाढवतात.

○ द्विपक्षीय संबंध:

- डायस्पोरा यजमान देशांसोबतच्या भारताच्या संबंधांमध्ये पूल म्हणून काम करते.
- लोक-ते-लोक संबंधांना प्रोत्साहन देण्यास आणि व्यापार, शिक्षण, संरक्षण आणि आरोग्य क्षेत्रात सहकार्य वाढविण्यास मदत करते.

○ राजकीय लॉबिंग आणि प्रतिनिधित्व:

- यजमान देशांमध्ये कायदे आणि धोरणांवर प्रभाव पाडणारे अनेक भारतीय समुदाय आहेत.
- उदा., अमेरिका-भारत धोरणात्मक संबंधांना आकार देण्यात इंडो-अमेरिकन लॉबी महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

● सामाजिक-सांस्कृतिक महत्त्व

○ सांस्कृतिक:

- भारतीय डायस्पोरा परदेशात भारतीय संस्कृती, योग, सण, भाषा आणि परंपरा जपतात आणि प्रोत्साहन देतात.
- भारतीय सॉफ्ट पॉवरची जागतिक मान्यता मिळवून देतात— उदा., आंतरराष्ट्रीय योग दिन.

○ जागतिक धारणा व्यवस्थापन:

- डायस्पोरा परदेशी माध्यमे आणि शैक्षणिक क्षेत्रात भारतविरोधी कथा आणि चुकीच्या माहितीचा प्रतिकार करतात.

○ डायस्पोराचे योगदान:

- भारतातील शैक्षणिक संस्था, ग्रामीण विकास आणि सामाजिक उपक्रमांमध्ये योगदान देते, विशेषतः संकटांच्या काळात (उदा., कोविड-१९ साथीचा रोग).

● बहुपक्षीय मंचांमध्ये धोरणात्मक फायदा

○ दक्षिण-दक्षिण सहकार्य:

- आफ्रिका आणि आग्नेय आशियातील भारतीय डायस्पोरा विकासात्मक भागीदारीद्वारे जागतिक दक्षिणेशी भारताचे संबंध मजबूत करते.

○ राष्ट्रीय उद्दिष्टांसाठी समर्थन:

- UNSC मध्ये भारताचे कायमचे स्थान, G20 उपक्रम आणि जागतिक हवामान राजनैतिक कूटनीति यासारख्या आंतरराष्ट्रीय उद्दिष्टांसाठी डायस्पोरा समर्थन एकत्रित करणे.

- **शी संबंधित प्रमुख मुद्दे मर्यादित मतदान अधिकार:** अनिवासी भारतीयांनी मतदानासाठी प्रत्यक्ष उपस्थित राहणे आवश्यक आहे. लॉजिस्टिक आव्हानांमुळे निवडणूक सहभाग मर्यादित होतो.
- **कैद्यांचे स्वदेशी परतणे:** अनेक करार असूनही, प्रक्रियात्मक विलंबामुळे फार कमी भारतीय कैद्यांना परदेशी तुरुंगातून हलवले जाते.
- **रोजगार शोषण:** नोकरीतील फसवणूक आणि बंधपत्रित मजुरीच्या वाढत्या घटना, विशेषतः आग्नेय आशियामध्ये, बहुतेकदा सायबर गुन्हेगारी रॅकेटचा समावेश असतो.
- **परत आलेल्यांचे पुनर्मिलन:** जागतिक आर्थिक मंदी आणि व्हिसा कडकपणामुळे 5.95 लाखांहून अधिक स्थलांतरित भारतात परतले (2019-2024). राष्ट्रीय धोरणाचा अभाव पुनर्एकीकरणात अडथळा आणतो.
- **विद्यार्थ्यांची असुरक्षितता:** २०१८ पासून अपघात, वैद्यकीय समस्या किंवा हिंसाचारामुळे ४०३ भारतीय विद्यार्थ्यांचा परदेशात मृत्यू झाला आहे - जे संरचित कल्याणकारी उपाययोजनांची आवश्यकता अधोरेखित करते.

प्रमुख सरकारी उपक्रम

- **प्रवासी भारतीय विमा योजना (PBBY):** भारतीय स्थलांतरितांसाठी विमा संरक्षण, अपघाती मृत्यू किंवा अपंगत्वाच्या बाबतीत ₹१० लाखांपर्यंतची तरतूद करण्यात आली आहे.
- **भारताला जाणून घ्या कार्यक्रम (KIP):** अल्पकालीन भेटीद्वारे डायस्पोरा तरुणांना (२१ ३५ वर्षे) भारताच्या संस्कृती, अर्थव्यवस्था आणि राजकारणाची ओळख करून देते.
- **विज्ञान आणि तंत्रज्ञानात डायस्पोरा सहभाग:**
 - **वज्र:** अल्पकालीन संशोधनासाठी प्रगत प्राध्यापकांना भेट देणे.
 - **प्रभास:** परदेशी भारतीय आणि भारतीय संस्थांमधील वैज्ञानिक सहकार्य.
 - **वैभव:** संशोधन आणि विकास संबंधांना चालना देण्यासाठी भारतीय वंशाच्या शास्त्रज्ञांचे जागतिक शिखर सम्मेलन.
- **प्रवासी भारतीय दिवस (PBD):** महात्मा गांधींच्या दक्षिण आफ्रिकेतून परतल्याबद्दल आणि डायस्पोरा योगदानाची दखल घेण्यासाठी ९ जानेवारी रोजी साजरा केला जातो.
- **भारतीय समुदाय कल्याण निधी (ICWF):** परदेशात, विशेषतः ECR देशांमध्ये, अडचणीत असलेल्या भारतीयांना प्रत्यक्ष मदत देण्यासाठी भारतीय दूतावासांद्वारे वापरला जातो.

पुढील मार्ग: समितीच्या शिफारसी

- **अनिवासी भारतीयांसाठी दूरस्थ मतदान:** भारतीय निवडणुकांमध्ये डायस्पोरा सहभागी होण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिकली ट्रान्समिटेड पोस्टल बॉलट सिस्टम (ETPBS) लागू करणे.

- **कैद्यांना मायदेशी पाठवणे:** मजबूत राजनैतिक सहभागाद्वारे समर्थित कैदी हस्तांतरणासाठी द्विपक्षीय करारांमध्ये सुधारणा आणि सोपी करणे.
- **रोजगार फसवणूक रोखा:** परदेशी भरती करणारे प्रमाणित आहेत याची खात्री करा आणि लिंकडइन किंवा अधिकृत पोर्टल सारख्या प्लॅटफॉर्मवर पारदर्शकता राखणे.
- **राष्ट्रीय एकत्रीकरण धोरण:** केरळच्या मॉडेलवर आधारित एक केंद्रीकृत धोरण विकसित करा, जे परतफेड करणाऱ्यांना कौशल्य-निर्मिती, क्रेडिट समर्थन आणि नोकरी लिंकेज प्रदान करेल.
- **विद्यार्थी कल्याण चौकट:** एक रिअल-टाइम विद्यार्थी नोंदणी तयार करणे आणि देश-विशिष्ट हेल्पलाइन, कायदेशीर मदत आणि दूतावास-स्तरीय संरक्षण कक्ष प्रदान करणे.
- **स्थलांतर विधेयक २०२४ लागू करा:** विद्यार्थ्यांची गतिशीलता आणि डिजिटल कामगार स्थलांतर यासह आधुनिक स्थलांतर आव्हानांना तोंड देण्यासाठी जुने स्थलांतर कायदा (१९८३) बदलणे.

कीवर्ड : डायस्पोरा डिप्लोमसी, रेमिटन्स, सॉफ्ट पॉवर, स्ट्रॅटेजिक पार्टनरशिप, टेक्नॉलॉजी ट्रान्सफर, कल्चरल ॲम्बेसेडरशिप, पॉलिटिकल लॉबिंग, द्विपक्षीय सहभाग, विद्यार्थी कल्याण, रोजगार शोषण, परत आलेल्यांचे पुनर्एकीकरण, डायस्पोरा परोपकार, स्थलांतर प्रशासन, रिमोट व्होटिंग, जागतिक भारतीय प्रभाव.

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न :

प्रश्न १. भारताच्या सॉफ्ट पॉवरला प्रोत्साहन देण्यात भारतीय डायस्पोराच्या भूमिकेचे मूल्यांकन करा. भारत त्याच्या धोरणात्मक उद्दिष्टांसाठी या जागतिक समुदायाचा अधिक चांगल्या प्रकारे कसा फायदा घेऊ शकतो?

प्रश्न २. एक महत्त्वाची राष्ट्रीय संपत्ती असूनही, भारतीय डायस्पोराला परदेशात अनेक प्रणालीगत आव्हानांचा सामना करावा लागतो. या मुद्द्यांचे परीक्षण करा आणि त्यांना तोंड देण्यासाठी धोरणात्मक उपाययोजना सुचवा.

मूल्यवर्धन/अधिकची माहिती

बातम्यांमधील:

विकसित देश

- **युनायटेड स्टेट्स:** अलिकडेच प्रस्तावित अमेरिकेच्या टॅरिफमुळे, ज्यामध्ये ३.५% रेमिटन्स टॅक्सचा समावेश आहे, भारताला दरवर्षी १.१२ अब्ज डॉलर्सचा फटका बसू शकतो, ज्यामुळे ४.४ दशलक्ष भारतीय डायस्पोराकडून ८७ अब्ज डॉलर्सचा रेमिटन्सवर परिणाम होऊ शकतो. कृषी बाजारपेठेतील प्रवेशासाठी अमेरिकेच्या मागणीमुळे भारताच्या शेती क्षेत्राला धोका निर्माण झाला आहे, परंतु सुंदर पिचाई सारखे डायस्पोराचे नेते तंत्रज्ञान गुंतवणुकीला चालना देतात.
- **युनायटेड किंग्डम:** अलिकडेच, ब्रेकिंगनंतरच्या युकेच्या इमिग्रेशन धोरणामुळे व्हिसा नियम कडक झाले आहेत, ज्यामुळे १.५ दशलक्ष भारतीय डायस्पोराच्या गतिशीलतेवर परिणाम झाला आहे. तथापि, व्यापार भागीदार म्हणून भारतावर युकेचे लक्ष तंत्रज्ञान आणि वित्त क्षेत्रातील डायस्पोराद्वारे चालित गुंतवणुकीला समर्थन देते, ज्यामुळे भारताचे आर्थिक हितसंबंध वाढतात.
- **ऑस्ट्रेलिया:** अलिकडेच, ऑस्ट्रेलियाच्या कुशल स्थलांतर सुधारणांनी भारतीय व्यावसायिकांना प्राधान्य दिले आहे, ज्यामुळे ८००,००० भारतीय डायस्पोराचे भारताच्या ५ अब्ज डॉलर्सच्या द्विपक्षीय व्यापारात योगदान वाढले आहे. तथापि, अमेरिकेच्या नेतृत्वाखालील सुरक्षा धोरणांशी ऑस्ट्रेलियाचे संरेखन भारताच्या असंलग्न भूमिकेवर दबाव आणते.

विकसनशील देश

- **बांगलादेश:** अलिकडेच, शेख हसीना यांच्या हकालपट्टीनंतर बांगलादेशने चीन आणि पाकिस्तानशी संबंध जोडल्याने भारत-बांगलादेश संबंध ताणले गेले आहेत, ज्यामुळे भारताच्या १४ अब्ज डॉलर्सच्या व्यापारी हितसंबंधांवर परिणाम झाला आहे. भारतविरोधी भावना वाढल्या असताना १०,००० बलवान भारतीय डायस्पोराला धोका निर्माण झाला आहे.
- **पाकिस्तान:** अलिकडेच, सीमापार दहशतवादाला पाकिस्तानने सतत पाठिंबा दिल्याने भारताने सिंधू पाणी करार स्थगित केला आहे, ज्यामुळे प्रादेशिक स्थिरतेवर परिणाम झाला आहे. पश्चिमेकडील १.२ दशलक्ष पाकिस्तानी डायस्पोराच्या भारतविरोधी वकिलीमुळे भारताच्या जागतिक प्रतिमेला आव्हान आहे.

भारतीय डायस्पोराची भूमिका

- **आर्थिक परिणाम:** अलिकडेच, १८ दशलक्ष बलवान भारतीय डायस्पोराने ८७ अब्ज डॉलर्सचे रेमिटन्स पाठवले (२०२१), जे भारताच्या अर्थव्यवस्थेसाठी महत्त्वाचे आहे. अमेरिका आणि आखाती देशांच्या प्रतिबंधात्मक धोरणामुळे हे धोक्यात आले आहे,

तर डायस्पोराचे उद्योजक भारताच्या तंत्रज्ञान क्षेत्रात थेट परकीय गुंतवणूक वाढवत आहेत.

- **राजकीय प्रभाव:** अलिकडेच, कमला हॅरिस (अमेरिका) आणि प्रीती पटेल (यूके) सारख्या डायस्पोरा व्यक्तींनी भारत समर्थक धोरणे आखली आहेत, परंतु कॅनडा आणि अमेरिकेतील भारतविरोधी मोहिमा (उदा. खलिस्तान) भारताच्या राजनैतिक प्रयत्नांना अडचणीत आणतात.
- **सांस्कृतिक राजनैतिकता:** अलिकडेच, प्रवासी भारतीय दिवस २०२५ सारख्या डायस्पोरा-नेतृत्वाखालील उपक्रमांनी भारताची सॉफ्ट पॉवर मजबूत केली, विकसित राष्ट्रांमधील नकारात्मक कथनांना तोंड दिले आणि भारताला जागतिक तंत्रज्ञान केंद्र म्हणून प्रोत्साहन दिले.

संक्षिप्त रूप

IMPACT (जागतिक राजकारण भारताच्या हितसंबंधांवर कसा परिणाम करते)

- I – इमिग्रेशन आणि व्हिसा धोरणे
- M – बाजारपेठ प्रवेश आणि व्यापार अडथळे
- P – राजकीय संरेखन आणि युती (उदा., QUAD, SCO)
- A – मदत आणि निर्बंध व्यवस्था
- C – हवामान बंधने आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरण
- T – दहशतवाद आणि सुरक्षा सहकार्य

VISION (जागतिक गतिमानतेला भारताचा धोरणात्मक प्रतिसाद)

- V – जागतिक दक्षिणेसाठी आवाज
- I – धोरणात्मक भागीदारीमध्ये गुंतवणूक
- S – सॉफ्ट पॉवर डिप्लोमसी
- I – संस्थात्मक सुधारणा वकिली (उदा., UN, WTO)
- O – प्रादेशिक गटांपर्यंत पोहोच (उदा., EU, ASEAN, AU)
- N – भू-राजकीय दबावांना नेव्हिगेट करणे

DIASPORA (भारतीय डायस्पोरा सहभागी करण्यासाठी चौकट)

- D – राजनैतिक लाभ
- I – गुंतवणूक सुविधा (एफडीआय, स्टार्टअप, रेमिटन्स)
- A – शैक्षणिक आणि कौशल्य देवाणघेवाण
- S – सामाजिक आणि सांस्कृतिक पूल
- P – परदेशातील हक्कांचे संरक्षण
- O – मोहिमांद्वारे पोहोच
- R – रेमिटन्स आणि आर्थिक योगदान

<ul style="list-style-type: none"> ● A – यजमान देशाच्या राजकारणात वकिली <p>REACT(बाह्य धोरणातील बदल हाताळण्यासाठी भारताची साधने)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● R – प्रादेशिक संतुलन ● E – आर्थिक कूटनीति ● A – युती आणि धोरणात्मक भागीदारी ● C – संकट व्यवस्थापन (उदा., निर्वासन, निर्बंध) ● T – तंत्रज्ञान सहयोग
--

काही तयार टेम्पलेट्स

(प्रादेशिक/जागतिक गटांशी संबंधित प्रश्न हाताळण्यासाठी खालील सामान्य टेम्पलेटचा संदर्भ म्हणून वापर केला जाऊ शकतो)

	राजनैतिक	<ul style="list-style-type: none"> ● शेजारी प्रथम धोरण ● पूर्वेकडे कृती करा धोरण ● चीनचा मुकाबला ● संरक्षण सहकार्य ● अणु सहकार्य ● दहशतवादाचा मुकाबला ● प्रादेशिक सुरक्षा ● सागरी सुरक्षा
गटांचे महत्त्व/महत्त्व	आर्थिक	<ul style="list-style-type: none"> ● ऊर्जा सहकार्य ● डायस्पोरा ● व्यापार गट ● वाहतूक कॉरिडॉर ● थेट परदेशी गुंतवणूक ● पुरवठा साखळी उपक्रम ● चलन अदलाबदल ● क्रेडिट लाइन
	राजकीय	<ul style="list-style-type: none"> ● वेगवेगळे धोरणात्मक हितसंबंध ● राजकीय विचारसरणी ● सत्तेचे राजकारण ● इंडो-पॅसिफिक, क्वाड, चीन इत्यादींवरील भिन्न धारणा ● चिंतेचा विषय म्हणून भारत-पाकिस्तान संबंधांची भूमिका

गटांमधील समस्या	आर्थिक	<ul style="list-style-type: none"> ● रखडलेले प्रमुख प्रकल्प ● सीमापार डेटा प्रवाहावरील परस्परविरोधी मते ● चीनवरील अवलंबित्व ● प्रतिसाद अमेरिकेचे निर्बंध ● व्यापाराचे निम्न स्तर ● मुक्त व्यापार करारांवर स्वाक्षरी करण्यातील समस्या
	इतर	<ul style="list-style-type: none"> ● बेकायदेशीर स्थलांतर ● तंत्रज्ञान हस्तांतरणातील समस्या ● गृहयुद्धे ● हवामान बदलाबाबत वेगवेगळे विचार
पुढील मार्ग	राजकीय	<ul style="list-style-type: none"> ● समान राजकीय हितसंबंधांवरील धोरण ● धोरणात्मक स्वायत्तता ● द्विपक्षीय समस्या सोडवण्यासाठी व्यासपीठाचा वापर ● सुरक्षा सहकार्य ● दहशतवादाविरुद्ध असहिष्णुता ● समानता आणि परस्पर लाभ
	आर्थिक	<ul style="list-style-type: none"> ● मुक्त व्यापार करार ● गुंतवणूक आणि व्यापाराचे प्रमाण वाढवणे ● सार्वजनिक खाजगी भागीदारी ● हरित ऊर्जा भागीदारी ● डायस्पोराचे कल्याण ● पर्यटनाला प्रोत्साहन देणे

	इतर	<ul style="list-style-type: none">● कनेक्टिव्हिटी, संपर्क, वाणिज्य, संस्कृती● तंत्रज्ञान सहकार्य● आपत्ती व्यवस्थापनात सहकार्य● समुदायाभिमुख उपक्रम
--	-----	---

युनिट 4 : महत्त्वाच्या आंतरराष्ट्रीय संस्था, एजन्सी आणि मंच - त्यांची रचना, ध्येये.

अभ्यासक्रम माहिती करून: तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे

महत्त्वाच्या आंतरराष्ट्रीय संस्था, एजन्सी आणि त्यांची रचना, आदेश.

- संयुक्त राष्ट्र (UN)
- जागतिक व्यापार संघटना (WTO)
- IMF
- जागतिक आरोग्य संघटना (WHO)

यूपीएससीचे मागील वर्षांचे प्रश्न

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
‘जागतिक शांतता आणि सुरक्षेसाठी दहशतवाद हा एक महत्त्वाचा धोका बनला आहे.’ संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेच्या दहशतवाद विरोधी समिती (CTC) आणि त्याच्याशी संबंधित संस्थांच्या प्रभावीतेचे मूल्यांकन करा. (२०२४)	जागतिक सुरक्षा + संस्थात्मक मूल्यांकन	दहशतवादाचा सामना करण्यासाठी UNSC-CTC च्या प्रभावीतेचे मूल्यांकन करा.
‘समुद्र हा विश्वाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे’. वरील विधानाच्या दृष्टिक्षेपातून पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सागरी सुरक्षा आणि सुरक्षा वाढविण्यात IMO च्या भूमिकेची चर्चा करा. (२०२३)	सागरी प्रशासन + पर्यावरणीय सुरक्षा	सागरी पर्यावरण संरक्षण आणि सुरक्षिततेमध्ये IMO च्या भूमिकेची चर्चा करा.
कोविड-१९ साथीच्या काळात जागतिक आरोग्य सुरक्षा प्रदान करण्यात WHO च्या भूमिकेचे टीकात्मकपणे परीक्षण करा. (२०२०)	जागतिक आरोग्य + टीकात्मक मूल्यांकन	कोविड-१९ साथीच्या काळात WHO च्या भूमिकेचे टीकात्मकपणे परीक्षण करा.
‘खूप कमी रोख रक्कम, जास्त राजकारण, युनेस्को जीवनासाठी लढा देत आहे.’ अमेरिकेच्या माघार आणि झझायलविरोधी पक्षपाताच्या आरोपांच्या दृष्टिक्षेपातून चर्चा करा. (२०१९)	वाद + संस्थात्मक विश्लेषण	युनेस्कोसमोरील निधी आणि राजकीय आव्हानांवर चर्चा करा.
‘व्यापार युद्धा’च्या सध्याच्या संदर्भात, विशेषतः भारताचे हित लक्षात घेऊन, जर WTO ला टिकून राहायचे असेल तर सुधारणांचे प्रमुख क्षेत्र कोणते आहेत? (२०१८)	जागतिक व्यापार + सुधारणा	व्यापार युद्धादरम्यान भारताशी संबंधित WTO सुधारणा क्षेत्रे ओळखा.
ECOSOC ची मुख्य कार्ये कोणती आहेत? त्याच्याशी संलग्न विविध कार्यात्मक आयोगांचे स्पष्टीकरण द्या. (२०१७)	संरचनात्मक + वर्णनात्मक	राज्य ECOSOC कार्ये आणि त्यांच्या कार्यात्मक आयोगांची यादी करा.
WTO ची व्यापक उद्दिष्टे आणि ध्येय हे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे व्यवस्थापन आणि प्रोत्साहन देणे आहेत... परंतु दोहा फेरी वेगळी दिसते. भारतीय दृष्टिकोनातून चर्चा करा. (२०१६)	जागतिक व्यापार + भारतीय दृष्टिकोन	भारताच्या दृष्टिकोनातून जागतिक व्यापार संघटनेचे उद्दिष्टे आणि दोहा फेरीतील अपयश यावर चर्चा करा.
युनेस्कोच्या मॅकब्राइड आयोगाचे उद्दिष्टे आणि उद्दिष्टे काय आहेत? यावर भारताची भूमिका काय आहे? (२०१६)	युनेस्को + नॉर्मेटिव्ह	स्टेट मॅकब्राइड आयोगाचे उद्दिष्टे आणि भारताची भूमिका.
युएनएससीमध्ये कायमस्वरूपी स्थान मिळविण्यासाठी भारताला येणाऱ्या अडचणींवर चर्चा करा. (२०१५)	जागतिक प्रशासन + भारतीय आकांक्षा	युएनएससीच्या कायमस्वरूपी सदस्यत्वासाठी भारताला येणाऱ्या आव्हानांवर चर्चा करा.

<p>डब्ल्यूटीओचा उद्देश काय आहे आणि त्याचे निर्णय किती बंधनकारक आहेत? अन्न सुरक्षा चर्चेवरील भारताच्या भूमिकेचे टीकात्मक विश्लेषण करा. (२०१४)</p>	<p>व्यापार + गंभीर धोरण</p>	<p>अन्न सुरक्षेवरील जागतिक व्यापार संघटनेचे आदेश आणि भारताची भूमिका स्पष्ट करा.</p>
<p>जागतिक बँक आणि आयएमएफ भूमिका, कार्ये आणि आदेशात कसे भिन्न आहेत ते स्पष्ट करा. (२०१३)</p>	<p>ब्रेटन वुड्स संस्था + तुलना</p>	<p>आयएमएफ आणि जागतिक बँकेच्या भूमिका, आदेश आणि कार्यांमधील फरक स्पष्ट करा.</p>

प्रस्तावना

शांतता, विकास आणि व्यापार यावरील सहकार्याद्वारे आंतरराष्ट्रीय संस्था जागतिक प्रशासनाला आकार देतात. भारतासाठी, संयुक्त राष्ट्र, जागतिक व्यापार संघटना आणि जागतिक व्यापार संघटनेसारख्या संस्थांमध्ये सक्रिय सहभाग घेणे हे त्याचे हितसंबंध जपण्यासाठी आणि जागतिक दक्षिणेच्या आकांक्षा प्रतिबिंबित करणाऱ्या सुधारणांना चालना देण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघ (UN)

पार्श्वभूमी आणि उगम

- दुसऱ्या महायुद्धानंतर २४ ऑक्टोबर १९४५ रोजी आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षितता राखण्याच्या प्राथमिक उद्देशाने स्थापना झाली.
- त्याने निष्क्रिय झालेल्या राष्ट्रसंघाची जागा घेतली आणि सध्या त्याचे १९३ सदस्य देश आहेत.
- संयुक्त राष्ट्रांचा चार्टर हा संघटनेचा संस्थापक करार आहे आणि सर्व सदस्य त्याच्या तत्वांनी बांधील आहेत.

संयुक्त राष्ट्रसंघाचे ध्येय आणि उद्दिष्टे

- आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षितता राखणे:** सामूहिक सुरक्षा आणि जागतिक स्थिरता सुनिश्चित करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघ राजनैतिक, शांतता अभियान, निर्बंध आणि मध्यस्थीद्वारे संघर्ष रोखण्याचा प्रयत्न करते.
- मानवी हक्कांना प्रोत्साहन आणि संरक्षण:** मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक घोषणेचे समर्थन करून, संयुक्त राष्ट्रसंघ जगभरातील नागरी, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांच्या उल्लंघनांवर लक्ष ठेवते आणि त्यांना प्रोत्साहन देते.
- शाश्वत विकासाला चालना देणे:** शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) द्वारे, संयुक्त राष्ट्र विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये समावेशक वाढ, पर्यावरण संरक्षण आणि दारिद्र्य निर्मूलनाला प्रोत्साहन देते.
- मानवतावादी मदत प्रदान करणे:** असुरक्षित लोकसंख्येचे संरक्षण करण्यासाठी UNHCR, WFP आणि UNICEF सारख्या एजन्सींद्वारे संघर्ष आणि आपत्तीदरम्यान आपत्कालीन मदतीचे समन्वय साधते.
- आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे समर्थन करणे:** संयुक्त राष्ट्र आंतरराष्ट्रीय कायदेशीर चौकट विकसित करते आणि आंतरराष्ट्रीय न्यायालय आणि इतर कायदेशीर यंत्रणांद्वारे आंतरराष्ट्रीय वाद सोडवते.
- राष्ट्रांमध्ये मैत्रीपूर्ण संबंधांना प्रोत्साहन देणे:** ते सार्वभौम समानता, परस्पर आदर आणि वादांचे शांततापूर्ण निराकरण यावर आधारित सहकार्याला प्रोत्साहन देते, ज्यामुळे जागतिक राजनैतिक सुसंवाद वाढतो.
- जागतिक आव्हानांना एकत्रितपणे तोंड देणे:** समन्वित आंतरराष्ट्रीय कृतीद्वारे हवामान बदल, साथीचे रोग, दहशतवाद आणि सायबर धोके यासारख्या जागतिक समस्यांना तोंड देण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र एक बहुपक्षीय व्यासपीठ प्रदान करते.

- उपनिवेशीकरण आणि आत्मनिर्णयाचे समर्थन करणे:** ऐतिहासिकदृष्ट्या, संयुक्त राष्ट्रांनी उपनिवेशीकरणाला चालना दिली आणि त्यांच्या सनदेनुसार लोकांच्या आत्मनिर्णयाच्या अधिकाराचे समर्थन करत राहिले.

प्रमुख अवयव आणि रचना

महासभा (UNGA):

- सर्व १९३ सदस्य राष्ट्रांचा समावेश आहे ज्यात समान मतदानाचा अधिकार आहे.
- जागतिक मुद्द्यांवर चर्चा करते आणि अर्थसंकल्प आणि शांतता राखण्यासाठी निधी मंजूर करते.
- ठराव बंधनकारक नसतात परंतु प्रभावशाली असतात.

सुरक्षा परिषद (UNSC):

- १५ सदस्यांनी बनलेली आहे:** ५ कायमस्वरूपी (P5) व्हेटो पॉवरसह (चीन, फ्रान्स, रशिया, यूके, अमेरिका) आणि १० अस्थायी सदस्य २ वर्षांच्या कालावधीसाठी निवडले जातात.
- आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षिततेसाठी जबाबदार.
- तिचे निर्णय कायदेशीररित्या बंधनकारक आहेत.

आर्थिक आणि सामाजिक परिषद (ECOSOC):

- आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय क्रियाकलापांचे समन्वय साधते.
- WHO, UNESCO, ILO इत्यादी विशेष एजन्सींचे पर्यवेक्षण करते.

आंतरराष्ट्रीय न्यायालय (ICJ):

- हेग येथे स्थित प्रमुख न्यायिक संस्था.
- राज्यांमधील वाद मिटवते आणि सल्लागार मते देते.

सचिवालय:

- संयुक्त राष्ट्रांच्या महासचिवांच्या नेतृत्वाखालील प्रशासकीय संस्था.
- विद्यमान महासचिव: अँटोनियो गुटेरेस (पोर्तुगाल).

विश्वस्त परिषद:

- पलाऊ (शेवटचा विश्वस्त प्रदेश) स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर १९९४ पासून निष्क्रिय.

भारत आणि संयुक्त राष्ट्र

- संयुक्त राष्ट्रांचे संस्थापक सदस्य आणि शांतता मोहिमांमध्ये सातत्याने योगदान देणारा.
- बहुपक्षीयता, समता आणि जागतिक दक्षिण प्रतिनिधित्वाचे समर्थक.
- संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास अजेंडा (अजेंडा २०३०) मध्ये सक्रियपणे सहभागी.
- भारताने अनेक वेळा कायमस्वरूपी UNSC सदस्य म्हणून काम केले आहे (अलीकडे २०२१-२२ मध्ये).

- **सुधारणा प्रस्ताव आणि भारताची भूमिका**
 - ब्राझील, जर्मनी आणि जपान (G4) सोबत भारत UNSC स्थायी सदस्यत्वाच्या विस्ताराचे समर्थन करतो.
 - भारत विकसनशील देशांचे, विशेषतः आफ्रिका आणि आशियातील, अधिक प्रतिनिधित्व करण्याचे आवाहन करतो.
 - संयुक्त राष्ट्रांच्या संस्थांचे कामकाज सुव्यवस्थित करणे, निर्णय घेण्याचे लोकशाहीकरण करणे आणि व्हेटो पॉवरचे तर्कसंगतीकरण करण्यास समर्थन देतो.

संयुक्त राष्ट्रांची प्रमुख आव्हाने आणि टीका

- **अप्रतिनिधित्वशील सुरक्षा परिषदे:** संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेचे कायमस्वरूपी सदस्यत्व दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या भूराजनीतीचे प्रतिबिंबित करते, सध्याच्या जागतिक वास्तवाचे नाही. आफ्रिका, लॅटिन अमेरिका सारख्या प्रमुख प्रदेशांना आणि भारतासारख्या मोठ्या लोकशाहीना कायमस्वरूपी आवाज नाही, ज्यामुळे त्यांची वैधता कमी होते.
- **नकाराधिकारातील पक्षाघात:** P5 सदस्यांनी घेतलेल्या व्हेटोमुळे मानवतावादी संकटे आणि संघर्षादरम्यान (उदा., सीरिया, युक्रेन, गाझा) अनेकदा निष्क्रियता येते, ज्यामुळे शांतता आणि सुरक्षितता राखण्यात परिषद अप्रभावी बनते.
- **नोकरशाहीची अकार्यक्षमता:** संघ निर्णय घेण्याची प्रक्रिया, एजन्सींमध्ये आच्छादित आदेश आणि प्रशासकीय विलंब, ज्यामुळे खराब अंमलबजावणी आणि संसाधनांचा अपव्यय होतो यासाठी संयुक्त राष्ट्रांच्या प्रणालीवर टीका केली जाते.
- **मानवी हक्कांचे राजकारणीकरण:** संयुक्त राष्ट्रांच्या मानवाधिकार परिषदेवर अनेकदा निवडक टीका करण्याचा, शक्तिशाली राज्यांकडून होणाऱ्या उल्लंघनांकडे दुर्लक्ष करण्याचा आणि राजकीयदृष्ट्या कमकुवत राष्ट्रांवर जास्त लक्ष केंद्रित करण्याचा आरोप केला जातो.
- **अपुरा निधी आणि संसाधनांवरील अवलंबित्व:** संयुक्त राष्ट्रसंघ सदस्य राष्ट्रांकडून, विशेषतः विकसित देशांकडून, स्वैच्छिक योगदानावर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे, जे त्यांच्या अर्जेड्यावर प्रभाव टाकू शकते आणि निष्पक्ष कार्यावर मर्यादा घालू शकते.
- **मर्यादित अंमलबजावणी यंत्रणा:** संयुक्त राष्ट्रसंघाकडे त्यांचे ठराव लागू करण्यासाठी जबरदस्ती करण्याची शक्ती नाही. अनेक प्रकरणांमध्ये, सदस्य राष्ट्रे आंतरराष्ट्रीय कायदा किंवा संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आदेशांकडे दुर्लक्ष करतात आणि प्रत्यक्ष परिणामांना तोंड देत नाहीत.
- **शांतता राखण्याच्या मर्यादा:** संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या शांतता राखण्याच्या कारवाया अनेकदा कमी संसाधनांनी भरलेल्या असतात, कमी सुसज्ज असतात आणि अस्पष्ट आदेशांखाली काम करतात, ज्यामुळे नागरिकांचे संरक्षण करण्याची आणि शांतता प्रस्थापित करण्याची त्यांची क्षमता मर्यादित होते.
- **एजन्सींमध्ये समन्वयाचा अभाव:** अनेक संयुक्त राष्ट्रसंघ संस्था (उदा.,

UNDP, UNEP, WHO) कधीकधी एका जागी काम करतात, ज्यामुळे प्रयत्नांची पुनरावृत्ती होते, कमकुवत समन्वय आणि निधीचा अकार्यक्षम वापर होतो.

- **उत्तर-दक्षिण विभागणी:** विकसनशील देशांना जागतिक अर्जेडा-सेटिंगमध्ये, विशेषतः हवामान न्याय, व्यापार सुधारणा आणि लस समानता यासारख्या मुद्द्यांवर अनेकदा दुर्लक्ष झालेले दिसते.
- **सायबरसुरक्षा आणि उदयोन्मुख तंत्रज्ञान:** डिजिटल स्पेस, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि सायबर युद्धाच्या प्रशासनाभोवती बंधनकारक नियम विकसित करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांना संघर्ष करावा लागला आहे, ज्यामुळे जागतिक नियमनात गंभीर अंतर निर्माण झाले आहे.
- **ग्लोबल साउथचे कमी प्रतिनिधित्व:** जरी ग्लोबल साउथ संयुक्त राष्ट्र महासभेचा बहुसंख्य भाग असला तरी, संस्थात्मक शक्तीतील असंतुलनामुळे जागतिक निर्णय घेण्यावर त्यांचा प्रभाव मर्यादित आहे.
- **संघर्ष निराकरणात विश्वासार्हता संकट:** पॅलेस्टाईन, येमेन आणि म्यानमारमधील संघर्षांमुळे संकट मध्यस्थी आणि संघर्ष निराकरणात संयुक्त राष्ट्रांच्या प्रभावीतेबद्दल प्रश्नचिन्ह निर्माण होते.

जागतिक व्यापार संघटना (WTO)

पार्श्वभूमी

- जागतिक व्यापार संघटनेची स्थापना १ जानेवारी १९९५ रोजी जनरल अॅग्रीमेंट ऑन टॅरिफ्स अँड ट्रेड (GATT) (१९४७) नंतर झाली.
- त्याचे मुख्यालय स्वित्झर्लंडमधील जिनेव्हा येथे आहे आणि सध्या १६४ सदस्य देश आहेत, जे जागतिक व्यापाराच्या ९८% पेक्षा जास्त क्षेत्र व्यापतात.

ध्येय आणि उद्दिष्टे

- **मुक्त आणि निष्पक्ष व्यापार सुलभ करणे:** नियमांवर आधारित, अंदाज लावता येण्याजोगे आणि पारदर्शक आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला प्रोत्साहन देणे.
- **व्यापारातील अडथळे कमी करणे:** बहुपक्षीय करारांद्वारे शुल्क आणि नॉन-शुल्क अडथळे कमी करण्यासाठी वाटाघाटींना प्रोत्साहन देणे.
- **व्यापार विवादांचे निराकरण करणे:** सदस्यांमधील विवादांचे निराकरण करण्यासाठी कायदेशीर आणि संस्थात्मक चौकट प्रदान करणे.
- **व्यापार धोरणांचे निरीक्षण करणे:** राष्ट्रीय व्यापार धोरणांचे पुनरावलोकन करणे आणि WTO करारांचे पालन सुनिश्चित करणे.
- **विकासाला प्रोत्साहन देणे:** जागतिक व्यापार प्रणालीमध्ये एकत्रित होण्यासाठी विकसनशील आणि कमी विकसित देशांना समर्थन देणे.

रचना

- **मंत्रिस्तरीय परिषद:**
 - सर्वोच्च निर्णय घेणारी संस्था, दर दोन वर्षांनी भेटते.

- व्यापक अजेंडा सेट करते आणि प्रमुख धोरण बदलांना मान्यता देते.
- **जनरल कौन्सिल:**
 - दैनंदिन कामकाजाचे निरीक्षण करते; विवाद निवारण संस्था (DSB) आणि व्यापार धोरण पुनरावलोकन संस्था (TPRB) म्हणून काम करते.
- **विवाद निवारण संस्था (DSB):**
 - व्यापार विवादांचे निवाडा करते आणि जर निर्णयांची अंमलबजावणी झाली नाही तर प्रतिउपायांना अधिकृत करते.
- **सचिवालय:**
 - महासंचालक (सध्या नोझी ओकोजो-इवेला) यांच्या नेतृत्वाखाली, ते WTO संस्थांना तांत्रिक आणि कायदेशीर सहाय्य प्रदान करते.
- **वस्तू, सेवा आणि TRIPS मधील व्यापार परिषद:**
 - GATT, GATS आणि TRIPS सारख्या विविध करारांचे व्यवस्थापन करते.

भारत आणि WTO

- दोहा विकास फेरीसह सर्व प्रमुख वाटाघाटींमध्ये संस्थापक सदस्य आणि सक्रिय सहभागी.
- विकसनशील देशांसाठी विशेष आणि भिन्न उपचार (S&DT) चे समर्थक.
- विकसित देशांनी अन्न सुरक्षेसाठी सार्वजनिक साठा ठेवण्यावर कायमस्वरूपी उपाय रोखण्यास विरोध केला आहे.
- स्टील टॅरिफ, सबसिडी आणि औषधांसाठी TRIPS-संबंधित लवचिकता यासारख्या मुद्द्यांवर अमेरिका आणि EU ला आव्हान दिले आहे.

भारताची भूमिका आणि आव्हाने

- **अन्न सुरक्षा:** भारत शांतता कलमांतर्गत सार्वजनिक साठा राखण्यासाठी कायमस्वरूपी उपायावर आग्रह धरतो आहे.
- **ई-कॉमर्स आणि डेटा:** डिजिटल सार्वभौमत्वावर परिणाम करू शकणाऱ्या सीमापार डेटा प्रवाहावर बंधनकारक नियमांबद्दल भारत सावध आहे.
- **मत्स्यपालन अनुदान:** भारत कोणत्याही WTO करारात लघु आणि पारंपारिक मच्छिमारांसाठी लवचिकता शोधतो आहे.

प्रमुख उपलब्धी

- **व्यापार सुविधा करार (TFA) (२०१७):** सीमाशुल्क प्रक्रिया सुलभ करतो, व्यापार खर्च कमी करतो—भारताने त्याला मान्यता दिली आणि राष्ट्रीय व्यापार सुविधा कृती योजना लागू केली.
- **विवाद निराकरण यश:** अमेरिकेच्या सौर पॅनेल शुल्क आणि EU कोळंबी आयात शुल्काशी संबंधित अनेक वाद भारताने जिंकले आहे.

प्रमुख आव्हाने आणि टीका

- **विवाद निराकरण संकट:** अमेरिकेने न्यायालयीन नियुक्त्या रोखल्यामुळे, अंमलबजावणीला अडथळा आणल्यामुळे अपीलीय संस्था २०१९ पासून निष्क्रिय आहे.
- **वाटाघाटींमध्ये गतिरोध:** दोहा विकास फेरी रूढलेली आहे; विकसित देश विकासाच्या मुद्द्यांवर चर्चा करण्यास कचरतात.
- **नियम बनवण्यात असमतोल:** विकसित देश ई-कॉमर्स नियमन आणि गुंतवणूक सुलभीकरण यासारखे प्रस्ताव पुढे ढकलतात, तर विकासाचे मुख्य मुद्दे बाजूला ठेवले जातात.
- **कृषी सुधारणांवरील मर्यादित प्रगती:** श्रीमंत देश कृषी करार (AoA) अंतर्गत विकसनशील देशांना धोरणात्मक जागा नाकारत असताना उच्च कृषी अनुदाने देत आहेत.
- **विकसनशील राष्ट्रांचे सीमांतीकरण:** बहुसंख्यकांवर आधारित निर्णय घेण्याचा वाढता प्रभाव.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF)

पार्श्वभूमी

- १९४४ मध्ये ब्रेटन वुड्स परिषदेत (जागतिक बँकेसह) स्थापना झाली आणि १९४५ मध्ये औपचारिकपणे कामकाज सुरू झाले.
- वॉशिंग्टन डी.सी., यूएसए येथे मुख्यालय असलेल्या, IMF मध्ये सध्या १९० सदस्य देश आहेत.
- जागतिक चलन सहकार्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी, विनिमय दर स्थिरता सुनिश्चित करण्यासाठी आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या संतुलित वाढीला पाठिंबा देण्यासाठी स्थापना केली गेली.

ध्येय आणि उद्दिष्टे

- **जागतिक आर्थिक स्थिरता सुनिश्चित करणे:** जागतिक आर्थिक ट्रेडचे निरीक्षण करणे आणि देयकांच्या संतुलनातील संकटे आणि आर्थिक संसर्ग रोखणे.
- **आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुलभ करणे:** चलन स्थिरता आणि तरलता राखून वस्तू आणि सेवांचा सुरळीत प्रवाह सक्षम करणे.
- **विनिमय दर स्थिरता वाढवणे:** सदस्य देशांना विनिमय दर धोरणांवर चर्चा करण्यासाठी आणि स्पर्धात्मक अवमूल्यन टाळण्यासाठी एक मंच प्रदान करणे.
- **आर्थिक सहाय्य देणे:** देयकांच्या तुटीचा सामना करणाऱ्या देशांना अल्प ते मध्यम मुदतीचे कर्ज देणे (उदा., IMF स्टँड-बाय व्यवस्था, विस्तारित निधी सुविधा).
- **क्षमता विकास आणि तांत्रिक सहाय्य:** तज्ञ प्रशिक्षण आणि सल्ल्याद्वारे कर सुधारणा, चलनविषयक धोरण, बँकिंग पर्यवेक्षण आणि आकडेवारीमध्ये देशांना पाठिंबा देणे.

- **आर्थिक पर्यवेक्षण:** सदस्य देशांशी कलम IV सल्लामसलत करा आणि जागतिक आर्थिक दृष्टिकोन (WEO) आणि जागतिक वित्तीय स्थिरता अहवाल (GFSR) सारखे अहवाल प्रकाशित करणे.

रचना

- **गव्हर्नर्स बोर्ड:** सर्वोच्च निर्णय घेणारी संस्था. प्रत्येक सदस्याचे प्रतिनिधित्व एक गव्हर्नर (सामान्यतः अर्थमंत्री किंवा मध्यवर्ती बँकेचे गव्हर्नर) करतो.
- **कार्यकारी मंडळ:** २४ कार्यकारी संचालक वैयक्तिक देश किंवा गटांचे प्रतिनिधित्व करतात (भारत बांगलादेश, श्रीलंका आणि भूतानसह मतदारसंघाचा भाग आहे).
- **व्यवस्थापकीय संचालक:** IMF कर्मचारी प्रमुख आणि कार्यकारी मंडळाचे अध्यक्ष. सध्याचे व्यवस्थापकीय संचालक (२०२५): क्रिस्टलिना जॉर्जिएवा.
- **कोटा प्रणाली:** सदस्यांची मतदानाची शक्ती आणि IMF संसाधनांपर्यंत पोहोचण्याची क्षमता त्यांच्या कोट्याद्वारे निश्चित केली जाते, जी GDP, राखीव निधी, व्यापार खुलेपणा आणि परिवर्तनशीलतेवर आधारित असते.

भारत आणि IMF

- IMF चे संस्थापक सदस्य; सध्या 2.75% मतदानाची शक्ती आहे (2025), कोटा शेअर्समध्ये 13 व्या क्रमांकावर आहे.
- 1993 पासून (BoP संकटानंतर) भारताने कधीही IMF कर्ज घेतलेले नाही, परंतु धोरणात्मक संवाद आणि प्रशासन सुधारणांमध्ये सक्रियपणे सहभागी आहे.
- IMF देखरेखीमध्ये भाग घेते, तांत्रिक सहाय्य प्राप्त करते आणि आर्थिक स्थिरता, कर्ज व्यवस्थापन आणि डिजिटल वित्त यावरील जागतिक धोरण समन्वयात योगदान देते.
- **भारताची स्थिती आणि आव्हाने**
 - उद्योगमुख बाजारपेठांचे आर्थिक वजन प्रतिबिंबित करण्यासाठी कोटा प्रणालीमध्ये सुधारणा करण्याची मागणी करतो.
 - IMF प्रशासनात अधिक भूमिका आणि स्थानिक सामाजिक-आर्थिक संदर्भाचा विचार करणाऱ्या अधिक संतुलित अटींचे समर्थन करतो.
 - बहुपक्षीय कर्जमुक्ती उपक्रमांना आणि असुरक्षित अर्थव्यवस्थांसाठी लवचिक कर्ज फ्रेमवर्कला समर्थन देतो.
 - IMF पाळत ठेवणे आणि संशोधन अजेंड्यांमध्ये हवामान वित्त आणि डिजिटल समावेशावर भर देतो.

प्रमुख टीका आणि आव्हाने

- **कोटा आणि प्रशासन असंतुलन:** IMF ची निर्णय घेण्याची क्षमता

विकसित राष्ट्रांच्या बाजूने आहे. एकट्या अमेरिकेकडे १६% पेक्षा जास्त मतदानाचा अधिकार आहे, ज्यामुळे प्रभावीपणे त्यांना व्हेटो अधिकार मिळतात.

- **सुधारणांची मंद अंमलबजावणी:** कोटाच्या १५ व्या सामान्य पुनरावलोकनात (२०१९ मध्ये संपलेल्या) कोटा शेअर्समध्ये बदल झाला नाही, ज्यामुळे भारत आणि ब्राझील सारख्या उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था निराश झाल्या आहेत.
- **सशर्त कर्ज देण्याची टीका:** IMF कर्ज कार्यक्रमांवर अनेकदा कठोर काटकसरीच्या अटी लादल्याचा आरोप केला जातो (उदा. अर्जेन्टिना, पाकिस्तान, श्रीलंका) ज्यामुळे सामाजिक परिणाम बिघडतात.
- **समावेशक संकट प्रतिसादाचा अभाव:** COVID-19 दरम्यान, IMF ची मदत खूपच लहान आणि विलंबित असल्याची टीका करण्यात आली होती, विशेषतः कमी उत्पन्न असलेल्या देशांसाठी.
- **पाश्चात्य वर्चस्व:** व्यवस्थापकीय संचालकांसह उच्च नेतृत्व पदे पारंपारिकपणे युरोपियन लोकांकडे गेली आहेत, ज्यामुळे जागतिक दक्षिणेकडील प्रतिनिधित्व मर्यादित आहे.
- **विकासात्मक गरजांकडे दुर्लक्ष:** IMF अनेकदा रोजगार, असमानता किंवा दीर्घकालीन विकासापेक्षा समष्टि आर्थिक स्थिरीकरणाला प्राधान्य देते.

जागतिक बँक गट (WBG)

पार्श्वभूमी

- IMF सोबत ब्रेटन वुड्स परिषदेत १९४४ मध्ये स्थापना झाली.
- वॉशिंग्टन डी.सी. येथे मुख्यालय असलेले, जागतिक बँक गट जागतिक गरिबी कमी करणे आणि शाश्वत विकासाला चालना देण्याचे उद्दिष्ट ठेवते.
- पाच वेगवेगळ्या संस्थांचा समावेश आहे, ज्यांना एकत्रितपणे जागतिक बँक गट म्हणतात.

रचना: पाच संस्था

- **पुनर्रचना आणि विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय बँक (IBRD):** पायाभूत सुविधा, आरोग्य आणि शिक्षण प्रकल्पांसाठी मध्यम उत्पन्न आणि क्रेडिट-योग्य कमी उत्पन्न असलेल्या देशांना जवळच्या बाजार व्याजदरावर कर्ज देते.
- **आंतरराष्ट्रीय विकास संघटना (IDA):** सर्वात गरीब देशांना सवलतीच्या दरात कर्जे आणि अनुदाने प्रदान करते. भारतासह देणगीदार देशांकडून निधी दिला जातो.
- **आंतरराष्ट्रीय वित्त महामंडळ (IFC) :** विकसनशील देशांमध्ये कर्जे, इक्विटी गुंतवणूक आणि सल्लागार सेवांद्वारे खाजगी क्षेत्राला पाठिंबा देते.
- **बहुपक्षीय गुंतवणूक हमी संस्था (MIGA) :** अस्थिर प्रदेशांमध्ये थेट परकीय गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देऊन गुंतवणूकदार आणि कर्जदारांना राजकीय जोखीम विमा आणि क्रेडिट वाढ प्रदान करते.

- आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूक केंद्र आणि परदेशी गुंतवणूकदार. (भारत सदस्य नाही.)

ध्येय आणि उद्दिष्टे

- **गरिबी कमी करणे:** अत्यंत गरिबी दूर करणे आणि सर्व विकसनशील देशांमध्ये सामायिक समृद्धीला प्रोत्साहन देणे.
- **वित्तपुरवठा विकास:** पायाभूत सुविधा, आरोग्य, शिक्षण आणि हवामान अनुकूलन यासारख्या महत्त्वाच्या विकास क्षेत्रांसाठी आर्थिक संसाधने एकत्रित करणे.
- **क्षमता निर्माण:** संस्थात्मक बळकटीकरण आणि प्रशासन सुधारणांसाठी धोरणात्मक सल्ला, संशोधन आणि तांत्रिक सहाय्य प्रदान करणे.
- **खाजगी क्षेत्र विकासाला प्रोत्साहन देणे:** IFC आणि MIGA साधनांद्वारे गुंतवणूक-अनुकूल वातावरण तयार करण्यास मदत करणे.
- **संकट प्रतिसादाला पाठिंबा देणे:** आपत्कालीन परिस्थितीत सदस्य देशांना मदत करणे—उदा., कोविड-१९ मदत, हवामान आपत्ती, संघर्षोत्तर पुनर्बांधणी.

भारत आणि जागतिक बँक गट

- IBRD आणि IDA चे संस्थापक सदस्य आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या सर्वात मोठ्या कर्जदारांपैकी एक आहे.
- सध्या शहरी विकास, आरोग्य, वाहतूक, अक्षय ऊर्जा आणि पाणी व्यवस्थापन या प्रकल्पांसाठी शीर्ष कर्जदारांमध्ये आहे.
- भारत देश भागीदारी फ्रेमवर्क (CPF) चे आयोजन करते जे जागतिक बँकेच्या कर्जाला भारताच्या विकास प्राधान्यांशी (उदा., समावेशक वाढ, हवामान लवचिकता, मानवी भांडवल) संरेखित करते.
- भारत आयडीएला देणगीदार म्हणून देखील योगदान देतो आणि ईशान्येसारख्या लक्षित प्रदेशांसाठी सवलतीच्या दरात मदत मिळवतो.

सुधारणांमधील भारताची भूमिका

- प्रशासन आणि निर्णय घेण्याच्या संरचनांमध्ये ग्लोबल साउथसाठी मोठ्या भूमिकेचे समर्थन करतो.
- कठोर अटीशिवाय लवचिक कर्ज फ्रेमवर्कचे समर्थन करतो.
- विशेषतः आदिवासी आणि हवामान-संवेदनशील क्षेत्रांसाठी स्थानिक पातळीवर तयार केलेल्या प्रकल्प डिझाइनची मागणी करतो.
- बहुपक्षीय माध्यमांद्वारे समान हवामान वित्त आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरणाचे आवाहन करतो.

भारतातील प्रमुख प्रकल्प

- स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण)
- गंगा नदीचे पुनरुज्जीवन (नमामी गंगे)

- पंतप्रधान ई-विद्या आणि शालेय शिक्षण सुधारणा प्रकल्प
- हरित ऊर्जा कॉरिडोर
- राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्प (NRETP)

प्रमुख आव्हाने आणि टीका

- **प्रशासन आणि मतदान शक्ती असंतुलन :** IMF प्रमाणे, जागतिक बँकेवर विकसित देशांचे वर्चस्व आहे. अमेरिकेकडे व्हेटो पॉवर (अंदाजे १६% मतदानाचा वाटा) आहे, तर भारतासारख्या उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांचा प्रभाव मर्यादित आहे.
- **सशर्त कर्ज देणे :** कर्जे अनेकदा संरचनात्मक सुधारणा अटींसह येतात ज्या स्थानिक सामाजिक-आर्थिक संदर्भाशी संघर्ष करू शकतात, ज्यामुळे राजकीय प्रतिक्रिया येऊ शकतात.
- **पर्यावरणीय आणि सामाजिक परिणाम :** बँक-वित्तपुरवठा केलेल्या पायाभूत सुविधा प्रकल्पांवर पर्यावरणीय न्हास आणि स्थानिक समुदायांचे विस्थापन यासाठी टीका केली गेली आहे.
- **मंद वितरण प्रणाली आणि नोकरशाही :** जागतिक बँकेच्या प्रक्रिया मंद असू शकतात, प्रकल्प अंमलबजावणीला विलंब करू शकतात आणि विकास परिणामांवर परिणाम करू शकतात.
- **खाजगी क्षेत्राच्या क्षमतेचा कमी वापर :** जरी IFC आणि MIGA अस्तित्वात असले तरी, टीकाकारांचे म्हणणे आहे की WBG खाजगी भांडवल अधिक चांगल्या प्रकारे एकत्रित करू शकते, विशेषतः हरित आणि डिजिटल संक्रमणांसाठी.

जागतिक आरोग्य संघटना (WHO)

पार्श्वभूमी

- WHO ही संयुक्त राष्ट्रांची एक विशेष एजन्सी आहे, जी 7 एप्रिल 1948 रोजी स्थापन झाली.
- जिनेव्हा, स्वित्झर्लंड येथे मुख्यालय असलेले, तिचे 194 सदस्य देश आहेत.
- ते संयुक्त राष्ट्रांच्या प्रणालीमध्ये आंतरराष्ट्रीय आरोग्यावर निर्देशक आणि समन्वयक प्राधिकरण म्हणून काम करते.

ध्येय आणि उद्दिष्टे

- **सार्वत्रिक आरोग्य कव्हेरेज (UHC) ला प्रोत्साहन देणे:** सर्वांसाठी दर्जेदार आणि परवडणारी आरोग्यसेवा उपलब्ध व्हावी यासाठी जागतिक स्तरावर आरोग्य प्रणाली मजबूत करणे.
- **आरोग्य आणीबाणीचे निरीक्षण करणे आणि त्यांना प्रतिसाद देणे:** साथीचे रोग, साथीचे रोग आणि आरोग्य आपत्तींना आंतरराष्ट्रीय प्रतिसाद देण्याचे नेतृत्व करणे (उदा., COVID-19, इबोला).
- **जागतिक आरोग्य मानके प्रस्थापित करणे:** मानदंड, मार्गदर्शक तत्त्वे

आणि वर्गीकरण विकसित करणे (उदा., ICD कोड, आवश्यक औषधांची यादी).

- **आंतरराष्ट्रीय आरोग्य सहकार्याचे समन्वय साधणे:** देशांमध्ये ज्ञानाची देवाणघेवाण, क्षमता निर्माण आणि तांत्रिक सहाय्य सुलभ करणे.
- **आरोग्य समता आणि आरोग्याचे निर्धारकांना प्रोत्साहन देणे:** पोषण, स्वच्छता, मानसिक आरोग्य आणि पर्यावरणीय आरोग्य यासारख्या सामाजिक निर्धारकांना संबोधित करणे.
- **संशोधन आणि नवोपक्रम:** लसीकरण, रोग नियंत्रण, सार्वजनिक आरोग्य धोरण आणि प्रतिजैविक प्रतिकार यांमध्ये संशोधन आणि विकासाला प्रोत्साहन द्या आणि निधी देणे.

रचना

- **जागतिक आरोग्य सभा (WHA):**
 - सर्व सदस्य राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींसह सर्वोच्च निर्णय घेणारी संस्था.
 - बजेट मंजूर करते, महासंचालकांची निवड करते आणि धोरण दिशा निश्चित करते.
- **कार्यकारी मंडळ:**
 - तीन वर्षांच्या कालावधीसाठी निवडून आलेल्या 34 तांत्रिकदृष्ट्या पात्र सदस्यांचा समावेश.
 - WHA चे निर्णय आणि धोरणे अंमलात आणते.
- **सचिवालय:**
 - महासंचालक (सध्या डॉ. टेड्रोस अधानोम गेब्रेयसस) यांच्या नेतृत्वाखाली, जागतिक कर्मचारी आणि प्रादेशिक कार्यालये समर्थित.
- **प्रादेशिक कार्यालये:**
 - सहा कार्यालये (उदा. नवी दिल्लीतील आग्नेय आशिया) प्रादेशिक आरोग्य संदर्भानुसार जागतिक उपक्रम तयार करतात.

भारत आणि WHO

- भारत हा WHO चा संस्थापक सदस्य आहे आणि त्याच्या प्रशासन आणि क्षेत्रीय-स्तरीय कार्यक्रमांमध्ये सक्रिय सहभागी आहे.
- नवी दिल्लीतील आग्नेय आशिया प्रादेशिक कार्यालय (SEARO) चे आयोजन करते.
- COVAX द्वारे पोलिओ निर्मूलन, क्षयरोग नियंत्रण, सार्वजनिक लसीकरण आणि COVID-19 लस वितरणात प्रमुख भागीदार आहे.
- डिजिटल आरोग्य, आयुष्मान भारत, स्वच्छता (स्वच्छ भारत) आणि मानसिकतेमध्ये WHO ने भारताला पाठिंबा दिला आहे
- **आंतरराष्ट्रीय आरोग्य नियम (IHR 2005):**
 - आंतरराष्ट्रीय चिंतेच्या सार्वजनिक आरोग्य आपत्कालीन परिस्थितीचा अहवाल देण्यासाठी आणि त्यांचे व्यवस्थापन

करण्यासाठी सदस्य राष्ट्रांना बंधनकारक कायदेशीर चौकट निर्माण करणे.

- **जागतिक आरोग्य वेधशाळा:**
 - माता मृत्युदर, आयुर्मान आणि रोगांचे ओझे यासह प्रमुख आरोग्य निर्देशकांचा मागोवा घेते.
- **आवश्यक औषधांची यादी (EML):**
 - सदस्य देशांमध्ये जीवनरक्षक औषधांची खरेदी आणि वापराचे मार्गदर्शन करते.
 - COVAX सुविधा (Gavi आणि CEPI सह):
 - COVID-19 लसींचे समान जागतिक वितरण सुनिश्चित करण्याचे उद्दिष्ट.
- **अँटीमायक्रोबियल रेझिस्टन्सवरील जागतिक धोरण:**
 - अँटीबायोटिक्सचा तर्कसंगत वापर आणि सुपरबग्स प्रतिबंधित करण्यास प्रोत्साहन देते.

प्रमुख आव्हाने आणि टीका

- **अंमलबजावणीचे मर्यादित अधिकार:** WHO सदस्य राष्ट्रांच्या सहकार्यावर अवलंबून आहे आणि निर्बंध लादू शकत नाही किंवा अनुपालन करण्यास भाग पाडू शकत नाही.
- **निधी अवलंबित्व:** WHO च्या बजेटपैकी सुमारे ८०% रक्कम ऐच्छिक देणग्यांमधून येते, जी बहुतेकदा देणगीदारांकडून राखीव ठेवली जाते, ज्यामुळे प्राधान्यक्रमांमध्ये विसंगती निर्माण होते.
- **कोविड-१९ काळातील टीका:** साथीच्या आजाराच्या सुरुवातीच्या काळात विलंबित प्रतिसाद आणि चीनवर जास्त अवलंबून राहिल्याचा आरोप आहे.
- **नोकरशाहीच्या अकार्यक्षमता:** प्रतिसादात विलंब, प्रादेशिक कार्यालयांमध्ये समन्वयाचा अभाव आणि जमिनीवरील अपुरा सहभाग.
- **उत्तर-दक्षिण विभागणी:** विकसनशील देशांना अनेकदा WHO च्या अजेंडा-सेटिंग आणि संशोधन, डेटा आणि निधीची उपलब्धता यामध्ये कमी प्रतिनिधित्व असल्याचे दिसते.
- **उदयोन्मुख आरोग्य धोक्यांसाठी अपुरी तयारी:** WHO डिजिटल आरोग्य देखरेख, आरोग्यसेवेतील AI आणि मानसिक आरोग्य संकटांवर धोरणे तयार करण्यात मंद आहे.
- **भारताची भूमिका आणि सूचना**
 - WHO सुधारणांचे आवाहन, विशेषतः निर्णय घेण्यामध्ये अधिक पारदर्शकता आणली.
 - जागतिक दक्षिणेला प्रतिबिंबित करणारे समावेशक प्रशासन निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.
 - वाढत्या मुख्य निधीद्वारे आर्थिक स्वायत्तता मजबूत केली.
- समता, तयारी आणि जबाबदारी सुनिश्चित करण्यासाठी जागतिक महामारी कराराच्या निर्मितीला समर्थन केलेले दिसते.

- डिजिटल आरोग्य पायाभूत सुविधा, आयुष-आधारित हस्तक्षेप आणि स्थानिक लस उत्पादन क्षमता यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी WHO चा वापर करण्याचे समर्थन केलेले दिसते.

कीवर्ड: जागतिक प्रशासन, संस्थात्मक सुधारणा, नकाराधिकार, शाश्वत विकास उद्दिष्टे, शांतता राखणे, डिजिटल सार्वभौमत्व, अन्न सुरक्षा, व्यापार सुविधा, वाद निवारण, कोटा सुधारणा, आर्थिक स्थिरता, विकास वित्त, आरोग्य समानता, महामारी तयारी, जागतिक दक्षिण प्रतिनिधित्व, सशर्त कर्ज, तांत्रिक सहाय्य, मानवतावादी सहाय्य, हवामान वित्त.

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षा राखण्यात संयुक्त राष्ट्रांच्या भूमिकेचे टीकात्मक मूल्यांकन करा. ते अधिक प्रतिनिधीत्वपूर्ण आणि प्रभावी बनवण्यासाठी कोणत्या सुधारणा आवश्यक आहेत?

प्रश्न २. आजच्या भू-राजकीय वातावरणात बहुपक्षीयतेच्या प्रासंगिकतेवर चर्चा करा. भारत त्याचे राष्ट्रीय हित वाढवण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संस्थांचा वापर कसा करू शकतो?

मूल्यवर्धन/अधिकची माहिती

बातम्यांमधील:

- **जागतिक व्यापार संघटना (WTO):** अलीकडेच, भारताने १५ मे २०२५ रोजी अमेरिकेच्या करांविरुद्ध तक्रार दाखल केली, ज्यामध्ये युरोपियन युनियनमधील डायस्पोराच्या पाठिंब्याने १०० अब्ज डॉलर्सच्या निर्यात बाजारपेठेचे रक्षण करण्यासाठी ७.६ अब्ज डॉलर्सच्या प्रत्युत्तरात्मक शुल्काचा प्रस्ताव मांडला.
- **आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF):** अलीकडेच, भारताने ९ मे २०२५ रोजी पाकिस्तानला २.४ अब्ज डॉलर्सच्या बेलआउटला विरोध केला, दहशतवाद निधीच्या जोखमीचा उल्लेख करून, वॉशिंग्टनमध्ये डायस्पोराच्या लॉबिंगसह.
- **जागतिक आरोग्य संघटना (WHO):** अलीकडेच, WHO च्या मे २०२५ च्या असेंब्लीने २०२६-२७ साठी ४.२ अब्ज डॉलर्सचे बजेट मंजूर केले, ज्यामध्ये भारताने त्याच्या १.९ दशलक्ष आसियान डायस्पोराच्या पाठिंब्याने समान mpox लस प्रवेशाचा आग्रह धरला आहे.
- **जागतिक बँक:** अलीकडेच, ८ मे २०२५ रोजी, जागतिक बँकेचे अध्यक्ष अजय बंगा यांनी भारताच्या सिंधू पाणी कराराच्या निलंबनाचे समर्थन केले, जे त्याच्या दहशतवादविरोधी भूमिकेशी सुसंगत आहे. जून २०२५ मध्ये भारताने पाकिस्तानला २० अब्ज डॉलर्सच्या मदत पॅकेजला आव्हान देण्याची योजना आखली आहे.

संक्षिप्त रूप

GLOBAL (प्रमुख संस्थांची भूमिका समजून घेणे)

- ● G – प्रशासन (UN, IMF, जागतिक बँक)
- ● L – कायदेशीर चौकटी (ICJ, WTO विवाद निवारण)
- ● O – संघटनात्मक संरचना (उदा., UN चे सहा अवयव, IMF बोर्ड)
- ● B – ब्रेटन वुड्स संस्था (IMF, जागतिक बँक)
- ● A – अजेंडा सेटिंग (G20, COP, WEF)
- ● L – नेतृत्व आणि सुधारणा (भारताची भूमिका आणि समर्थन)

FORUM (आंतरराष्ट्रीय मंचाची कार्ये आणि परिणाम)

- F – संवाद आणि वाटाघाटी सुलभ करणे
- O – अनुपालनाचे निरीक्षण करणे (उदा., WHO, IAEA)
- R – संसाधन वितरण (उदा., IDA, GEF)
- U – शांतता आणि सुरक्षिततेचे समर्थन करणे (UNSC, ICJ)
- M – जागतिक मानकांचे निरीक्षण करणे (उदा., WTO, FATF)

UNITE (UN प्रणाली - रचना आणि भूमिका)

- U – UNSC (सुरक्षा)
- N – UNGA (चर्चा)
- I – ICJ (न्यायिक विवाद निराकरण)
- T – विश्वस्तता आणि ECOSOC (विकास आणि सामाजिक समन्वय)
- E – कार्यकारी (सचिवालय - संयुक्त राष्ट्रांच्या महासचिवांच्या नेतृत्वाखाली)

POWER (जागतिक संस्थांमध्ये भारताचे हितसंबंध)

- P – UNSC मध्ये कायमस्वरूपी सदस्यत्व
- O – मदत आणि गुंतवणुकीच्या संधी
- W – निष्पक्ष व्यापारासाठी WTO सुधारणा
- E – समतापूर्ण हवामान वित्त
- R – जागतिक दक्षिणेचे प्रतिनिधित्व

REFORM (जागतिक संस्थांमध्ये बदलांची आवश्यकता)

- R – प्रतिनिधित्व (UNSC विस्तार)
- E – निर्णय घेण्यामध्ये समानता (IMF कोटा, WTO मते)
- F – निष्पक्ष व्यापार आणि विकास अजेंडा
- O – मोकळेपणा आणि जबाबदारी
- R – आधुनिक भूराजकारणातील प्रासंगिकता
- M – एकतर्फीवादापेक्षा बहुपक्षीयवाद

तयार टेम्पलेट्स

प्रस्तावना आणि निष्कर्ष

संयुक्त राष्ट्रसंघ (UN)

- "संयुक्त राष्ट्रसंघाची निर्मिती या पृथ्वीवर स्वर्ग निर्माण करण्यासाठी नाही, तर ते नरक बनण्यापासून रोखण्यासाठी झाली आहे."
- संयुक्त राष्ट्रसंघासारखी इतर कोणतीही संस्था इतकी स्वप्ने पाहत नाही पण इतक्या निराशाही निर्माण करत नाही.
- **बान की मून (UN चे माजी सरचिटणीस):** "जागतिक धोके एकाच राष्ट्राच्या क्षमतेपेक्षा जास्त झाले आहेत म्हणून आपल्याला UN पेक्षा जास्त UN ची आवश्यकता आहे."

संयुक्त राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषद (UNSC)

- १९४५ मध्ये स्थापन झालेली UNSC आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षिततेचा आधारस्तंभ म्हणून उभी आहे. जागतिक संघर्षांना तोंड देण्यात, मुत्सद्देगिरीला चालना देण्यात आणि निर्बंधांपासून ते लष्करी

हस्तक्षेपांपर्यंतच्या उपाययोजनांना अधिकृत करण्यात ती महत्त्वाची भूमिका बजावते.

- संयुक्त राष्ट्रसंघाचे महत्त्व आणि व्हेटो अधिकारांभोवती फिरणाऱ्या मुद्द्यांचा विचार करता, तातडीने सुधारणांची आवश्यकता आहे. प्रतिनिधित्व वाढवून आणि व्हेटो अधिकारांना तर्कसंगत बनवून, UNSC समकालीन जागतिक वास्तवांना अधिक प्रभावीपणे संबोधित करू शकते.

संयुक्त राष्ट्र शैक्षणिक, वैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक संघटना (UNESCO)

- शिक्षण, विज्ञान, संस्कृती आणि संवादाच्या क्षेत्रातील सामायिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी जागतिक सहकार्याला चालना देण्यासाठी UNESCO एक आधारस्तंभ म्हणून उभा आहे.
- UNESCO च्या प्रयत्नांद्वारे, राष्ट्रे समजुतीचे पूल बांधू शकतात, विविधता साजरी करू शकतात आणि एकत्रितपणे अशा जगासाठी प्रयत्न करू शकतात जिथे ज्ञान, संस्कृती आणि वैज्ञानिक प्रगती सर्वांच्या हितासाठी सामायिक आणि जपल्या जातील.

संयुक्त राष्ट्र आर्थिक आणि सामाजिक परिषद (ECOSOC)

- १९४५ मध्ये स्थापित, ECOSOC आंतरराष्ट्रीय आर्थिक आणि सामाजिक सहकार्य आणि विकासाला चालना देण्यात मध्यवर्ती भूमिका बजावते.
- गरिबी निर्मूलनापासून शाश्वत विकासापर्यंत विविध जागतिक मुद्द्यांचा समावेश असलेल्या आदेशासह, ECOSOC संवाद, धोरण समन्वय आणि आपल्या परस्पर जोडलेल्या जगासमोरील बहुआयामी आव्हानांना तोंड देण्यासाठी शिफारसी तयार करण्यासाठी एक मंच म्हणून काम करते.

जागतिक बँक

- जागतिक विकासाच्या मार्गाला आकार देण्यात जागतिक बँक महत्त्वाची भूमिका बजावते. आर्थिक संसाधने, तांत्रिक कौशल्य आणि धोरण मार्गदर्शन प्रदान करून, ते राष्ट्रांना आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि लवचिक अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यास सक्षम करते.
- तथापि, आव्हाने कायम आहेत, ज्यात बदलत्या जागतिक गतिमानतेशी सतत जुळवून घेण्याची आणि अटी आणि प्रकल्प परिणामकारकतेशी संबंधित टीकेचे निराकरण करण्याची आवश्यकता समाविष्ट आहे. या आव्हानांना न जुमानता, जागतिक बँक समावेशक आणि शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी वचनबद्ध आहे.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF)

- १९४४ मध्ये स्थापित, IMF चे उद्दिष्ट जागतिक आर्थिक सहकार्य वाढवणे, आर्थिक स्थिरता सुरक्षित करणे, आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुलभ

करणे, उच्च रोजगार आणि शाश्वत आर्थिक वाढ प्रोत्साहन देणे आणि जगभरातील गरिबी कमी करणे आहे.

- IMF एक मौल्यवान संसाधन म्हणून काम करत असताना, विकसनशील राष्ट्रांमध्ये त्याचा सहभाग प्रशंसा आणि टीका दोन्हीच्या अधीन आहे. या देशांच्या आर्थिक विकासावर IMF च्या प्रभावाचे मूल्यांकन करण्यासाठी या संबंधांची गतिशीलता समजून घेणे महत्त्वाचे आहे.

जागतिक आरोग्य संघटना (WHO)

- विकसनशील देशांच्या संदर्भात, WHO संसाधन-मर्यादित सेटिंग्जमध्ये आरोग्य परिणाम सुधारण्यासाठी सहयोगी प्रयत्नांसाठी, तांत्रिक सहाय्य, मार्गदर्शन आणि भागीदारी सुलभ करण्यासाठी आधारस्तंभ म्हणून काम करते.
- आरोग्य आणीबाणी आणि सार्वजनिक आरोग्य धोके हे एक जागतिक आव्हान बनले आहे ज्यासाठी समन्वित आणि त्वरित जागतिक प्रतिसाद आवश्यक आहे. त्या संदर्भात, जागतिक आरोग्य प्रशासन सुनिश्चित करण्यात WHO महत्त्वाची भूमिका बजावते.

जागतिक व्यापार संघटना (WTO)

- WTO ही एकमेव जागतिक संघटना आहे जी राष्ट्रांमधील व्यापाराच्या नियमांशी व्यवहार करते. व्यापार सुरळीत, अंदाजे आणि शक्य तितक्या मुक्तपणे चालू राहावा यासाठी WTO करार त्याच्या केंद्रस्थानी आहेत.
- विकसनशील देशांवर WTO चा प्रभाव बहुआयामी आहे. जरी ते या राष्ट्रांना जागतिक व्यापारात सहभागी होण्यासाठी आणि नियम-आधारित प्रणालीचा लाभ घेण्यासाठी एक व्यासपीठ प्रदान करते, तरी आव्हाने कायम आहेत. समान व्यापार फायदे सुनिश्चित करण्यासाठी या आव्हानांना तोंड देणे आवश्यक आहे.

PRAYAAS

PRAYAAS EDUCATION™

CTS NO 1262/B Plot No. 594B,
Office 301A, 301 2nd floor Starling Plaza,
J M Road, Pune, +91 7378743031